

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის

მაცნე

675-7/2
1983

4

ენისა

და

ლიტერატურის
სერია

4. 1983

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ენისა და ლიტერატურის
სერია

СЕРИЯ

ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

თბილისი
ТБИЛИСИ

4. 1983

ჟურნალი დაარსებულია 1971 წელს, გამოდის 3 თვეში ერთხელ
Журнал основан в 1971 году, выходит раз в 3 месяца

სარედაქციო კოლეგია: ალ. ბარამიძე (რედაქტორი),
თ. გამყრელიძე, ალ. გვაზარია (მდივანი), ქ. ლომთათიძე, ე. მეტრეველი,
ს. ცაიშვილი, შ. ძიძიგური (რედაქტორის მოადგილე)
პასუხისმგებელი მდივანი გ. ლლონტი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: Барамидзе А. Г. (редактор),
Гамкрелидзе Т. В., Гвахария А. А. (секретарь), Дзидангури Ш. В. (зам. редактора),
Ломтатидзе К. В., Метрели Е. П., Цайшвили С. С.

Ответственный секретарь Г. А. Глonti

© „საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია
1983, № 4.

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19, ტელ. 37-24-07
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19, телефон 37-24-07

გადაეცა წარმოებას 25.VIII.1983; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 30.XII.1983; უე 07804;
ქალაქის ზომა 70×1081/16; მაღალი ბეჭდვა; ნაბეჭდი თაბახი 14,0; სააღრიცხვო-
საგამომცემლო თაბახი 11,1; ტირაჟი 1850; შეკვ. 2686; ფასი 1 მან. 20 კაპ.

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Груз. ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

შინაარსი

ვ. გაბუნია, სანდრო შანშიაშვილი — მეტეხის ციხის ტუსალი	5
ე. პერელმანი, ხალხური ხასიათები	17
მ. გიგოლოვი, თ. შ. დოსტოევსკის „ციმბირის“ პერიოდის მოთხრობების მთხრობელთა ტიპები	22
ვ. გაბაშვილი, ქართულ-სპარსული კულტურული ურთიერთობანი (X ს.)	33
დ. ოშიაძე, მეგრძოლი ქალის არაბ ზანგილარაბზანგინის რამდენიმე პარალელი ფოლკლორსა და ლიტერატურაში	46
რ. ჩოლოყაშვილი, ცხოველთა ზღაპრის შესწავლის ისტორია საქართველოში	54
მ. ივანიშვილი, დაკვირვებები თანამედროვე სპარსული პროზის მცირე ფორმის ქანრებზე	64
გ. აღასანიძე, პავიოგრაფიისა და საისტორიო მწერლობის შედარებითი შესწავლისათვის	73
ნ. ქაჯაია, ბასილი დიდის ერთი თხზულების ქართული თარგმანი	92
მ. შაისურაძე, მ. მამულაშვილი, თ. ჩუბინიძე, იოვანე ოქროპირის ერთი საკითხავის ქართული თარგმანი	96
ბ. ცხადაძე, მასდარისა და აბსტრაქტულ სახელთა ურთიერთმიმართებისათვის ქართულში	102
ვ. მალრაძე, ინდიკატორები კასპის რაიონის ტოპონიმიში	111
ო. ჭურღულია, „ზე“ ნაწილაკის ვარიანტები ქართულში	119
ი. ლეჟავა, კოარტიკულაცია და სიბილანტთა სექტრული მახასიათებლები (ექსპერიმენტული გამოკვლევა სენერის მასალაზე)	135
ბ. ნერსესიანი, აქტულიზაციის კატეგორია ძველი ქართულისა და ძველი სომხურის ბრუნების სისტემაში	147
ე. წარაძე, პრესუპოზიციის ფუნქცია ონომასიოლოგიურ სტრუქტურებში აზრის კომპრესიის დროს	152

პავლე ინგოროყვა	157
თინათინ შარაძენიძე	159

СО Д Е Р Ж А Н И Е

Г. Ш. Габуния, Сандро Шаншиашвили — узник Метехского замка	5	
Э. Я. Перельман, Характера народного черты	17	
М. Г. Гиголов, Типы рассказчиков в повестях Ф. М. Достоевского «сибирского» периода	22	
В. Н. Габашвили, Грузино-персидские культурные связи (X в.)	33	
Д. В. Омиадзе, Несколько параллелей воинствующей женщины Араб-Запиги//Арабзагини в фольклоре и литературе	46	
Р. К. Чолокашвили, История изучения сказки о животных в Грузии	54	
М. Н. Иванишвили, Наблюдения над жанрами малых форм в современной персидской литературе	64	
Г. Г. Аласаниа, К сравнительному изучению грузинской агиографии и исторической письменности	73	
Н. Я. Каджана, Грузинский перевод одного произведения Василия Великого	92	
М. Д. Майсурадзе, М. Р. Мамулашвили, Т. В. Чубинидзе, Грузинский перевод одной гомилии Иоанна Златоуста	96	
Б. А. Цхададзе, О взаимоотношении масдара с абстрактными именами в грузинском языке	102	
В. А. Маградзе, Индикаторы в топонимии Каспского района	111	
О. Чургулиа, Варианты частицы «хе» в картвельских языках	119	
И. И. Лежава, Ковартикуляция и спектральные характеристики сибилантов (Экспериментальное исследование на материале сванских диалектов)	135	
Б. С. Нерсисян, Категория актуализации в системе склонения древнегрузинского и древнеармянского языков	147	
Ж. П. Заридзе, Функция пресуппозиции при компрессии смысла в ономастологических структурах	152	
<table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"><tr><td style="padding: 2px 10px;">П. Е. Ингорква</td></tr></table>	П. Е. Ингорква	157
П. Е. Ингорква		
<table border="1" style="display: inline-table; vertical-align: middle;"><tr><td style="padding: 2px 10px;">Т. С. Шарадзендзе</td></tr></table>	Т. С. Шарадзендзе	159
Т. С. Шарадзендзе		

ვ ე რ ი ლ ე ბ ი

გიორგი გაბუნია

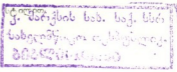
სანდრო შანშიაშვილი — გიტების ციხის ტუსალი¹

თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის მე-6 კლასის ყოფილ მოსწავლეს, შემდგომში — გამოჩენილ ქართველ პოეტს, დრამატურგსა და საზოგადო მოღვაწეს სანდრო შანშიაშვილს ჭაბუკობის წლებში გაჩაღებული აშკარა ანტისახელმწიფოებრივი საქმიანობისა და „მავნე“ იდეური მიმართულების გამო, რამდენიმე თვით მოუწია თავდაპირველად მეტეხის, ხოლო შემდეგ — თბილისის საგუბერნიო (ორთაქალის) ციხეში პატიმრად ყოფნა და თავისსავე თავზე გამოცდა იმ მკაცრი, ენით აღწერელი დიდმპყრობელურ-შოვინისტური „აღმზრდელითი“ მეთოდებისა, რომლებსაც „ხელმწიფე-იმპერატორის“ უერთგულესი სატრაპები განუკითხავად იყენებდნენ რუსეთის იმპერიის განაპირა ეროვნულ რეგიონებში სახელმწიფოსათვის განსაკუთრებით საშიში პირების, მემამობე-რევილუციური სულის „ინოროდცებისა და ტუზემცების“ დასაშოშმინებლად, მათი „ბუნტარული“ ფსიქიკის „გასაკეთილშობილებლად“. მაგრამ, მეფის თვითმპყრობელობის ყურმოჭრილ მსახურთათვის დიდად სამწუხაროდ, თბილისის სატუსალიოებში გატარებულმა თვეებმა სანდრო შანშიაშვილი ვერ აქციეს იმპერიისა და მისი გამგებელი ჩინოვნიკურ-ბიუროკრატიული აპარატის რიგით როიალისტ-მოხელედ. პირიქით, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მეტეხისა და ორთაქალის ციხის საცნებმა, იქ გამეფებულმა სულშემბუთველმა სუსხიანმა ატმოსფერომ, თერთად გათენებულმა უძილო ღამეებმა და, რაც მთავარია, პატიმრობაში მყოფ ქართველ ბოლშევიკთა ჯგუფთან ყოველდღიურმა ურთიერთობამ (აღსანიშნავია, რომ ტუსალ რევილუციონერთა ერთ ნაწილს ჭაბუკი სანდრო იმ დროისათვის უკვე საქმოდ კარგად იცნობდა თავისი ნათესავების მემშვეობით), მათთან სისტემატურად წარმოებულმა სჯა-ბაასმა თანამედროვეობის აქტუალურ, რევილუციური გზით გადასაწყვეტ პრობლემატურ საკითხებზე უდიდესი გავლენა იქონიეს გიმნაზიელი ყმაწვილი კაცის მსოფლმხედველობრივ-ინტელექტუალურ ზრდასა და მისი მებრძოლი მოქალაქეობრივი მრწამსის ფორმირებაზე.

სანდრო შანშიაშვილმა (1888—1979) სიღნაღის მაზრის სოფელ ჯუგაანისა და ხირსის (ტიბაანის) მონასტერთან არსებული სამრევლო სკოლების დამთავრების შემდეგ, XX საუკუნის დამდეგს თბილისის მოაშურა და სწავლის გასაგრძელებლად ადგილობრივ სასულიერო სასწავლებელში შევიდა, რომელიც იმ ხანად მთავრობის მიერ საქართველოს ერთ-ერთ ყველაზე უფრო „ბუნტარულ“ სასწავლო დაწესებულებად იყო მიჩნეული. ქიზიყის პატარა სოფლიდან დედაქალაქში განათლების მისაღებად ჩამოსული ყრმა სანდრო დაბინავდა თავისი ახლო ნათესავის ივანე (კირილე) სვანიძის ოჯახში და თბილისის მღელვარე

17.594

¹ წინამდებარე პუბლიკაციაში თარიღები მოყვანილია ძველი

ცხოვრებას ჯერ კიდევ შეუჩვეველი 14—15 წლის სწავლამოწყურებული ბიჭი იმთავითვე მოხვდა მეტად მშფოთვარე რევოლუციურ ატმოსფეროში, რაც განპირობებული იყო იმით, რომ ი. სვანიძის ბინა რუსეთის პირველი ბურჟუაზიულ-დემოკრატიული რევოლუციის წინა პერიოდსა და თვით რევოლუციის ბოლოქარ დღეებში ერთ-ერთ კონსპირაციულ თავშესაყრელ პუნქტს წარმოადგენდა როგორც ქართველი სოციალ-დემოკრატებისათვის (მაგ., შ. ელიავა, მ. ჩოდროიშვილი და სხვ.), ასევე თბილისის რკინიგზის მთავარი სახელოსნოებისა და დეპოს მოწინავე მუშებისთვისაც. აქ, ამ ოჯახში, ს. შანშიაშვილის თვალწინ ხშირად გამართულა მძაფრი ხასიათის პოლემიკური დისკუსიები, სხვადასხვა პოლიტიკურ საკითხზე არაერთხელ ჩატარებულა ლექცია-საუბრები, რაც გამარეოლუციურებელ ზეგავლენას ახდენდა ცნობისმოყვარე და საღად მოაზროვნე მოსწავლე სანდროზე. აკი ამიტომაც მიუთითებს მწერალი თავის ავტობიოგრაფიაში, რომ სვანიძემ და მისმა გარემოცვამ ჩემზე დიდი გავლენა იქონიაო. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, დაბეჯითებით შეიძლება დავასკვნათ, რომ თბილისის სასულიერო სასწავლებელში გატარებულმა მოწაფეობის ხანმოკლე პერიოდმა და ი. სვანიძის ოჯახში ყოფნის ორმა წელმა მნიშვნელოვანწილად შეუწყო ხელი სანდრო შანშიაშვილის, როგორც პიროვნებისა და მოქალაქის, ჩამოყალიბებას არსებული წყობილების წინააღმდეგ პროტესტანტული სულისკვეთებით განმსჭვალულ მებრძოლ მემობოხედ, ერთგვარი დასაბამი მისცა სამშობლოსა და ქართველი ხალხის კეთილდღეობისათვის დაუხარელი მოამაგის, მაღალნიჭიერი შემოქმედის ხანგრძლივ ცხოვრებასა და უაღრესად სასარგებლო საზოგადოებრივ მოღვაწეობას, რასაც იგი, თითქმის, 75 წლის მანძილზე დიდი რუდუნებითა და ერთგულებით კიდევაც ეწეოდა.

1905 წლის დასაწყისიდან საქართველოში მძლავრად აზვირთებულმა საერთო-სახალხო მოძრაობის ტალღამ ადგილობრივი მოსახლეობის თითქმის ყველა სოციალური ფენა მოიცვა და ცარიზმის წინააღმდეგ მიმართულ მშრომელთა აშკარა ოპოზიციურ გამოსვლებს თავისი მჭექარე ხმა იმთავითვე შეუერთა აქაურმა მოსწავლე ახალგაზრდობამაც, რომელიც ქვეყანაში რევოლუციური აღის ავარდნისთანავე მტკიცედ დადგა მუშათა კლასის, ღარიბი გლეხობისა და მოწინავე, დემოკრატიული ინტელიგენციის საბრძოლო პოზიციებზე და ბოლომდე მათი ერთგული დარჩა. რუსეთის იმპერიაში გაჩაღებულ მგზნებარე ანტისახელმწიფოებრივ ბატალებს არც თბილისის სასულიერო სასწავლებლის მოწაფეობა განდგომია ვანზე და ერთ-ერთი პირველი, ვინც მაღლა აიტაცა რევოლუციის დროშა და ბარიკადებისაკენ გაიყოლია ამხანაგები, იყო სანდრო შანშიაშვილი, რომლის მთავრობის საწინააღმდეგო შინაარსის რამდენიმე ლექსსაც ქართველი პროგრესულად მოაზროვნე საზოგადოებრიობა იმეამდ უკვე საკმაოდ კარგად იცნობდა პრესის საშუალებით და აზრიც იყო გამოთქმული, რომ ამ ლექსებში აშკარად იგრძნობა მომავალი ცხოვრების აქტიური მშენებლის მძლავრი სუნთქვაო. და აი, 1905 წლის ვაზაფხულის ერთ მზიან დღეს, სასულიერო სასწავლებლის უფროსკლასელმა მოსწავლეებმა, ნიშნად პროტესტისა მათ სასწავლო-დაწესებულებაში გამეფებული აუტანელი საარსებო პირობებისა, გაფიცვა გამოაცხადეს და რამდენიმე დღის განმავლობაში ახლოს არ გაყარებიან სკოლას. შექმნილმა ვითარებამ ააწერიალა სასწავლებლის ადმინისტრაცია. დაფაკურდნენ ფისკალი პედაგოგები და ანაფორიანი ვაი-აღმზრდელები, ამოქმედდა ჟანდარმერია და სულ მოკლე დროში სარწმუნო წყაროებიდან დადგენილ იქნა,

რომ ხსენებული „ბუნტის“ მოთავენი იყვნენ ა. შანშიაშვილი (შანშიაშვილი) მისი ორი თანაკლასელი — შუშიაშვილი და ციკუბაძე. სკოლის პედსაბჭოს საგანგებოდ მოწვეული სხდომის გადაწყვეტილებით სამივე „უწმინდური“ აღსაზრდელი გაირიცხა სასწავლებლიდან, ხოლო ა. შანშიაშვილის გვარი, როგორც განსაკუთრებით „არაკეთილსამედო და პოლიტიკურად საეჭვო“ პირისა, კონფიდენციალურად იქნა შეტანილი ჟანდარმერიის საიდუმლო კარტოთეკაში. ახალგაზრდობის წლების ზემოაღწერილ ეპიზოდთან დაკავშირებით ა. შანშიაშვილი თავის „ავტობიოგრაფიაში“ წერს, რომ: „...ამ სკოლის (ე. ი. თბილისის სასულიერო სასწავლებლის — გ. გ.) რეჟიმს მხოლოდ მეოთხე კლასამდე გავუძიე. შემდეგ კი აღარ დამამთავრებინეს, რადგან ერთხელ მოწაფეები გავაფიცე და საღამოს ლოცვაზე დიდმარხვაში რამდენიმე მოწაფემ განგებ გულში შევიღონეთ, ერთბაშად წაიქეციე, ამდენმავე მოწაფემ ხელი დაგეტაცეს და გარეთ გამოგვიყვანეს. ეშმაკობა გავკვივს და დავგსაჯეს; ამის შემდეგ მე ექვსის თვალით მიცქერდნენ. ერთხელ... „სმოტრიტელზე“ კარიკატურა დავხატე და მაშინ კი „ვოლჩი“ ბილეთით გამომამანჩურეს“²... ამრიგად, 17 წლის სანდროს „მზრუნველმა“ ბერებმა ქუჩაში უკრეს თავი და ამით მისი „მოტყულება, ცხრების სწორ გზაზე დაყენება“ მოთავებულ საქმედ მიიჩნიეს...

1905 წლის გაზაფხულზე თბილისის სასულიერო სასწავლებლიდან გარიცხულმა ა. შანშიაშვილმა მოახერხა და იმავე წელს სწავლა განაგრძო ქალაქის სამხატვრო სკოლაში, სადაც მან დაყო 1907 წლის შუა გაზაფხულამდე, შემდეგ კი ჭბუკი სანდრო კვლავ „თავისუფალ მოქალაქედ“ იქცა, ვინაიდან რუსეთის პირველი რევოლუციის დამარცხებისა და ქვეყანაში რეაქციის მძვინვარების დადგომისთანავე მთავრობის განკარგულებით სასწრაფოდ დაიხურა იმ სასწავლო-დაწესებულებათა უმრავლესობა, რომელთა აღსაზრდელებმაც რევოლუციის აღმავლობის ხანაში განსაკუთრებით აქტიური მონაწილეობა მიიღეს საერთო-სახანჯლო გაიცივებში, მასობრივ დემონსტრაციებსა და ანტისახელმწიფოებრივ მანძფესტაციებში. სამუხებროდ, ასეთ სასწავლებელთა რიცხვში მოხვდა თბილისის სამხატვრო სკოლაც. მაგრამ, 1907/1908 სასწავლო წლის დამდეგს მამის ახლო ამხანაგების ხელშეწყობით, სანდრო მიღებულ იქნა თბილისის სათავადაზნაურო რეკლასიანი ქართული გიმნაზიის მე-6 კლასში და სწორედ ამ პერიოდიდანვე იწყება ს. შანშიაშვილის მხატვრული ნაწარმოებების სისტემატური ბეჭდვაც ადგილობრივი ყურნალ-გაზეთების ფურცლებზე. ამასთან ერთად, მან, გონებრივად როგორც უკვე სავსებით მოწიფულმა და პოლიტიკურად მომზადებულმა გიმნაზიელმა, მოწინავე პედაგოგებისა და ნაცნობი რევოლუციონერების წაბიძგებით საზოგადოებრივ საქმიანობასა და, ნაწილობრივ, „პოლიტიკურ მოღვაწეობასაც“

² გ. ლეონიძის სახ. საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურული მუზეუმი (სსსმ), ხელნაწერი № 22439-ბ, ფურც. 2. თავის ერთ-ერთ უკანასკნელ მოგონებაში ს. შანშიაშვილი იხსენებს, რომ: „...ჩემი რევოლუციური ნათლობა მე მივიღე ჯერ კიდევ გიმნაზიურ წლებში. გამოზრდილმა, ასე ვთქვათ, თავისუფლებისმოყვარეობისა და მხრვალე პატრიოტიზმის ატმოსფეროში, რომელიც სუფევდა ჩვენს ოჯახში, მე მონაწილეობა მივიღე გიმნაზიის, რომელშიც ვსწავლობდი, მეტამეტად სწავლა რეჟიმისა და განწყობილების მქადაგებელ აღმონსტრაციის წინააღმდეგ მიმართულ უფროს-მკაცრი რეჟიმისა და განწყობილების მქადაგებელ აღმონსტრაციის წინააღმდეგ მიმართულ უფროს-კლასელთა გამოსვლებში, და ამის გამო ორ ამხანაგთან ერთად გარიცხულ ვიქნე იქიდან“ (იხ. «Литературная Грузия», № 11, 1977, გვ. 15). როგორც ჩანს, ამ სტრიქონების წერის დროს პატივცემულ ავტორს, მტკობა რემინისცენციის გამო, მხედველობიდან გამორჩენია ის გარემოება, რომ ხსენებული ფაქტი განეყუთვნებოდა თბილისის სასულიერო სასწავლებელში, და არა სათავადაზნაურო გიმნაზიაში, მისი მოწაფეობის ხანას.

მიჰყო ხელი. იმ დროისათვის ს. შანშიაშვილი დაბინავებული იყო ყოფილ ანდრეევის (ამჟამად ს. ორჯონიკიძის) ქუჩაზე მდებარე ანდრეოლიტის სახლში მცხოვრებ თავისი ახლობელი ნათესავების — მიხეილ და ლადო დარჩიაშვილების ოჯახში, რომელიც რევოლუციის წლებში ხშირად „მასპინძლობდა“ ხოლმე პროგრესული იდეებით მოაზროვნე და ქვეყნის ბედნიერ მომავალში ღრმად დარწმუნებულ ქალაქის მაშინდელ ახალთაბას. ჰაბუკი სანდრო მთავრობის მიერ ნებადაურთველი ამდაგვარი საიდუმლო პოლიტიკური შეხვედრების აქტიური მსმენელი და ქმედითი მონაწილე გახდა. აი, რას წერს იგი ამასთან დაკავშირებით თავის მოგონებაში: „ყრმობისას თბილისში მე ეცხოვრობდი ჩემს ნათესავთან ლადო დარჩიაშვილთან. ამ პოლიტიკური მოღვაწის სახლში, რომელიც ცნობილი იყო თავისი ლალი აზროვნებით, ხშირად იკრიბებოდნენ პროგრესულად განწყობილი ინტელიგენციის წარმომადგენლები. მათ შორის იყვნენ ხოლმე, მაგალითად, იროდიონ ევლოშვილი და სხვები. ისინი ლაპარაკობდნენ სოციალიზმზე, იხილავდნენ რუსეთში მომხდარ მოვლენებს. ვხედავდი და მესმოდა რა ყოველივე ეს, მე თვითონაც ჩავები საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ მუშაობაში, გავხდი რევოლუციურ-პროპაგანდისტული წრეების ერთ-ერთი აქტიური წევრი. სწორედ მაშინ დავწერე მე... ლექსი „მტარვალს“. ყოველივე ამის გამო ჩამსვეს კიდევ მეტების საპყრობილეში...“³.

როგორც აღვნიშნეთ, 1905 წლის რევოლუციურ მოძრაობაში აქტიური მონაწილეობისათვის თბილისის სასულიერო სასწავლებლიდან გარიცხულ და ადმინისტრაციული ორგანოების მიერ „ქვეყნისათვის საშიში“ პიროვნებად მონათლულ ს. შანშიაშვილის შესახებ ჟანდარმერიას უკვე გააჩნდა გარკვეული დოკუმენტი. 1907 წლის დასასრულს ჟანდარმთა სამმართველომ გადაწყვიტა, ყოველი შემთხვევისათვის, ე. წ. „პროფილაქტიკური“ თვალსაზრისით, კიდევ ერთხელ შეემოწმებინა (ეტყობა, სამმართველოში შესული ახალი საიდუმლო ცნობების საფუძველზე), თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის მე-6 კლასის აღსაზრდელის ალექსანდრე შანშიევის (შანშიაშვილის) „კეთილსაიმედობა“ და 1907 წლის 3, 6 და 12 დეკემბერს მისი საცხოვრებელი ბინა ანდრეევის ქუჩაზე სამჯერ იქნა გაჩხრეკილი. მართალია, პირველმა ორმა „ობისკმა“ ახალგაზრდა სანდროსათვის შედარებით მშვიდობიანად ჩაიარა, მაგრამ მასთან შესამედ „სტუმრობის“ შემდეგ ჟანდარმერიის ავენტები უკვე საკმაოდ უხვი „ნადავლით“ დაბრუნდნენ თავიანთ სამმართველოში. აი, რას ატყობინებდა 1907 წლის 23 დეკემბერს თბილისის გუბერნიის ჟანდარმთა სამმართველოს უფროსის მოვალეობის დროებით შემსრულებელი, პოლიოლოგენიკი ბაშინსკი თბილისის სამხარეო სასამართლოს პროკურორს: „ვაუწყებ თქვენს მაღალკეთილშობილებას, რომ დრ. ჩემდამი რწმუნებულ სამმართველოში აღძრულია... საქმე მღვდლის ვაჟის, თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის მე-6 კლასის მოწაფის ალექსანდრე ილარიონის ძე შანშიევის ბრალდების გამოსაძიებლად, რომელსაც 12 დეკემბერს მოწყობილი ჩხრეკის შედეგად აღმოუჩინეს არალეგალური ლიტერატურა ქართულ ენაზე: 1) ქართული დაუმთავრებელი ხელნაწერი ორ ფურცელზე „მიწა და თავისუფლება“, 2) მნ-გვერდიანი რვეული „ა. შანშიაშვილის ლექსები“, 3) ერთ ეგზ. 1907 წლის 22 ნოემბრით დათარიღებული მოსწავლეთა პეტროგრაფიული პერიოდული ჟურნალისა „ჩვენი დრო“ № 1, 4)

³ Сандро Шаншиашвили, Источник вдохновения, сб. «Литературная Грузия», 1977, № 11, стр. 15.

საპრობოლის სუსხიან მარწუხებს. შეიძლება ითქვას, რომ ერთადერთ შვებას მისთვის იმეამად წარმოადგენდა ახლო ურთიერთობა ბოლშევიკ-პატიმრებთან და ის გულთბილი, მართლაც რომ ძმური მზარდაქვერა და მზრუნველობა, რომელსაც მისდამი იჩენდნენ უფროსი მეგობრები და თანამებრძოლი ამხანაგები. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია ვალერიან გუნიას ღვაწლი, რომლის ამაგიც ღრმად ჩარჩა მეხსიერებაში ახალგაზრდა სანდროს. „1907 წელს გამ-ჩხრიკეს და დამაპატიმრეს, — იგონებს ს. შანშიაშვილი. — ვალერიანს ეს ამბავი რომ გაუგვია, ძალიან შეწუხებულა. რამდენიმე დღის შემდეგ ციხეში ვალერიან გუნიას მიერ გამოგზავნილი 15 მანეთი მივიღე. თან მითვლიდა: „გული არ გაიტეხო, მალე განთავისუფლდები, პროკურორთან საქმე მოვაგვარეო“. დაკითხვის დროს ვატყობდი, რომ ეს პროკურორი ჩემდამი მტრულად არ იყო განწყობილი, ჩვენება ოქმში თავისებურად შეიტანა და ამით სასამართლოს სასჯელი შეამსუბუქებინა...“⁹. უნდა ვივარაუდოთ, რომ მოხსენიებული პროკურორის გადასაბირებლად ტუსად სანდროს კეთილმოსურნეებს გარკვეული თანხის გაღება დასჭირდებოდათ, ვინაიდან, წინააღმდეგ შემთხვევაში, ძნელი დასაჯერებელია, რომ მეფისდროინდელი სასამართლოს ოფიციალურ სახელმწიფო ბრალმდებელს „ვილაკ“ შანშიაშვილის გულისათვის უანგაროდ შეეწუხებინოს თავი.

1908 წლის თებერვლის შუა რიცხვებში ს. შანშიაშვილის საქმის გამოძიება დასასრულს მიუახლოვდა და მარტის დამდეგს თბილისის სასამართლო პალატის პროკურორმა ა. სკულსკიმ პატიმარ სანდროს წარუდგინა საბრალდებო აქტი, რომელშიც შემდეგნაირად იყო ფორმულირებული ახალგაზრდა, დამწყები შემოქმედისა და რევოლუციონერის „დანაშაულებრივი“ მოღვაწეობა: „1907 წლის 3 დეკემბერს ქ. თბილისში, ანდრეევის ქუჩაზე მდებარე № 73 სახლში, პოლიციის წარმომადგენლებმა გაჩხრიკეს ამიერკავკასიის რკინიგზის მატერიალური სამსახურის მონაგარიშის მიხეილ დარჩიევის ბინა, თანაც ოთახში, რომელიც ეკავა დარჩიევის მდგმურს, თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის მე-6 კლასის მოსწავლეს ალექსანდრე ილარიონის ძე შანშიევს, აღმოჩენილი იქნა: 4 ეგზემპლარი ქართულ ენაზე ნაბეჭდი ბროშურისა, სათაურით „საქართველოს სოციალ-ფედერაციული რევოლუციური პარტიის პროგრამა და წესდება“ და ხელნაწერები იმავე ენაზე, სათაურით: „მიწა და თავისუფლება“ და „ა. შანშიაშვილის ლექსები. 1906—1907 წწ.“.

ამ საქმის გამო აღძრულმა კვლევა-ძიებამ, აღნიშნული მასალების გასინჯვა-დათვალიერების შედეგად, დაადგინა:

1. „საქართველოს სოციალ-ფედერაციული რევოლუციური პარტიის პროგრამა და წესდება“, როგორც ბროშურის ყდაზე არსებული შენიშვნიდან ჩანს, დამტკიცებულია მესამე (დამფუძნებელი) პარტიული ყრილობის მიერ (1907 წლის 2—7 ოქტომბერს)...

2. ხელნაწერი: „მიწა და თავისუფლება“, განკუთვნილი, როგორც ჩანს მასზე ვაკეთებული წარწერიდან, მოსწავლეთა არალეგალურ ჟურნალ: „მოწაფის ჩანგის“ ფელეტონში დასაბეჭდად, გადმოცემს საქართველოს სოციალ-ფედერაციული პარტიის შეხედულებას მიწით გლეხობის უზრუნველყოფის საკითხზე...

⁹ ს. შანშიაშვილი, რჩული თხზულებანი, ტ. V, თბ., 1970, გვ. 356.

3. ხელნაწერი, სათაურით: „ა. შანშიაშვილის ლექსები“ შეიცავს, სხვათა შორის, ლექსს: „მტარვალს“, რომელშიც ავტორი ამბობს: „ჰეი, მტარვალო! დადგა დღე შენი აღსასრულისა და ძალიან მალე მოგსაბოს და ადგვის პირისაგან მიწისა გაზაფხულის ნიაღვარი... მტარვალო! ხალხი არ დაგინდობს შენ, გაგანადგურებს შენ, გაქცევს ფერფლად და ამის შემდეგ დამშვიდდება“.

... პასუხისგებაში მიცემულმა ბრალდებულმა როგორც უმადლესი ხელისუფლების უპატივცემულობის გაკადნიერებულად გამომხატველი ნაწარმოებების შექმნაში, აგრეთვე სახელმწიფოში არსებული საზოგადოებრივი წყობილების დამხობის მქადაგებელი თხზულებების შედგენასა და შენახვაში... ალექსანდრე ილარიონის ძე შანშიევმა არ ცნო თავი დამნაშავედ და განაცხადა: რომ ბროშურა — „საქართველოს სოციალ-ფედერაციული პარტიის პროგრამა და წესდება“ და ხელნაწერები — „მიწა და თავისუფლება“ და „ა. შანშიაშვილის ლექსები“ მას ეკუთვნის, და რომელთაგან ბროშურა და ხელნაწერი „მიწა და თავისუფლება“ მან ქუჩაში იპოვა, ლექსები კი, თავმოყრილი რვეულში, დაწერილია მის მიერ, მაგრამ არაფერს საძრახის, მისი აზრით, ეს ლექსები არ შეიცავენ.

ზემოაღნიშნულის საფუძველზე, თბილისის გუბერნიის აზნაურს ალექსანდრე ილარიონის ძე შანშიევს, 18 წლისა, ბრალი ედება იმაში, რომ:

1. 1907 წელს, ქალაქ თბილისში, თავის ოთახში, ანდრეევის ქუჩაზე მდებარე № 73 სახლში, გავრცელების მიზნით ინახავდა, თუმცა ეს ვერ მოახერხა, ნაბეჭდი ბროშურის, სათაურით „საქართველოს სოციალ-ფედერაციული პარტიის პროგრამა და წესდება“, ოთხ ეგზემპლარს, რომელიც, შეიცავდა რა სახელმწიფოში არსებული საზოგადოებრივი წყობილების დამხობის მოწოდებას, ამასთან ერთად, მოუხმობდა ქართველ ხალხს თვითმპყრობელური მთავრობისა და შეძლებული კლასების წინააღმდეგ რევოლუციური ბრძოლისა და დემოკრატიული ფედერაციის დამყარებისაკენ.

2. იმაში, რომ იმავე წელს პრესის საშუალებით გავრცელების მიზნით... შეადგინა სტატია: სათაურით „მიწა და თავისუფლება“, რომელიც ქადაგებს სახელმწიფოში საზოგადოებრივი წყობილების დამხობას, პროლეტარიატისა და გლეხობის „ძალთა გაერთიანების“ გზით, მიწის მოპოვებისა და თავისუფლების მისაღწევად.

3. იმაში, რომ 1906 ან 1907 წელს გასაერცლებლად დაწერა ლექსი, სათაურით — „მტარვალს“, რომელშიც გამოხატულია გაკადნიერებული უპატივცემულობა უმადლესი ხელისუფლებისადმი, ვითარცა მტარვალისადმი, რომლის არსებობაც უნდა იქნეს „მოსპობილი“, „განადგურებელი“ და „ფერფლად ქცეული“ აჯანყებული ხალხის ხელით.

ეს დანაშაულებრიობანი გათვალისწინებულია სისხლის სამართლის კოდექსის 132 მუხლის 1 და 2 პ. პ. ამის შედეგად და 1032 მუხლის 1 პ. გვ. 44-ის საფუძველზე ალექსანდრე ილარიონის ძე შანშიევი უნდა წარდგეს თბილისის სასამართლო პალატის სამსჯავროს წინაშე.

შედგენილია 1908 წლის 18 თებერვალს თბილისში...¹⁰.

¹⁰ საქართველოს სსრ ცსსა, ფ. 115. აღწ. 4, საქ. 80, ფურც. 15—16; ფ. 114, აღწ. 2, საქ. 1316, ფურც. 5—5¹. აღსანიშნავია, რომ ზემოთ მოყვანილი „საბრალდებო აქტის“ ერთი პირი დატყუდა ვ. ლეონიძის სახ. საქართველოს სახელმწიფო ლიტერატურულ მუზეუმში (იხ. ხელნაწერი № 6618, ფურც. 1—2) და იგი იმით არის ღირსშესანიშნავი, რომ მასზედ გარკვეული მოჩანს ფან-

და აი, 1908 წლის 17 მარტს ალექსანდრე ილიას ძე შანშიაშვილი წარდგა თბილისის სასამართლო პალატის წინაშე და ამ პროცესზე მისი დაცვა ითავა ცნობილმა ქართველმა იურისტმა იოსებ ბარათაშვილმა, რომლის გამჭრიახობამ და უდიდესმა პროფესიულმა ალომმა ახალგაზრდა სანდრო აშკარად იხსნა საკმაოდ დიდი სასჯელისაგან.¹¹ აქვე საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ს. შანშიაშვილის უფროსი მეგობრების ვალერიან გუნიასა და სამსონ ფირცხალავას ქველმოქმედებაც. ამის თაობაზე უმჯობესია თავად „ბრალდებულს“ მოუხსენიოთ: „1907 წელს, — იხსენებს მწერალი ერთ-ერთ მოგონებაში, — ჟანდარმერიამ გამჩხრიკა, მიპოვნა არალეგალური ლიტერატურა, მთ შორის, ჩემი რედაქტორობით გამოსული მოწაფეთა ხელნაწერი ჟურნალი „ჩანგი“, ცარიზმის საწინააღმდეგო ჩემი ლექსი „მტარვალს“ და მეტეხის ციხეში ამომავაფინის თავი. ჩემს გასათავისუფლებლად სამსონ ფირცხალავამ ვალერიან გუნიასთან ერთად ენერგიული ზომები მიიღო. სახელოვან ვეჭილს ოსიკო (იოსებ. — გ. გ.) ბარათაშვილს ჩემი დაცვის საქმე დაევალა.

ოსიკო ბარათაშვილი სასამართლო პროცესზე ძალზე მოხერხებულად გამოვიდა. მოსამართლეებს მიმართა: ვის ასამართლებთ? ამ არასრულწლოვანს... ქართული რომ გესმოდეთ და მისი ლექსი „მტარვალს“ წაიკითხოთ, სიცილად არ გეყოფათ, რადგან მასში არაფერია ნათქვამი არსებული რეჟიმის საწინააღმდეგოდ! სრულიად გაუგებარია და ბავშვურია. ვერ გაიგებთ, „მტარვალში“ ვის გულისხმობს, შაჰ-აბასს, ჩინვისხანს თუ ალა-შაჰ-მად-ხანს? ამის გამო გინდათ პატიმრობა მიუსაჯოთ? პატიმრობისას ეს ყმაწვილი ციხეში ნამდვილ სოციალისტებს შეზღვდა, ისინი გარდაქმნიან მის გონებას და თქვენ ამაში ხელს უწყობთო. დიდი სასჯელი მელოდა, მაგრამ ვადაფრჩი. ერთი თვის პატიმრობა მომისაჯეს. ორი თვე კი გამოძიება წარმოებდა.

პატიმრობის დროს სამსონ ფირცხალავა და ვალერიან გუნია ხშირად მკითხავდნენ ხოლმე...¹²

ამრიგად, თუ მივყვებით ს. შანშიაშვილის მოგონებებს, დავინახავთ, რომ თბილისის სასამართლო პალატას მისთვის მიუსჯია სამი თვით თავისუფლების აღკვეთა, მაგრამ „მართლმსაჯულებას“ მიუღია მხედველობაში ის გარემოება, რომ ბრალდებული წინასწარი გამოძიების დროს, ორი თვის განმავლობაში მეტეხის ციხეში გამომწყვდეული, „კეთილსინდისიერად“ ელოდა თავის ხვედრს, და ეს დრო მსჯავრდადებულისათვის „გამოუქვითია“ საერთო მოსახლელი სასჯელისაგან. ამდენად, ჰაბუტ სანდროს განაჩენის გამოტანის შემდეგ მხოლოდ ერთი თვეა მოუწია ტუსადად ყოფნა, ოღონდ იმ განსხვავებით, რომ ამჟამად იგი მეტეხის საპრობილის ნაცვლად თბილისის საგუბერნიო (ორთაჭალის) ციხეში გაამწყეს და „მათი უდიდებულესობის მიერ მისთვის ცოდვების მოსანანიებლად ნაბოძები“ სასჯელის დანარჩენი ვადა იქ ადასრულებინეს. ეს რომ ნამდვილად ასე იყო, ამას პირუთუნულად ადასტურებს ჩვენ მიერ მიკვლეული

პრით წაწერილი შემდეგი რემარკა: „საქმე გაიჩნა და გადამიწყდა სამი თვით ციხე. სამი თვეც წინასწარ ვიჯექ“. ალბათ მეტსაც გადამიწყვეტდნენ, მაგრამ ძალიან დამეხმარა ერთი ჟანდარმთა ოფიცერი, რომელმაც რაღაც მიზეზით წყალობის თვალით შემომხედა თავიდანვე. სანდრო“.

¹¹ ი. ბარათაშვილის თავის „კლიენტის“ დაცვა, ნაწილობრივ, იმიტრამაც გაუადვილა, რომ ა. შანშიაშვილი იმხანად ჯერ კიდევ არ იყო სრულწლოვანი (ე. ი. 21 წლის).

¹² სანდრო შანშიაშვილი, თქვენც რომ გახსოვდეთ ახალგაზრდებო, თბ., 1977, გვ. 39—40.

ოფიციალური საარქივო დოკუმენტი: 1909 წლის დასასრულს თბილისის ქანდაკების შეფი, პოდპოლკოვნიკი ბაშინსკი „დაინტერესებულა“ ს. შანშიაშვილის ბედით და 15 დეკემბერს თხოვნით მიუმართავს თბილისის სასამართლო პალატის პროკურორისათვის — ეცნობებინა მისთვის მოიხადა თუ არა კუთვნილი სასჯელი „ძნელად აღსაზრდელმა“ გიმნაზიელმა ალექსანდრე შანშიევმა და აი, 21 დეკემბერს ბაშინსკი პროკურორისაგან ლებულობს ფრად საიდუმლო მოხსენებით ბარათს, რომლიდანაც ვგებულობთ, რომ: „...თბილისის სასამართლო პალატის 1908 წლის 17 მარტის განაჩენით, ალექსანდრე შანშიევს სისხლის სამართლის კოდექსის 132 მუხლის 1 და 2 პ. პ. გათვალისწინებული დანაშაულისათვის, მიესაჯა ერთი თვით ციხეში პატიმრობა, რაც მან მოიხადა კიდეც“¹³.

ს. შანშიაშვილი მართალს ბრძანებს, როდესაც იგი წერს, რომ თბილისის სასამართლო პალატამ „დანაშაულებრივი“ საქმიანობისათვის მას სამი თვის პატიმრობა მიუსჯა, რაც მან „უზენაესთა ნებით“ მოიხადა კიდეც. სწორედ ასევე მიუთითებენ მონოგრაფიულ გამოკვლევებსა თუ ცალკეულ საქურნალო-საგაზეთო სტატიებში (სამწუხაროდ, ზოგჯერ აშკარად შეცდომით, რომ გიმნაზიელი სანდრო არალეგალური ხელნაწერი ჟურნალის გამოცემისათვის, თითქოსდა, 1909 წელს ვეირცხობთ თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიდან)¹⁴ გამოჩენილი ქართველი მწერლის ბიოგრაფებიც, რომლებიც ღვაწლმოსილი შემოქმედის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ დაწერილ ამა თუ იმ ნაშრომში მისი ახალგაზრდობის წლების განხილვისას, ოფიციალურ საარქივო საბუთებს მოკლებულნი, თითქმის მთლიანად ემყარებიან მსკოვანი მამულიშვილის პირად მოგონებებს. მაგრამ საქართველოს სსრ ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივის ფონდებში მსჯავრდადებულ ს. შანშიაშვილზე დაკუთვნილი და დღემდე ჯერ კიდევ გამოუქვეყნებელი მასალები სრულ წარმოდგენას გვაძლევენ ჭაბუკ სანდროს მიერ თბილისის სატუსალოებში გატარებული პატიმრობის უმთავრესი პერიპეტეების შესახებ. უპირველეს ყოვლისა, მოვისხენით ის საარქივო დოკუმენტი, რომელშიც პირდაპირ არის მინიშნებული, რომ თბილისის სასამართლო პალატის 1908 წლის 17 მარტის დადგენილებით, ს. შანშიაშვილი მიჩნეულ იქნა რა პოლიტიკურ დანაშაულებზე და „მართლმსაჯულებამ“ საბოლოო განაჩენის გამოტანისას მიიღო რა მხედველობაში ბრალდებულის „სასარგებლოდ მოძიებული სასჯელის შემამსუბუქებელი ზოგიერთი ფაქტორი“ (კერძოდ ის, რომ სანდრო იმხანად ჯერ კიდევ არ ითვლებოდა სრულწლოვნად და, გარდა ამისა, იგი წინასწარი გამოძიების დროს ორი თვით გამომწყვდეული იყო მეტეხის ციხეში) სასამართლომ სასჯელის ზომად მას შეუფარდა მხოლოდ ერთი თვით თავისუფლების აღკვეთა და გადაუწყვიტა ამ განაჩენის აღსრულება 1908 წლის 29 აპრილიდან თბილისის ერთ-ერთ სატუსალოში¹⁵. როგორც ვხედავთ, ბურუსი, თითქოსდა, გაიფანტა და გასარკვე-

¹³ საქართველოს სსრ ცსსა, ფ. 153, აღწ. 1, საქ. 1059, ფურც. 20.

¹⁴ ა. შანშიაშვილი თავის „ავტობიოგრაფიაში“ რელიეფურად მიუთითებს, რომ: „...შევეცხე დაბეზლებით ერთ დამესქანდარმერია დამესხა თავს, მაშინ მე ეცხვობობდი მ. დარჩიაშვილის სახლში და იქვე იყოფებოდა მისი მამა ლადო დარჩიაშვილიც. მეც დამპირეს და ჩემი მიზეზით ლადო დარჩიაშვილიც, ის გადასახლეს და მე სამი თვე ციხე მომიასჯეს. ეს იყო 1907 წ.“ (იხ. გ. ლეონიძის სახ. სსსმ, ხელნაწერი № 22439-ბ, ფურც. 2).

¹⁵ საქართველოს სსრ ცსსა, ფ. 114, აღწ. 2, საქ. 1316, ფურც. 5¹.

ვიც აღარაფერია, მაგრამ, ყველაფერი ცხადი მაინც არაა. საქმე ისაა, რომ ს. შანშიაშვილი 29 აპრილიდან, რატომღაც, არ „შესდგომა“ მისივე პატიმრობის ოფიციალურად მოხდას, მხოლოდ რა იყო ამის მიზეზი ეს, სამწუხაროდ, ჯერ კიდევ დაუდგენელია. სამაგიეროდ, ჩვენ მიერ მიკვლევული მეფისდროინდელი სასამართლო ორგანოების საქმეებში ჩაკერებული ერთი პატარა აქტი ზუსტად გვაუწყებს, თუ სად და როდის „მოინანია ქვეყნისა და ხელმწიფე-იმპერატორის წინაშე ჩადენილი თავისი დანაშაული“ ახალგაზრდა სანდრომ. აი, რას გვაცნობს თბილისის სამხარეო სასამართლოს ერთ-ერთი მაღალი რანგის მოხელე-ჩინოვნის მიერ თბილისის სასამართლო პალატის პროკურორისადმი 1908 წლის 11 აგვისტოს გაგზავნილი შემდეგი საიდუმლო წარდგინება: „1908 წლის 2 მაისის მომართვა — № 1096-ის გამო, მაქვს პატივი მოვახსენოთ, რომ ალექსანდრე შანშიევი, თბილისის სასამართლო პალატის მიერ 1908 წლის 17 მარტს მისჯილი განაჩენის აღსასრულებლად, 1908 წლის 28 ივლისიდან დამწყვდეულია თბილისის საგუბერნიო ციხეში“¹⁶. რაც შეეხება ადგილობრივი ადმინისტრაციული ორგანოების განკარგულებით 1908 წლის 18 სექტემბერს გაცემულ, ს. შანშიაშვილის ტუსაღად ყოფნის დამამტკიცებელ ერთ-ერთ უკანასკნელ საბუთს, მასში ვკითხულობთ, რომ: „...ალექსანდრე ილარიონის ძე შანშიევი, სასჯელის მოხდის შემდეგ, განთავისუფლებულია პატიმრობიდან 1908 წლის 28 აგვისტოს“¹⁷, რითაც კიდევ ერთხელ დასტურდება ის ფაქტი, რომ გიმნაზიელ სანდროს „უზენაესთა“ ნებით მისთვის მისჯილი ერთი თვის პატიმრობა „პირნათლად გაუტარებია“ თბილისის საგუბერნიო ციხეში. ასე რომ, დღეისათვის დასაზუსტებელი რჩება მხოლოდ ის, თუ სად იმყოფებოდა ს. შანშიაშვილი 1908 წლის 17 მარტიდან — 28 ივლისამდე (ე. ი. სასამართლო პალატის წინაშე მისი წარდგომიდან უშუალოდ „ოფიციალურ“ დაპატიმრებამდე), თუმცა, მიუხედავად სარწმუნო წყაროების უქონლობისა, ყოველივე ზემოთქმულის ობიექტურად და საღად გააზრების საფუძველზე, მაინც შეგვიძლია თამამად ვივარაუდოთ, რომ ტირანი ხელისუფლება აღნიშნულ პერიოდში ნამდვილად არ მისცემდა „საქვეო იდეური მიმართულების“ ახალგაზრდა ქვეშევრდომს თავისუფლად ყოფნის საშუალებას და, ამდენად, სანდრო შანშიაშვილი 1908 წლის ხსენებულ მონაკვეთში ისევ და ისევ უნდა „ვეძიოთ“ მეტეხის ციხის ტუსაღთა შორის.

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, ს. შანშიაშვილის პირადი მოგონებებისაგან განსხვავებით, საქართველოს სსრ ცენტრალურ სახელმწიფო საისტორიო არქივის ჟანდარმერისა და სასამართლო ორგანოების მასალებში დაცული, ჩვენი კვლევა-ძიებით დადგენილ-დაზუსტებული და წინამდებარე პუბლიკაციაში უკვე მოყვანილი დოკუმენტები საშუალებას გვაძლევენ კონკრეტულად განვსაზღვროთ თბილისის სატუსაღოებში ალექსანდრე შანშიაშვილის მიერ გატარებული პატიმრობის ხანგრძლივობა და ქრონოლოგიური ჩარჩოები. დავიწყეთ იმით, რომ თბილისის სათავადაზნაურო გიმნაზიის მე-9 კლასის მოწაფე, 19 წლის სანდრო დააკავეს და მეტეხის ციხეში ჩასვეს, როგორც ეს უკვე აღვნიშნეთ, 1907 წლის 13 დეკემბერს, ხოლო საბრალდებო აქტი მას წარუდგინეს 1908 წლის მარტის დამდეგს. მთელი ამ დროის (ე. ი. წინასწარი გამოძიების) მანძილზე ჰაბუკი „ბუნტოვშიკი“, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ რამდენ-

¹⁶ იქვე, ფურც. 6. 7.

¹⁷ იქვე, ფურც. 8.

ნიმე დღის (ჩვენი ვარაუდით — 9-10 დღის) გამოკლებით, გამომწყვდეული იყო მეტეხის საპყრობილეში (სხვათა შორის, ამ ვერსიას, ნაწილობრივ, ადასტურებს ჟურნალ „ნიშადურის“ ფურცლებზე (რედაქტორ-გამომცემელი ვ. გუნია) იმხანად ა. შ-ლის ხელმოწერით დაბეჭდილი ს. შანშიაშვილის რამდენიმე ლექსიც, რომელთაც ქვეშ გაკეთებული აქვთ ასეთი შენიშვნა — „მეტეხის ციხე“¹⁸. აქვე, ვფიქრობთ, ინტერესმოკლებული არ იქნება ჩვენი მკითხველისათვის იმის შეხსენებაც, რომ მარტო დასახელებულ ორგანოში ტუსაღ სანდროს რამდენიმე ათეული მხატვრული ნაწარმოები გამოქვეყნდა¹⁹, რაც თვალნათლივ მიგვანიშნებს იმ გარემოებაზე, რომ აქტიურ ცხოვრებას დროებით მოწყვეტილი, დაუღვგარი ბუნების ს. შანშიაშვილი მაინც ქმედით მონაწილეობას იღებდა ქვეყნის საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ ცხოვრებაში). 1908 წლის მარტის პირველი რიცხვებიდან 17 მარტამდე (ე. ი. თბილისის სასამართლო პალატის მიერ ბრალდებულისათვის სასჯელის ოფიციალურად გამოცხადების დღემდე) „მართლმსაჯულებას“ დროებითაც რომ გაენთავისუფლებინოს პატიმრობიდან ახალგაზრდა ქართველი კაცი — ნაკლებად სავარაუდოა, და ამდენად, 17 მარტამდე სანდრო შანშიაშვილი კვლავ უნდა ვიგულოთ მეტეხის ციხის „სტუმრად“. რაც შეეხება სასამართლოს გადაწყვეტილებით დადგენილი სამთვლირი პატიმრობიდან „დარჩენილ“ ერთ თვეს, იგი მსჯავრდადებულს, როგორც ამას ჩვენ მიერ მოყვანილი საარქივო დოკუმენტები გვიდასტურებენ, ნამდვილად გაუტარებია (1908 წლის 28 ივლისიდან 28 აგვისტომდე) თბილისის საგუბერნიო (ორთაჭალის) სატუსაღოში, ხოლო თუ ლოგიკურად შევაჯერებთ ყოველივე ზემოთქმულს, არგუმენტირებულად შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ გიმნაზიელ ალექსანდრე (სანდრო) ილიას ძე შანშიაშვილს 1907 წლის 13 დეკემბრიდან 1908 წლის 28 აგვისტომდე პატიმრობაში დაუყვია არა სამი თვე, როგორც ამას მწერალი თავადვე მიუთითებს საკუთარ მოგონებებში, არამედ გაიცილებით მეტი — დაახლოებით 8 თვე და ეს მონაცემი ცხადად მტყიცდება XX საუკუნის პირველ ათწლეულში ჟანდარმერიის მიერ შედგენილი ოფიციალური საბუთებით, რომელთა უმრავლესობაც, ჩვენი ღრმა რწმენით, უდავოდ დასაჯერებელი და სარწმუნოა.

სასურველი იქნება, თუ ს. შანშიაშვილის ხანგრძლივი ცხოვრებისა და მისი მდიდარი შემოქმედებით დაინტერესებული მკვლევრები მომავალში, შეძლებისამებრ, გაითვალისწინებენ ქართული სიტყვის გამოჩენილი ოსტატის ახალგაზრდობის წლების ზემოაღწერილ ეპიზოდებს, მით უმეტეს, რომ მწერლის ადრეული, შეიძლება ითქვას, სიყრმის პერიოდის ლექსების ერთი ნაწილი ხომ სწორედ მეტეხისა და თბილისის საგუბერნიო (ორთაჭალის) ციხის ცივ საკნებში მისი პატიმრობის ხანას განეკუთვნება და ქართული საბჭოთა მწერლობის ამ ბერძენის დღეგრძელი ბიოგრაფიის ერთ-ერთ საწყისს, გაუხუნარ ფურცლებს წარმოადგენენ.

¹⁸ „ნიშადური“ № 20, 1908 წლის 1 იანვარი, გვ. 10—12; № 21, 1908 წლის 6 იანვარი, გვ. 2.

¹⁹ იხ. „ნიშადური“ № 20, 21, 28, 32, 34—36, 39—43, 48—58, 1908 წელი.

Г. Ш. ГАБУНИЯ

САНДРО ШАНШИАШВИЛИ — УЗНИК МЕТЕХСКОГО ЗАМКА

Резюме

На основании новых архивных материалов делается попытка уточнить хронологические даты одного эпизода из жизни видного грузинского писателя, поэта, драматурга и общественного деятеля Александра (Сандро) Ильича Шаншиашвили (1888—1979). Следует заметить, что, не располагая официальными документами, все биографы А. Шаншиашвили ссылаются в основном на воспоминания самого писателя и отмечают, что задержанный жандармерией за антиправительственную деятельность в конце 1907 года гимназист Сандро в тифлисских тюрьмах провел в общей сложности три месяца. Но добытые автором настоящей публикации достоверные архивные источники, часть из которых впервые вводится в научный оборот, доказывают, что в действительности же будущий писатель в стенах Метехского замка и тифлисской губернской (ортачальской) тюрьмы просидел около восьми месяцев. Это обстоятельство, по нашему мнению, вносит определенные коррективы в изучение начального этапа жизни А. Шаншиашвили.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი
 წარმოადგენს ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა

Э. Я. ПЕРЕЛЬМАН

ХАРАКТЕРА НАРОДНОГО ЧЕРТЫ

Известность Федору Gladкову принес роман «Цемент». Хотя писать он начал давно, с 1900 года, а «Цемент» появился в печати в 1925 году. Тогда на книжных полках уже собирались первые экземпляры новой, советской литературы. Уже был написан «Железный поток» Серафимовича, мальчишки зачитывались «Чапаевым» Д. Фурманова, шли споры вокруг героя «Недели» Либединского, начал свое движение в жизнь «Бронепоезд 14—69» Вс. Иванова. В перечисленных произведениях описывались события первой мировой и гражданской войны. И вдруг «Цемент» — роман не о войне, а о современности, о злобе дня начала 20-х годов. «Цемент» я писал, — вспоминает Ф. Gladков, — в первые годы нэпа, это была переломная эпоха, очень характерная для развития нашей страны. Пережившие бурю гражданской войны, закаленные в боях, люди железной воли и сильных страстей, еще в военном обмундировании, еще не остывшие от волнений трехлетней напряженной борьбы, перешли на хозяйственные фронты. Это были яркие характеры, вполне сложившиеся типы времен военного коммунизма¹.

В основу романа легла работа Федора Gladкова на восстановлении Новороссийского цементного завода. Кто же стал героем романа? Глеб Чумалов — фигура незаурядная, колоритная. Это был крупный, веселый, жизнерадостный, временами суровый борец-красноармеец, беззаветный большевик. Именно он, Глеб Чумалов, возглавил рабочий коллектив и повел его в бой за восстановление завода.

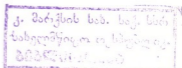
В результате многих перипетий, столкновений, радостей и огорчений битва завершается победой. Цементный завод восстановлен!

Наконец-то Глеб, отдавший так много сил большому общественному делу, может вернуться к семье, к жене Даше. Но, оказывается, у него нет семьи, нет любимой жены. Революция, поднявшая и переродившая женщину, отняла у Глеба прежде покорную жену. В образе Даши писатель хотел сконцентрировать черты настоящей женщины, «завоевавшей своей жизнью право быть в первых рядах рабочего класса».

Итак, завод восстановлен, а Глебу некуда идти.

Естественно, такой конец книги у многих читателей вызвал недоумение, разочарование по поводу того, что герой остался «у разбитого корыта». Что делать? Ведь в своей суровой правдивости роман Ф. Gladкова не скрывает «неизбежности личных потерь и в мирных битвах, он предостерегает против мещанской самоуспокоенности, зовет к стойкости и упорству». Вместе с тем, герой романа вызывает и большую симпатию, и глубокое сочувствие. Жизненные «уступы» и «преграды» не сломили Глеба Чумалова, они побудили его к новой борьбе, новому труду. Именно преодолевая серьезные конфликты, часто не-

¹ Ф. Gladков, В творческой лаборатории, из кн. «О литературе Статьи, речи, воспоминания», М., 1955, с. 23.

ожиданные преграды, растет Глеб как борец и созидатель. С уверенностью можно сказать, что роман «Цемент» принес не только популярность писателю, он вызвал большой интерес к жизненному пути и творческим поискам Ф. Gladkova. Знакомясь с его биографией, поражаешься богатству и разнообразию пережитого им. Писатель много видел, много пережил, начиная со своего раннего детства и кончая периодом расцвета сил.

Выходец из бедной крестьянской семьи (патриархальной, старообрядческой) Ф. Gladkov пережил всю боль обид, всю горечь «свинцовых мерзостей» старого, эксплуататорского общества. Выгнанные малоземельем из деревни, родители его скитались по рыболовным промыслам Каспия, заводам Кавказа, а вместе с ними и их маленький сын Федя.

На рыбных промыслах Каспия маленький Федор впервые увидел, «что такое безысходное рабство». Он рвался к учению, к свету, а злая доля бросала его «в люди», где он испытал и побои, и голод, и бессонные ночи в грязном углу.

Постоянное ощущение обреченности, рабства, жизнь безрадостная, без надежды на лучшее будущее, мысли о жизни, полной жестокости, приносящей только страдание, приводили молодого Федора в отчаяние. Его переживания искали выхода, и он начал выражать их на бумаге. Свои первые рассказы и стихи Федор никому не показывал, но в них, по словам писателя, он «изливал и скорбь, и озлобление, и жалобы, и мечты». Раздумья и чувства искали выхода, и юноше становилось легче, когда он выкладывал на бумагу все, что накопилось в душе. И не удивительно, что с молодых лет Ф. Gladkov связывает свою судьбу с революционным движением, с Грузией. Об этом периоде Ф. Gladkov в автобиографии пишет: «В 1905 году я уехал в Тифлис учиться в учительском институте. Революцию встретил в Грузии. Еще за год до этого я связался с читинскими большевиками и выполнял их поручения по распространению прокламаций и нелегальной литературы.

В Тифлисе я вошел в социал-демократический кружок учительского института и близко сошелся с известным на Кавказе большевиком Ильей Санжуром, с которым весной 1906 года уехал в Ейск на партийную работу»². Осенью 1906 года Федор был арестован царскими жандармами и отправлен в иркутскую тюрьму. Писатель вспоминает: «Пребывание в этой тюрьме, через которую прошли Чернышевский, поэт Михайлов, Короленко, было для меня настоящим университетом». И это не было просто фразой. Такова была жестокая действительность, когда светлые умы, незаурядные личности проходили свои университеты не за партами, а учась у самой жизни. Все эти мытарства, горести, скитания давали в результате такой человеческий сплав, который не поддавался размягчению при самой высокой температуре. «Я не учился ни в гимназии, ни в университете, — пишет о себе Ф. Gladkov, — моим вузом была сама действительность, люди, тюрьма, книги. Мне пришлось завоевывать право на жизнь своим горбом. И я знал, какой дорогой ценой достигается счастье познания...».

Такой жизненный путь не мог не отразиться на личности, на характере писателя, не мог не найти отражения в его творчестве. Правда, к теме своего детства Gladkov вернулся спустя много лет, в результате чего появились известные автобиографические книги: «Повесть о детстве», «Вольница», «Лихая година». Но на то были свои причины.

² Ф. Gladkov, Собр. соч., ГИХЛ, М., 1958, т. I, стр. 12.

Известно, что многие писатели пишут о своем детстве. «Интерес к детству, — по словам Конст. Федина, — это интерес к истории, пропущенной через личность писателя». В зрелом возрасте известный советский писатель Федор Гладков последние годы своего творческого бытия «посвятил ретроспекции, т. е. поискам настоящего в прошлом». Он вернулся к этой теме, чтобы осмыслить свое детство с позиций зрелости, опыта и своего таланта.

Цикл автобиографических повестей Ф. Гладкова — это эпопея о судьбах народа. Они являются достижением советской литературы. Неподаром за «Повесть о детстве» в 1950 году и за «Вольницу» в 1951 году автор был удостоен самой высокой премии Советского Союза.

Писатель Федор Васильевич Гладков был сложным человеком. «Это был человек очень своеобразный, очень горячий, очень вспыльчивый, страшно реактивный, что сделало его писательскую жизнь сложной и житейски» (Конст. Федин)³. «Он всегда жил, как говорят, на обнаженных нервах. Любую в его представлении ошибку, фальшь, несправедливость в литературной и общественной жизни он переживал не только умом и сердцем, но буквально всем нутром. Он вступал в бой с поднятым забралом, когда угодно и с кем угодно, невзирая на лица»⁴.

И в то же время: «Это был очень скромный человек и в быту, и в жизни, и в литературе. В его московской квартире со старомодной мебелью в чехлах из сурового полотна не было лишних вещей. Все спокойное, ясно, просто. И походка у него была мягкая, неслышная, будто ходил он в деревенских валенках...» (В. Брайнина)⁵. «Писательскую жизнь прожил он трудную, временами мучительную, но достойную; а успех, пришедший к нему, не увел его в сторону самообольщения, а заставил только еще острее задуматься над своей писательской задачей» (Вл. Лидин)⁶.

Спустя 10 лет после выхода в свет романа «Цемент», принесшего автору славу и популярность, он напишет в частном письме выпускнице Ленинградского историко-филологического института: «...Ничего, кроме страданий, писательство мне не приносило!». Что это? Поэтерство? Рисовка? Брюзжание? Нет! Это проявление постоянной неудовлетворенности собой, постоянных сомнений, это необычная требовательность к себе и глубочайшая ответственность за свое писательское дело. «Несмотря на «славу» (черт бы ее побрал, подлую!), — воскликнет он в том же письме, — я ни на секунду не верил себе и мне казалось смешным, что люди волнуются по поводу «Цементы»... Но бросить писать уже не могу. Я привязан к литературе цепями»⁷.

Как было сказано, Федор Гладков относился к себе и своему творчеству строго, в высшей степени требовательно. Об этом, в частности, свидетельствует и такой факт. Известно, что А. М. Горький, воюя за простой и точный язык литературных произведений, сердито критиковал в свое время стиль Ф. В. Гладкова (статья А. М. Горького «О прозе»)⁸, особенно в романе «Энергия»⁹. В частности, М. Горький писал, обращаясь к писателям, на книгах которых училась литературная мо-

³ Воспоминания о Ф. Гладкове, М., «Сов. писатель», 1978, с. 5.

⁴ Там же, с. 211.

⁵ Там же, с. 212.

⁶ Там же, с. 81.

⁷ Там же, с. 87.

⁸ М. Горький, Собр. соч., М., 1953, т. 26, с. 387.

⁹ Второй после «Цементы» крупный роман Ф. Гладкова.

лодежь: «...учиться никогда не поздно и что нам необходимо учиться больше, чем людям иного мастерства, ибо мы, выступая в качестве изобретателей новой действительности, тем самым выступаем как учителя жизни» (т. 26, с. 402). Эта критика подействовала. Гладков стал писать тщательнее, проще, не раз возвращался к своим ранее написанным произведениям.

И что характерно: работа над стилем сопровождалась у писателя упорным и, главное, любовным изучением родного языка, всех его особенностей, законов и правил, в результате чего Федор Васильевич стал одним из самоотверженных борцов за чистоту и красоту родной речи, а его автобиографические повести явили собой образец «кристаллической прозы» (К. Федин).

Над своими текстами Ф. Гладков работал непрерывно: от черновика до последнего издания. О своей манере письма он говорил: «Я не принадлежу к тем людям, которые успокаиваются на первой или второй редакции рукописи; у меня процесс работы сначала идет бурно, а потом начинается самостязание». Вопрос культуры речи, бережного отношения к языку волновал писателя на протяжении всего его творчества. «Мы, писатели и языковеды, — читаем в статье «Культура речи», — обязаны охранять основные законы русской грамматики и орфографии и бороться за чистоту, ясность, точность и выразительность языка».

«Для нас, писателей, язык — это живая жизнь, это человек в его деяниях, в его душевных бурях и глубоких раздумьях, — писал он в статье «О правильном и точном словоупотреблении в литературной речи». — Поэтому и слово у художника должно быть емким, точным, выразительным, эстетически оправданным». Эти мысли писателя, высказанные им в 50-х годах, не потеряли своей актуальности, своего значения и в наши дни, ибо культура языка — это зеркало культурного развития народа.

Нужно упомянуть еще об одном штрихе к облику писателя. Речь идет об отношении Федора Гладкова к молодым литераторам, вообще к молодому поколению. Он ценил в молодых целеустремленность, трудолюбие, любознательность. Любил людей деятельных, как он говорил, «веселых». «Веселый» означало не только жизнерадостный и обладающий чувством юмора, но и отзывчивый, чуткий, деятельный. Вялых, инфантильных молодых людей он называл «ранними стариками», «ошибкой природы» и относился к ним с резко открытой неприязнью.

Воспитанием молодого поколения литераторов Ф. Гладков занимался вплотную в послевоенные годы, когда он возглавлял литературный институт им. М. Горького. Он постоянно переживал, забочился о том, чтобы молодежь не теряла интереса к вчерашнему дню, к прошлому своего народа. Ф. Гладков говорил: «...без глубокого знания вчерашнего дня нельзя понять и оценить день сегодняшний! Многие ошибки нашей молодежи как раз и проистекают от того, что молодые товарищи, в сущности, плохо представляют себе минувшие годы. Разве рядом с нашими великолепными достижениями у нас не проявляется порой дикость, не уступающая виденной мною в юности? Разве не нужно показать, что она присуща только старой жизни и нетерпима в новой? Часто говорим — «пережитки прошлого», но для молодого поколения это понятие бывает как бы лишено смысла, чистая абстракция...».

Трудная, насыщенная, достойная жизнь писателя — лучший пример, образец для подражания нашей молодежи. Его жизнь учит стой-

кости, трудолюбию, патриотизму, верности идеям, скромности и высокой личной ответственности за доверенное Родиной дело.

Имя писателя Федора Гладкова навсегда вошло в историю советской литературы. Его книги выдержали испытание временем. 100-летие со дня рождения писателя торжественно отметила вся наша страна. Заслуги Ф. Гладкова перед советской литературой не померкнут от времени. Его произведения, переведенные почти на все языки мира, читаются и будут читаться грядущими поколениями, раскрывая перед читателями истоки рождения нового социалистического мира, нового человека-труженика и созидателя.

Использованная литература

1. Федор Гладков. Собрание соч. в 8-и томах, М., 1958, тт. I—II.
2. Федор Гладков, О литературе. Статьи, речи, воспоминания, М., 1955.
3. М. Горький, О прозе, в кн.: Собр. соч. в 30-ти томах, т. 26, Статьи, речи, приветствия, с. 387—408.
4. М. Горький, Письма, телеграммы, надписи, (письма Ф. Гладкову: лето 1916 г., от 23 августа 1925 г., 3 апреля, 3 октября и 30 ноября 1926 года). Собр. соч., т. 29.
5. Б. Я. Брайнина, Талант и труд, М., 1977.
6. Б. Я. Брайнина, Ф. В. Гладков, М., 1958.
7. Воспоминания о Ф. Гладкове, М., 1978.
8. А. П. Воложенин, Ф. Гладков Жизнь и творчество, М., 1969.

Кафедра русского языка Тбилисского государственного педагогического института иностранных языков им. И. Чавчавадзе
 Представил академик АН Грузинской ССР Г. Н. Джибладзе

М. Г. ГИГОЛОВ

ТИПЫ РАССКАЗЧИКОВ В ПОВЕСТЯХ Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО
«СИБИРСКОГО» ПЕРИОДА

Творчество Ф. М. Достоевского — целый необъятный мир. Образно, ярко сказал о нем выдающийся грузинский писатель — академик Демна Шенгелая, назвавший великого русского писателя «бездонным морем, океаном человеческого гения, того сердца, которое горело сочувствием к людям»¹.

Вот уже второе столетие ученые всего мира пытаются разобраться в идейно-художественных сложностях творчества этого гениального русского писателя, понять и определить, в чем же главная сила его воздействия на читателя и на весь мировой литературный процесс. Как, какими путями Достоевский «заставляет (разрядка наша — М. Г.) читателя видеть явления глазами своих героев, мыслить, чувствовать и переживать вместе с ними», как «исчезает дистанция не только между автором и его героями, но и между героем и читателем»², — вот одна из самых больших загадок, стоящих перед исследователями его творчества до сегодняшнего дня.

Данная статья является одной из попыток преодолеть хотя бы небольшой барьер в деле изучения особенностей творческого стиля Достоевского, его достижений как великого новатора формы.

Поиски писателя в области повествовательной манеры привели его к оригинальнейшим находкам, ценным открытиям, и одно из них, несомненно, — введение почти в каждое произведение героя-рассказчика, которому писатель «передоверяет» функции повествования и с которыми эти функции как бы делит.

Художественный принцип подачи текста всегда был для Достоевского одной из важнейших проблем: именно в ее удачном решении писатель справедливо усматривал залог успеха произведения в целом, видел основу его занимательности, кратчайший путь к сердцам и эмоциям читателей.

Появление в произведениях Достоевского рассказчика-хроникера или летописца — не случайная прихоть, а осознанная необходимость, важнейший компонент поэтики и стилистики, одна из главных особенностей реализма писателя.

Достоевский и его герой-рассказчик находятся в постоянном контакте, диалоге, порой даже в споре с читателем. Неопытные, юные, горячие рассказчики писателя как бы приглашают к совместному поиску истины, максимально активизируя тем самым читательское сознание. Академик Лихачев заметил по этому поводу: «Гоголю и Лескову рассказчики были нужны, чтобы устранить себя полностью из сферы повествования, перепоручить рассказ совсем не похожим на автора лицам, — Достоевскому же рассказчики и хроникеры были нужны, чтобы ввести самого себя в действие, максимально это действие объективировать. Достоевский придумывает не рассказчиков: он придумывал самого себя как рассказчика событий. Он играл в рассказчика, перево-

площадью в рассказчика, в репортера, в следователя. И в этом его от-
 ромное отличие от Гоголя и Лескова»³.

Характерно, что этот момент «игры», как важнейшего компонента стилевой атмосферы многих произведений Достоевского, был также глубоко затронут в интересной работе грузинского ученого Н. Какабадзе «Достоевский и Томас Манн». Анализируя некоторые стороны близости стилевой манеры Достоевского и Т. Манна, Н. Какабадзе подчеркивает в ней момент создания своеобразной «экспериментальной», «лабораторной» ситуации, возможной, условной «действительности», в которой особую роль играет рассказчик, «нерешительность» которого «так не похожа на «всезнание» и суверенность рассказчика произведений классических реалистов бальзаковского-толстовского склада»⁴.

Эволюция образа героя-рассказчика в творчестве Достоевского — тема сложная, многогранная и необычайно интересная. Здесь мы остановимся только на рассмотрении образов двух героев-рассказчиков писателя, а именно Летописца из «Дядюшкиного сна» и Сергея Александровича из «Села Степанчикова и его обитателей». Оба эти произведения — первые из написанных Достоевским после каторги, в сложнейший сибирский период жизни, и содержат в себе в свернутом виде зачатки коллизий и типов, характерных для Достоевского-романиста. Нашей непосредственной задачей было выявление в названных двух героях-рассказчиках черт традиции, восходящей к рассказчикам «докаторжного» периода творчества писателя, и новаторства, определяющего его последующие художественные завоевания.

Каторга, а затем солдатчина на десять лет (1849—1859) лишили литературу голоса Достоевского. И появление в 1859 году его повести «Дядюшкин сон» можно с полным правом назвать «вторым началом» творческого пути писателя.

В Сибири мировоззрение Достоевского претерпело ряд существенных изменений, что оказало влияние, естественно, и на творчество. В частности, нельзя не отметить характерного поворота в сторону художественного опыта отечественной литературы. Не составляет исключения в этом плане и первое произведение писателя, появившееся после десяти лет вынужденного молчания.

В сюжетной ткани «Дядюшкиного сна» просвечивают образы и сцены пушкинского «Графа Нулина» и гоголевского «Ревизора»; наблюдается определенное сходство с сюжетом «Провинциалки» Тургенева; ряд героев ненавязчиво, в подтексте повести сопоставлен с персонажами Фонвизина⁵ и Грибоедова. А построение повести в форме провинциальной хроники с введением фигуры хроникера-летописца определенно напоминает построение «Губернских очерков» Салтыкова-Шедрина (независимо от появления повести Достоевского, в 1857 году, напечатанных в «Русском Вестнике»), влияние которых на принцип повествования в «Дядюшкином сне» не вызывает сомнений.

Из писем Достоевского⁶ известно, что «Дядюшкин сон» представляет собой одну из частей задуманного им в Сибири «комического романа», дошедшую до читателя в виде отдельного эпизода-повести с подзаголовком «Из мордасовских летописей». Возможно, что части «комического романа», помимо прочего, должны были объединяться и фигурой Летописца-рассказчика, хотя против этого предположения говорит тот факт, что Сергей Александрович, рассказчик «Села Степанчикова...» (тоже представляющего одну из предполагаемых частей задуманного романа), принципиально отличается от Летописца, о чем будет сказано ниже.

Летописец «Дядюшкиного сна» — лицо, совмещающее в себе одновременно традицию и новаторство Достоевского в области повествования. Как и прежние ранние рассказчики Достоевского, Летописец одинок («у меня нет никакого приятеля»)⁶. Он наблюдатель, прекрасно осведомленный и проницательный, непосредственный свидетель рассказываемых событий. В то же время Летописец — не участник этих событий, что и дало основание В. Туниманову, подробно исследовавшему эту проблему, сказать, что это — «фигура условная», и, что самое главное, Летописец — «не герой» (в прямом и переносном смысле этого слова), которому Достоевский только лишь передоверяет писательские функции, мало заботясь даже о создании «маски» рассказчика, которая «легко спадает, обнаруживая поминутно лицо истинного сочинителя — Достоевского»⁷.

В критике была высказана справедливая мысль о нити, которая тянется от Летописца к Хроникеру «Бесов». Несомненно, между этими фигурами существует преемственная связь, прощупываются точки соприкосновения, главная из которых та, что оба пишут хроники провинциального города, «специально не занимаясь описательной частью... современного быта и подчиняя его изображению другим, высшим задачам — психологическим и идеологическим»⁸. Оба хроникера показывают скандальные события своих городков на фоне истории одного из героев: в «Дядюшкином сне» — Москалевой, в «Бесах» — Степана Трофимовича Верховенского.

Однако существенным различием между обоими летописцами-хроникерами — как следствие эволюции образа — на наш взгляд, является тот факт, что анонимный Летописец «Дядюшкиного сна», как было указано, «фигура условная», литературный прием, маска, весьма легко спадающая; Хроникер же «Бесов», Антон Лаврентьевич Г-ов — образ с четко очерченным духовным миром, с целой системой литературно-эстетических воззрений, полноправное действующее лицо⁹, несущее, к тому же, всю тяжесть преломления сквозь собственное «я» изображаемых событий. Помимо организационной роли в повествовании, Хроникер «Бесов» выполняет ответственную роль рупора авторских литературных воззрений, чего нет в Летописце «Дядюшкиного сна», почти начисто лишенном какого-либо литературного багажа, — в его речи находим всего одно сатирическое сравнение Москалевой с фокусником Пинетти, героем рассказа Сенковского «Превращение голов в книги и книг в головы» (1839), и одно сравнение собственного «похвального слова» Москалевой с формой писем, «печатавшихся когда-то... в «Северной пчеле» [2, 299]¹⁰.

Такое сужение литературного кругозора Летописца было, очевидно, существенной стороной авторского замысла; предельно объективизировать рассказ, приблизить его к динамике драмы, передоверив Летописцу лишь функции хроникерства с многочисленными ссылками на источники информации — «рассказывали...», «уверяли...», «утверждали...», «прибавляли...» — такими ссылками пестрит повествование. Подобным приемом, по замечанию Д. С. Лихачева, Достоевский, который «не хочет, чтобы его произведение сочли за писательское литературное творчество» и которому «чужда позиция спокойного писательского «всевидения», добивается иллюзии рассказа о действительных, якобы не сочиненных событиях и людях¹¹.

Несмотря на «игровые» оговорки по поводу собственного дилетантизма («Летописец делится с читателем признанием о «врожденной литературной робости», а свою хронику называет «пробой пера», ка-

призом), рассказчик «Дядюшкиного сна» продумывает композицию повести и строит ее следующим образом: пишет вначале небольшое «похвальное слово» Москалевой, где искусно намечает основные пункты ее характера, а рассказ заключает эпилогом, в котором расставлены все точки над «i». Повесть вместе с эпилогом «отодвинута» от изображаемых событий примерно на три года и ведется в излюбленной всеми рассказчиками Достоевского мемуарной манере изложения, что позволяет Летописцу, одному из граждан Мордасова, сопрягать воедино предысторию скандала с настоящим временем и, выявляя скрытые причинно-следственные связи, показать действие в развитии, с обнаружением истинных пружин событий.

Речь Летописца близка к разговорной, в ней много просторечий. Встречаются в ней и сентенции морально-нравственного, а также эмоционально-бытового типа, свидетельствующие о том, что Летописец принадлежит к средним слоям общества, возможно, он чиновник невысокого ранга, обыватель.

Рассказ Летописца отличается пестротой и неоднородностью стиля, нервной напряженностью, повествование ведется то в прошедшем, то в настоящем времени, что чрезвычайно активизирует действие, которое и так имеет тенденцию к динамичному драматургическому воплощению, разворачиваясь в сугубо «театральном» пространстве — в салоне Москалевой. В повести намечен, но не развит контакт Летописца с воображаемым читателем, которого он несколько архаически называет «благодарным». Летописцу не чуждо также проникновение в мысли персонажей, что в определенной степени противоречит принципу повествования.

Летописец вводит в речь Москалевой враждебно-презрительные по отношению к Шекспиру реплики, как ее постоянную сатирическую характеристику: Мозгляков, этот «провинциальный Онегин», по ее мнению, хотел отпустить на волю крепостных оттого, что начитался «какого-нибудь Шекспира», который «давным-давно уже отжил свой век и если б воскрес, то, со всем своим умом, не разобрал бы в нашей жизни ни строчки»; «Забудьте вашего Шекспира!» — приказывает она ему, а дочери признается, что смотрела на ее любовь к мечтателю Васе как на романтизм, навеянный «этим проклятым Шекспиром, который, как нарочно, сует свой нос везде, где его не спрашивают». Пугая дочь картинами нищенской жизни с бедным учителем, она упоминает «взаимное чтение Шекспира», а, сосватав дочь старому полумертвому князю, цинично думает про себя: «...Шекспир-то слетит, когда княгиней сделаешься!...». Вот таким постоянным вниманием Летописца к Шекспиру Достоевский добивается резко сатирического звучания образа провинциальной мракобески Москалевой, готовой ради корыстных интересов продать собственную дочь. Летописец недаром так прилежно воспроизводит все ее выпады по адресу Шекспира, представляя тем самым Москалеву женщиной низкого уровня развития, закосневшей в своей узколобости.

Принцип своеобразного «отрицания отрицания» с помощью имени Шекспира — т. е. прием, когда персонаж, иронизирующий или издевающийся над Шекспиром, автоматически подвергается авторской сатирической оценке — довольно распространен во всем творчестве Достоевского и берет начало еще в высказываниях «ниспровергателя» Ратаева («Бедные люди») [1, 70], «помогает» Антигерою высказать свое истинное отношение к Зверкову («Записки из подполья») [5, 147], а

Степану Трофимовичу Верховенскому — разбивать позиции утилитаристов («Бесы») [10, 372; II, 232], и т. д.¹²

Итак, подытоживая, можно отметить, что Летописец в «Дядюшкином сне» — несомненно большое новаторство Достоевского в его искусстве повествования. В Летописце приглушены или вовсе отсутствуют характерные черты биографий и личностных качеств ранних рассказчиков первых лет творчества Достоевского: сиротство, материальная необеспеченность, замкнутость, мечтательность, болезненность. Зато в этой фигуре как бы в свернутом виде содержатся зародыши многих отличительных свойств будущих рассказчиков-хроникеров и летописцев Достоевского: непрофессионализм в области писательства; любительское хроникерство; стремление показать на фоне истории одного героя или семейства многие события и происшествия, расширяя рамки семьи до рамок общественно-социальных и философских; беспрепятственный ввод в собственную речь ссылок на источники информации, часто двойственной, вариантальной — и все это весьма четко можно определить как характернейшие особенности образа повествователя в «Дядюшкином сне». Поэтому не будет преувеличением сказать, что художественный принцип повествования, применяемый Достоевским в первом произведении «послекаторжного» периода, станет в романах 60—70-х гг. почти законом.

К числу существенных отличий Летописца от будущих хроникеров и вообще от рассказчиков писателя следует отнести почти полное отсутствие в нем литературного багажа, или, скорее, невыявление его, что, по-видимому, входило в специальную задачу автора, обусловленную, во-первых, стремлением к предельной драматизации действия, в котором голос Летописца схож со своего рода драматургическими ремарками¹³; во-вторых, склонностью к «отодвиганию» на задний план самой фигуры Летописца, к сокрытию его лица, что способствовало объективизации повествования.

Художественный поиск никогда не прекращался в творчестве Достоевского. Начиная каждое новое произведение, писатель искал (и порой мучительно) такую форму повествования, в которой проблемы содержания нашли бы свое наиболее полное, наглядное идейно-художественное воплощение.

С подобными исканиями мы сталкиваемся и во втором произведении сибирского периода — «Село Степанчиково и его обитатели» (1859), в котором одной из главных задач, поставленных автором, было, несомненно, создание оригинальной повествовательной манеры. Именно в «Селе Степанчикове...» Достоевский намечает и развивает многие средства художественной выразительности, ставшие затем характерными для его стиля. В этом отношении, на наш взгляд, верную точку зрения выразил профессор С. Данелия, который считает, что «для изучения художественных приемов (разрядка наша — М. Г.) Достоевского это произведение занимает выдающееся место, хотя в других отношениях оно не принадлежит к числу лучших его сочинений»¹⁴.

Сложное, долго вынашиваемое автором «Село Степанчиково...» (перенасыщенное «литературой в литературе» и множеством разнообразных типов) рассказано читателю от лица Сергея Александровича в излюбленной писателем мемуарной форме изложения.

Временные границы повествования просматриваются довольно четко и дают возможность определить возраст самого рассказчика. Сергей Александрович получает письмо от своего дяди, полковника Ро-

станева, и решается ехать в Степанчиково, «желая не только вразумить и утешить дядю, но даже спасти его по возможности» (завязка повести). Далее следует рассказ о всех перипетиях в «бедламе», в доме полковника в селе Степанчикове, где властвует шут-тиран, бывший приживальщик Фома Опискин. Произведение замыкается эпилогом, из которого выясняется, что повесть была написана Сергеем Александровичем по истечении восьми лет после описываемых событий. Учитывая, что в ходе повествования Сергей Александрович сетует на свой молодой возраст: «...Мне эти проклятые двадцать два года!» — можно определить: «Село Степанчиково...» рассказано и записано тридцатилетним человеком¹⁵.

Фамилии рассказчика мы не знаем: рекомендуясь помещику Бахчеву, он говорит: «...А сам я — Сергей Александрович такой-то» [3, 23]. В этой связи отметим, что повесть носит характерный для произведений Достоевского 40-х гг. подзаголовок «Из записок неизвестного».

Сергей Александрович — сирота, воспитанный полковником Ростаневым, заменившим ему отца. Полковник взял его к себе в деревню, затем определил на учебу в Петербург, где Сергей Александрович, «кончив курс», стал минералогом и продолжал жить в столице, но — как жить?... На этот вопрос он отвечает сам и вполне определенно: «— Совершенно не был в обществе... Я жил, то есть вообще я нанимал квартиру... до сих пор я все сидел дома...» [3, 47]. Молодость, анонимность рассказчика, мотивы одиночества, усугубленные сиротством, явственно сближают Сергея Александровича с такими ранними рассказчиками Достоевского, как Неизвестные («Честный вор», «Елка и свадьба»), Мечтатель («Белые ночи»), Нечотка Незванова и Маленький герой из одноименных повестей. Сходство обнаруживается и в том, что Сергей Александрович так же, как и они — мечтатель, романтик. Этот мотив — в свете обычной для писателя критики — переосмысления самим героем своего мечтательства — подспудно разрабатывается Достоевским на протяжении всей повести и заявлен в первой, несколько иронической авторекомендации Сергея Александровича читателю: «Выйдя из университета, я жил некоторое время в Петербурге, покамест ничем не занятый и, как часто бывает с молокосами, убежденный, что в самом непродолжительном времени наделаю чрезвычайно много чего-нибудь очень замечательного и даже великого» [3, 18]. Так в разработке образа Сергея Александровича наблюдается определенная ретроспекция к любимому и традиционному типу рассказчика своего раннего, «докаторжного», творчества. Однако особенно интересно, что Достоевский развивает дальше этот традиционный образ, придавая ему и некоторые особенные, не повторяющиеся в других рассказчиках черты, те типические качества, которые найдут свое продолжение в дальнейшей эволюции образа повествователя Достоевского.

Если не принципиально, то, во всяком случае, очень значительно рассказчика «Села Степанчикова...» отличает от всех повествователей писателя следующее: все они пишут о городах, событиях и людях, им давно и хорошо знакомых, происшествие же в селе Степанчикове описано с точки зрения нового человека в доме полковника, с точки зрения здравого смысла, ибо все, кто долгое время жил рядом с Фомой Опискиным и общался с ним, так или иначе подпадали под его влияние (что особенно заметно в эпилоге) и в какой-то мере теряли здравый смысл. Сергей Александрович, направляясь в село, хорошо знал только своего дядю; о Фоме Опискине имел

сведения немалые и довольно точные, но никак не мог представить всего того «бедлама», который застал в доме Ростанева. Поэтому в поведи очень ценен этот свежий непредвзятый взгляд со стороны, своего рода прием «остранения», направленный на изображаемые события и героев, и в этом-то и состоит новаторство Достоевского, автора «Села Степанчиково...», в рамках своего творчества. С каждым новым эпизодом Сергей Александрович передает все новые и новые картины нравственного тиранства Фомы, сам все более возмущаясь ими, и в этих точках как раз и происходит соединение читателя с рассказчиком в общем негодовании против Опискина, что значительно усиливает обличительный эффект повести.

Кроме того, в отличие от внешне бесстрастных хроникеров, Сергей Александрович — человек заинтересованный в прямом и переносном смысле в изображаемых им событиях, человек пристрастный и не скрывающий этого. В нем почти нет отчужденного хроникерства, зато много молодого возмущения и негодования, что постоянно сквозит и прорывается в его рассказе, подчас наполненном откровенной бранью в адрес «подлеца» Фомы. Можно с уверенностью сказать, что события, свидетелем которых он стал в Степанчикове, быть может, в первый раз обнажили перед юношей изнанку жизни во всей ее неприглядности и заставили его пересмотреть свой романтически-идиллический взгляд на жизнь, взгляд «кабинетного петербургского юноши», как называл его Туниманов.

В то же время он активно пытается выявить, что за непонятная сила позволяет Опискину подчинять своему отвратительному влиянию все и вся, распространяя даже за окрестности Степанчикова.

Сергей Александрович не просто наблюдатель или констататор фактов, он — действующее лицо, совершающее поступки в рамках логики своего характера и обладающее собственным голосом среди голосов других героев произведения. Сергей Александрович бунтует против Фомы, приводя того в бешенство, а генеральшу — к обмороку; он участвует в погоне за обмануто увезенной Татьяной Ивановной; он активно поддерживает дядю в его стремлении избавиться от гнета Фомы; он, наконец, шафер на свадьбе, которая в известной мере олицетворяет конец его деятельности. Это активное начало очень ценно в рассказчике «Села Степанчикова...» и знаменует новую веху в развитии образов рассказчиков в творчестве писателя — такими же активными мы увидим впоследствии Ивана Петровича («Униженные и оскорбленные»), Хроникера («Бесы»), Аркадия Долгорукова («Подросток»).

Сергей Александрович наблюдателен, самокритичен и зол там, где видит несправедливость и унижение человеческого достоинства. Чувствуется, что он — человек новой формации, порождение разноточной идеологии сороковых годов девятнадцатого века, о чем отчасти свидетельствуют его литературные пристрастия, в круг которых попадают Пушкин, Некрасов, Писемский и другие. На наш взгляд, Достоевский пишет духовный мир рассказчика «Села Степанчикова...» с учетом собственных литературных воззрений и склонностей. Постараемся доказать этот важный пункт.

Присутствуя при встрече Ростанева с крепостными и слыша, как тот, вместо того, чтобы реально защитить крестьян от издевательств Опискина, решает им «что-нибудь подарить», Сергей Александрович возмущается и иронически сравнивает дядю с героем повести Карамзина: «— Да вы, дядюшка, какой-то Фрол Силин, благодетельный человек, как я погляжу» [3, 36].

В этой карамзинской повести («Фрол Силин, благодетельный человек») достигает своего апофеоза сентиментальное народолюбие, одним из родоначальников которого был Карамзин, ратовавший за эфемерное примирение сословий, а в сущности — за пассивное подчинение крестьян помещикам. Достоевский, высоко ценивший Карамзина-историка, в корне не принимал Карамзина-идеолога и в статье «Книжность и грамотность» (1861) призывал «не судить о душе народа по карамзинским повестям» [19, 37], которые были в его глазах эталоном фальшивого, буколического искусства, псевдонародной литературой. Остро иронически звучит в устах Сергея Александровича сравнение полковника Ростанева с «благодетельным и чувствительным» кулаком Силиным, кстати, высоко ценимым Опискиным.

Для более глубокого разъяснения характера Опискина Сергей Александрович прибегает к помощи пушкинского творчества. Слыша похвалу Опискина перед крепостными о его связях с министрами и иллюстрируя перед читателем страсть этого демагога к подобным разглагольствованиям, он приводит пример из пушкинского сборника анекдотов «Table Talk»: «— Ведь рассказывал же Пушкин про одного папеньку, который внушал своему четырехлетнему сынышке, что он, папенька, «такой хляблйй, что папеньку любит государь». Ведь нуждался же этот папенька в четырехлетнем слушателе?» [3, 16].

Итак, оба главных героя повести охарактеризованы рассказчиком с помощью литературы: Ростанев иронически назван Силиным, Фома Опискин сатирически уподоблен персонажу из сборника пушкинских анекдотов, которые еще раз всплывут в «Братьях Карамазовых», где Достоевский, отталкиваясь от замечания Пушкина о ревности Отелло, сравнивает Дмитрия с истинными ревнивцами [14, 343].

Если с помощью Карамзина и Пушкина были внесены существенные дополнения в характеристики Ростанева и Опискина, то введение в речь Сергея Александровича образа из повести Писемского и стихотворения Некрасова призвано еще резче обозначить фигуру самого рассказчика.

Попав в неловкое положение в незнакомом обществе и решив завести «самый любезный разговор с дамами», Сергей Александрович проводит типичное автосравнение с героем повести Писемского «Тюфяк» (1850): «— ...Мне показалось, что моя поза среди комнат была очень смешна и отзывалась несколько тюфяком, — не правда ли? Вы читали «Тюфяка»? — заключил я, теряясь все более и более [3, 46].

Факт автосравнения рассказчика с неловким мешковатым Бешметьевым примечателен и тем, что это единственный отзыв, который получило творчество Писемского на страницах художественных произведений Достоевского, правда, несколько раз откликнувшегося на него в своей публицистике и письмах.

Как справедливо отметил Туниманов, та литературная параллель, которая возникает вследствие автосравнения рассказчика с героем «Тюфяка», «далее чисто внешнего (и частного) сходства не идет»¹⁶. Другое дело — цитация рассказчиком стихотворения Некрасова «Когда из мрака заблужденья» (1846), которое несет серьезную идейно-эмоциональную нагрузку и, впервые возникнув на страницах «Села Степанчиково...», обретает долгую жизнь в творчестве Достоевского, неизменно связываясь в сознании писателя с годами молодости, мечтательства и благородных устремлений¹⁷.

После последнего «превращения» Опискина в благодетеля, соединяющего руки дяди и Настеньки, под влиянием приподнятого настрое-

ния, царившего в доме, Сергей Александрович, оправдывая никчемность Коровкина и обнаруживая свою молодость, начал с жаром и пылом говорить о том, что «в самом падшем создании могут еще сохраниться высочайшие человеческие чувства», что «не исследима глубина души человеческой», что «нельзя презирать падших, а, напротив, должно отыскивать и восстанавливать», что «неверна общественная мерка добра и нравственности» — словом, по его же признанию, «так воспламенился, что рассказал даже о натуральной школе; в заключение же прочел стихи:

Когда из мрака заблуждения...

Дядя пришел в необыкновенный восторг» [3, 161].

Достоевский вводит весь этот восторженно звучащий монолог, увенчанный стихотворением Некрасова, для того, чтобы резче выявить — хоть и с некоторой долей юмора — чистоту и молодое благородство Сергея Александровича, уходящие своими корнями в недра идей 40-х годов. А восторг дяди подчеркивает сердечность и доброту этого взрослого ребенка. Стихотворению Некрасова придана функция идеала, символа новых идей, декламирующий же его рассказчик идеологически характеризуется как человек новой формации.

Хочется обратить внимание и на тот факт, что оба раза — в случае с Писемским и с цитацией Некрасова — вместе с рассказчиком-племянником косвенно характеризуется и дядя, полковник Ростанев. И это, очевидно, неспроста — ведь не кто иной, как Ростанев, воспитывал сироту, заменив ему отца, что вполне могло обусловить общность их склонностей.

Таковы в общих чертах выявленные литературные воззрения Сергея Александровича. Есть еще авторские указания на знание им периодики: он с едкой иронией сравнивает «сочинения» графомана Опискина с псевдонсторическими романами 1830—40-х гг., доставлявшими, по его словам, «в свое время приятную пищу для остроумия барона Брамбеуса» [3, 12]. Отметим, что Летописец «Дядюшкиного сна» также читает Сенковского (барона Брамбеуса), чей журнал «Библиотека для чтения» Достоевский знал еще в раннем детстве, о чем свидетельствует его младший брат, который пишет, что книжки этого журнала «были исключительным достоянием братьев. Родители их не читали»¹⁴.

Разговор о Сергее Александровиче как о мастере повествования был бы неполон, если кратко не сказать о характере его речи. Пребывание Достоевского в Сибири и на каторге дает о себе знать не только в лексике персонажей, но и в речи рассказчика, которая так же отличается присутствием в ней разговорных элементов. В языке Сергея Александровича находим большое количество идиоматических выражений и сравнений: «...визжал, как баба...», «...ругался, как кучер...», «...дрожит, как осиновый лист...» и т. д., и т. п. Размышления и сентенции также занимают в его языке немаловажное место. С их помощью он одновременно и глубже вникает в описываемые события, и дополнительно характеризует героев. А вот свойственные Летописцу «Дядюшкиного сна» ссылки на источники информации в речи рассказчика «Села Степанчикова...» отсутствуют и дают о себе знать лишь в предисловии и эпилоге, да это и понятно: ведь действие разворачивается непосредственно перед глазами Сергея Александровича, справляться нет времени, не у кого и нет нужды, так как рассказ построен на принципе непосредственного восприятия происходящего, которое для него так же необычно и неожиданно, как и для читателя, которого рассказ-

чик каждый раз как бы приглашает полюбоваться на художества Опискина и его «сподвижников». Такое единение читателя с рассказчиком усиливает динамичность повести и делает рассказ более действенным в сфере критики «нравственно-лукулловских» капризов Опискина.

Подытоживая, еще раз отметим те черты традиции и новаторства, которыми отмечена идейно-художественная биография героя-рассказчика «Села Степанчикова...». Традиционными в нем с полным правом можно назвать молодость, одиночество и сиротство, перемещение Сергея Александровича в разряд «неизвестных», близость к романтизму, мотив мечтательства и осуждения его, знание литературы, а также мемуарную манеру изложения его рассказа. С другой стороны, фигура героя-рассказчика «Села Степанчикова...» — новая веха в поисках Достоевским формы повествования: писатель впервые в своем творчестве ведет рассказ от лица человека, попавшего в новое для него общество и новые ситуации, свежо и непосредственно воспринимающего их, что дает писателю много возможностей для более выразительного воспроизведения изображаемого. Сергей Александрович — образ, наделенный активным началом, действующий наравне с другими персонажами повести.

Несмотря на то, что в генезисе «Дядюшкин сон» и «Село Степанчиково...» были объединены общим замыслом, фигуры рассказчиков этих двух произведений принципиально и значительно разнятся между собой. Летописец «Дядюшкиного сна» — это хроникер, который с нарочитым бесстрашием пишет «летопись» скандала в Мордасове. Его самого читатель не видит, он лишен черт эмпирической личности, поступков, индивидуальности, литературного кругозора, участия в описываемых событиях. Его функция сведена к замещению автора, маской которого он, по сути дела, и является. Другое дело — Сергей Александрович из «Села Степанчиково...». Это полнокровный, художественно завершенный образ, наделенный эмоциями, мировоззрением, духовным миром. Черты его характера ясно читаются в контексте его поступков, а поступки свидетельствуют о том, что Сергей Александрович — молодой разносторонне-демократ, человек новой формации и новых прогрессивных убеждений, активно протестующий против тирании Опискина. Он обладает культурным багажом, во многом отражающим литературно-эстетические воззрения самого автора.

От двух этих рассказчиков тянутся нити к двум типам повествователей последующего творчества Достоевского. Летописец — предтеча таких «скрытых» рассказчиков, как Хроникер («Бесы»), безымянные повествователи романов «Идиот» и «Братья Карамазовы», хотя, разумеется, функции рассказчиков романов много шире и сложнее. Сергей Александрович продолжает развитие образа таких активных героев, как Нечочка Незванова и Маленький герой из одноименных повестей; впоследствии черты, свойственные Сергею Александровичу — активность, волевой темперамент, неприятные низких сторон жизни, литературное развитие и другие — с разной долей воплощения проявятся в таких оригинальных рассказчиках, как Иван Петрович («Униженные и оскорбленные»), Горячичков («Записки из мертвого дома»), Алексей Иванович («Игрок»), Аркадий Долгоруков («Подросток») и другие.

Примечания и литература

¹ დეშნა შენგელაია, უბრალო ზღა, „ლიტერატურული სისტემები“, 1971, 12 ნომერი (перевод наш. — М. Г.).

- ² თეგებ ბუაჩიძე, ვოვლო, დოსტოევსკი, ტოლსტოი, თბილისი, 1973, სტრ. 95 (перевод наш. — М. Г.).
- ³ Лихачев Д. С., Литература — Реальность — Литература, Л., 1981, с. 56.
- ⁴ Какабадзе Н., Достоевский и Томас Манн, «Литературная Грузия», 1976, № 1, с. 74.
- ⁵ От 10 января 1856 года Майкову, от 9 ноября 1856 года М. Достоевскому, от 1 июня 1857 года Якушкину. См. Ф. М. Достоевский, Письма, тт. I—IV, М.—Л., 1928—1959; в дальнейшем ссылки на это издание даются в тексте сокращенно: П., номер тома (римской цифрой) и страницы (арабскими цифрами).
- ⁶ Ф. М. Достоевский, Полное собрание сочинений в тридцати томах, т. 2, Л., 1972, с. 299; в дальнейшем ссылки на это издание даются в тексте сокращенно: том и страницы арабскими цифрами.
- ⁷ Туниманов В. А., Творчество Достоевского 1854—1862, Л., с. 21.
- ⁸ Там же, с. 25.
- ⁹ Эти положения исследуются и анализируются в работах Карякина «Зачем Хроникер в «Бесах»?» — в кн.: Достоевский, Материалы и исследования, т. 5, Л., 1983, с. 113—132 и В. Туниманова «Рассказчик в «Бесах» Достоевского» — в кн.: Исследования по поэтике и стилистике, Л., 1972, с. 87—163.
- ¹⁰ По воспоминаниям Савельева, «Северная пчела» была «излюбленным чтением» самого Достоевского. (Савельев А. И., Воспоминания о Ф. М. Достоевском — в кн.: Ф. М. Достоевский в воспоминаниях современников, в двух томах, т. I, 1964, с. 99).
- ¹¹ Лихачев Д. С., В поисках выражения реального, в кн.: «Достоевский, Материалы и исследования», т. I, 1974, Л., с. 10.
- ¹² Примечательно, что против Шекспира ополчается в письмах к Достоевскому от 1844 года прообраз «жирных людей» в творчестве писателя — его опекун Каренин (П., IV, 450; П., IV, 252—253). А в письме к брату писатель сатирически характеризует эти «литературные упражнения» Каренина: «Эти москвичи невыразимо самолюбивы, глупы и резонеры. В последнем письме Каренин ни с того ни с сего советовал мне не увлекаться Шекспиром! Говорит, что Шекспир и мыльный пузырь — все равно. Мне хотелось, чтобы ты понял эту комическую черту, озлобление на Шекспира» (П., I, 73—74). Кажется очень и очень вероятным, что Достоевский при создании образа Москалевой не раз вспоминал это каренинское озлобление против Шекспира, перенося его в обобщенно-символическую плоскость.
- ¹³ В связи с этим будет уместно напомнить, что «Дядюшкин сон» — часть несущественного «комического романа», в генезисе восходящего к комедии, о чем, кроме прямого авторского указания (П., I, 166), говорит и обилие накатывающихся друг на друга событий, развернутые диалоги и сжатость во времени и пространстве.
- ¹⁴ ს. დანელია, ნარკვევები XIX საუკუნის რუსული ლიტერატურის ისტორიიდან (გეოთხე გეოცემა), თბილისი, 1959, სტრ. 383 (перевод наш. — М. Г.).
- ¹⁵ Туниманов, основываясь на том, что рассказчику присущи незаурядный дар психолога и хорошее знание человеческого сердца, характеризует Сергея Александровича как человека «весьма умудренного, немало пережившего, много повидавшего и много размышлявшего над увиденным» (Туниманов В. А., Творчество Достоевского, 1854—1862, с. 28), что, впрочем, несколько не противоречит его тридцатилетнему возрасту.
- ¹⁶ Туниманов В. А., ук. раб., с. 58.
- ¹⁷ Например, в полемическом свете предстанут строчки из этого стихотворения в «Записках из подполья», его же процитирует в последнем романе писателя Дмитрий Карамазов.
- ¹⁸ Воспоминания Андрея Михайловича Достоевского, Л., 1930, с. 69.

Кафедра истории русской литературы Тбилисского государственного педагогического института им. А. С. Пушкина

Представил член-корреспондент АН Грузинской ССР Г. Ш. Цицишвили

ვალერიან გაბაშვილი

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი

ქართულ-სპარსული კულტურული ურთიერთობანი (X ს.)

X საუკუნეს ირანის ისტორიულ განვითარებაში განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს. X საუკუნეში არსებობას იწყებს ე. წ. სპარსული რენესანსი.

პოლიტიკურ სფეროში ამის გამოხატულებას წარმოადგენდა დამოუკიდებელი ირანული მუსლიმანური ფეოდალური ერთეულების წარმოქმნა (თაჰერიანთა, საფარიანთა, სამანიანთა, ბუვეიანთა...), კულტურულ სფეროში ირანული მწერლობის, მეცნიერებისა და კულტურის აღორძინება ახალი სპარსული ენის საფუძველზე.

ირანის პოლიტიკური, ეკონომიკური, სოციალური და კულტურული განვითარების უშუალო შედეგი იყო ის, რომ ირანმა X საუკუნეში კვლავ დაიკავა წამყვანი ადგილი წინა აზიის პოლიტიკურ და კულტურულ ცხოვრებაში.

ამ დროიდან მოყოლებული არაბულ-მუსლიმანური კულტურა თანდათან ცვლის სპარსულ-მუსლიმანურ კულტურას.

ქართული ფეოდალური საზოგადოების ინტელექტუალური წრის წარმომადგენლები კარგად იცნობდნენ არა მარტო არაბულ-მუსლიმანურ კულტურას, არამედ სპარსულ-მუსლიმანურ კულტურასაც.

საიდან ჩანს ეს?

IX—X სს. ქართულ ლიტერატურულ ძეგლებში დიდი როდენობითაა დამოწმებული არა მარტო არაბული ლექსიკა (ტიჰი, რაბატი, ნიკრისი, ნუსხა, ასაბია და სხვ.), არამედ ახალსპარსულიც (პასუხი, ნიშანი, მიზდი, ანჯამანი, ლაშქარი და სხვ.)¹.

მაგრამ X საუკუნისათვის ჩვენ არ მოგვეპოვება არც ერთი პირდაპირი ჩვენება ქართულ-სპარსული ლიტერატურული და კულტურული ურთიერთობის თაობაზე. ასეთ ურთიერთობას მკვლევრები XII საუკუნეს უკავშირებენ.

ამავე დროს გასათვალისწინებელია ისიც, რომ X ს-ის საკუთრივ სპარსული ლიტერატურული ძეგლები (განსაკუთრებით პროზაული ნაწარმოებები) გაცილებით მცირე რაოდენობითაა წარმოდგენილი, ვიდრე არაბული ან, უკეთ, არაბულენოვანი ლიტერატურა, რომელიც თავისი განვითარების უმაღლეს მწვერვალს სწორედ X საუკუნეში აღწევს.

პოეტური ნაწარმოებები ახალსპარსულ ენაზე, როგორც ცნობილია, ჩნდება IX საუკუნეში, პროზაული კი მხოლოდ X ს-ის მეორე ნახევარში.

ესაა: ტაბარის მსოფლიო ისტორიის თარგმანი ახალსპარსულ ენაზე, შესრულებული X ს-ის 60-იან წლებში სამანიანთა ვეზირის ბალამის მიერ, ანონიმური ავტორის გეოგრაფიული თხზულება „ჰედუდ აღ-ალამ“ („ჩუქყენიერების საზღვრები“) და ფარმაკოლოგიის სახელმძღვანელო.

¹ საამისო მაგალითები მოყვანილია შიხა ანდრონიკაშვილის მონოგრაფიულ გამოკვლევაში მსია ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, გვ. 185, 210, 213, 242, 286, 350, 359—360 და სხვ.

ამიტომ არ შეიძლება ყურადღებას არ იქცევდეს ის თვალში საცემი გარემოება, რომ IX-X სს. ქართულ ლიტერატურულ ძეგლებში არა მარტო დიდი რაოდენობითაა გამოყენებული ახალსპარსული ლექსიკა, არამედ ორგანულად შეთვისებულ-შესისხლხორცებულიცაა.

უნებლიეთ ისმის კითხვა: საიდან? როგორ?

რა თქმა უნდა, აუცილებლივ გათვალისწინებულა, რომ ზოგი სპარსული სიტყვა თუ ტერმინი ქართულ მწერლობაში IX—X სს. კარგა ხნით ადრე არის შემოსულ-გავრცელებული და ჩვენში ფალაური გზით დამკვიდრებული. ასეთ ტერმინებს შორის შეიძლება დავასახელოთ ხარკი (გაარაბებული ხარაჯა), ხოდაბუნი, დასტავი, ქარდავი, პიტიახში, მარზბანი და სხვ. მაგრამ რა გზით და როდის არის შემოსულ-გავრცელებული ქართულ სინამდვილეში ისეთი სიტყვა-ტერმინები, როგორიცაა: პასუხი, ნიშანი, მიზნი, ანჯამანი, ლაშქარი, ბოსტანი, ბაზარი, მოედანი და სხვ.?

თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილი სპარსულ ლექსიკას არაბთა ბატონობის ხანას და ახალ სპარსულს უკავშირებდა. მას მხედველობაში ჰქონდა ისეთი ტერმინები, როგორიცაა: ბაზარი, მოედანი და სხვ.

მისი სიტყვით, ბაზარი, აგრეთვე მოედანი „ქველ ხანაში უცნობი ტერმინი იყო. ის შეთვისებულა სპარსულითგან და ამგვარად დაკავშირებულია არაბთა ბატონობის ხანასთან, როდესაც პოლიტიკურად ბატონობდნენ არაბები, მაგრამ როდესაც შემდეგში კულტურულადაც და ტომობრივადაც სპარსელები სჭარბობდნენ, ამიტომაც სპარსული იყო გავრცელებული“². ასევე „სავაჭრო“ სასანიანთა ხანასთან დაკავშირებული ქართული ტერმინია. ქულბაქი — კი ჩნდება ე. წ. ახალ სპარსულის ხანაში“³.

არაბულ-სპარსული წრიდან ქართულში შესული ლექსიკა დასახელებული და შესწავლილი აქვს აკაკი შანიძეს⁴.

არაბული სიტყვებიდან ჩამოთვლილია: ასაბია, ნიკრისი, ნუსხა და სხვ., სპარსული სიტყვებიდან: განძი, ბოსტანი (აქედანვეა ნაწარმოები „იოანესა და ეფთვიმეს ცხოვრებაში“ დასახელებული „მემბოსტენი“, პასუხი, ფოლი (წერილი ფულის მნიშვნელობით) და სხვ.⁵

რა ირკვევა?

IX—X სს. ქართული ნათარგმნი და ორიგინალური თხზულებებისათვის დამახასიათებელია სპარსული ლექსიკის დიდი რაოდენობით გამოყენება.

ყოველივე ეს, ჩვენი აზრით, IX—X სს. სპარსულ სამყაროსთან უშუალო ურთიერთობის ნაყოფი უნდა ყოფილიყო.

კიდევ მეტი: X ს-ის ერთ-ერთ ქართულ ხელნაწერში გვხვდება ახალ სპარსულ ყაიდაზე შედგენილი მთელი ფრაზა, რაც, ცხადია, ახალ სპარსულ სამყაროსთან ცხოველი პოლიტიკურ-კულტურული კონტაქტების შედეგად შეიძლებოდა გაჩენილიყო.

² ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, თბ., 1946, გვ. 537.

³ იქვე, გვ. 55.

⁴ აკაკი შანიძე, გიორგი მთაწმიდლის ენა იოანეს და ეფთვიმეს ცხოვრების მიხედვით, ცხოვრება იოანესი და ეფთვიმესი, გამოსაცემად დაამზადა ივ. ჯავახიშვილმა, თბ., 1946, გვ. 67—161.

⁵ ა. შანიძის განმარტებით „ფოლი“ ძველი გამოთქმა სპარსული სიტყვისა, „ფული“ კი ახალი. იქვე, გვ. 21.

შატბერდის კრებულში მოთავსებული „ქართლის მოქცევის“ იმ ნაწილში, რომელსაც „ნინოს ცხოვრება“ ეწოდება, ერთი შეხედვით, ასეთი უცნაური ფრაზა გვხვდება: „ჰმ ჰმ რათმებოი ხოჯათ სთაბანუბ რასულ ფსარზლ“⁶. იქვე მოყვანილია ამ ფრაზის ქართული თარგმანი: „მართალსა იტყუ ბედნიერო დედოფალო და მოციქულო ძისა ღ-თისა“⁷. ნ. მარის შესწორების შემდეგ ეს ფრაზა ასე იკითხება: „რასთ მეგოი ხოჯასთა ბანუ რასულ [ი] ფსარ [ი] ზალ“⁸, რაც ახალსპარსულად იმასვეს ნიშნავს, რასაც მისი ქართული თარგმანი: „მართალსა იტყუ ბედნიერო დედოფალო და მოციქულო ძისა ღ-თისა“. ივ. ჭავჭავიძე იფრაზის დამახინჯებას ვადაწყვერს მიაწერდა და აღნიშნავდა, რომ ის ახალსპარსულს წარმოადგენდა⁹.

ამრიგად, ჩვენს ხელთაა ქართული ასოებით დაწერილი ახალსპარსული ფრაზა, რომელიც მოთავსებულია X ს-ის ქართულ ხელნაწერში.

ქართული ხელნაწერის ამ კონტექსტს ყურადღება მიაქცია აგრეთვე ალ. გვახარია. მან მთელი ეს ფრაზა ფარსი-დარის (ახალსპარსულს) დაუკავშირა¹⁰. მისი სიტყვით, სწორედ ამის გამო, ქართულ-სპარსული ლიტერატურული ურთიერთობანი უნდა დავათარილოთ არა XII საუკუნით, როგორც აქამდე იყო, არამედ X საუკუნით¹¹.

სავსებით შესაძლებელია, რომ ეს ახალსპარსული ფრაზა ვადაწყვერის მიერ ყოფილიყო დამახინჯებული, როგორც ამას თავის დროზე ივ. ჭავჭავიძე იფიქრობდა¹². ამიტომ საფიქრებელია ის გამართული ყოფილიყო უფრო ადრინდელ ხელნაწერში, საიდანაც ვადაწყვერისა „ქართლის მოქცევის“ ეს უძველესი ვარიანტი. შატბერდის კრებულის ახალ გამოცემლებს აღნიშნული აქვთ, რომ „კრებულში შეტანილი ყველა თხზულება ხელნაწერის ვადაწყვერზე გაცილებით ადრე არის შექმნილი. თითოეულ მათგანში ნათლად ჩანს ძალიან ადრეული, წინათონური ლიტერატურული და მთარგმნელობითი ტრადიციების კვალი“¹³.

როდის არის ვადაწყვერის შატბერდის კრებული?

იოანე-ბერას (კრებულის შემდგენლის და რედაქტორის) ანდერძის ბოლო დაკარგულია, ამიტომ ძნელია ხელნაწერის შექმნის ზუსტი თარიღის დად-

⁶ მოქცევა ქართლისა, შატბერდის კრებული X საუკუნისა, თბ., 1979, გვ. 336.

⁷ იქვე.

⁸ Н. Я. Марр. Хитон господень в книжных легендах армян, грузин и сиринцев, Сбор. статей учеников Р. В. Розена, 1897, гв. 72, შენ. 1.

⁹ ივ. ჭავჭავიძე ილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზულებანი თორმეტტომად, ტ. 1, თბ., 1979, გვ. 109.

¹⁰ Александр Гвахария, Az таърихи робитхой адабии гурчиву тоҷик, Садои Шарк, 1982, № 12, გვ. 117.

¹¹ А. А. Гвахария, У истоков грузино-таджикских литературных связей, VIII Всесоюзная научная конференция «Актуальные проблемы иранской филологии», Душанбе, 1982, гв. 162.

¹² ამას გვიდასტურებს ისიც, რომ სპარსული კონტექსტის შინაარსი შეუძლებლად და სწორედ არის ნათარგმნი ქართულად. კიდევ უფრო დამახინჯებელია ჩვენთვის საინტერესო ფრაზა გვიანდელ ქელუმურ ვარიანტში: „და თქუა შეფემან: „ჰე, ჰე, ესრე: რასთვებ ხაჯას თაბანოჯ რა“ სოლ ფსარ ჯალ“. იქვე ვადაწყვერის მიერ ამ ფრაზას ასეთი შენიშვნა აქვს გაეთებული „სხუა ენაა“ (ველი-შური ვარიანტი, გვ. 121). მაშასადამე, ვადაწყვერმა არ იცოდა თუ რომელ ენაზე იყო დაწერილი ახალსპარსული ფრაზა, ეს იმ დროს, როცა გვიან სპარსული უკეთ იცოდნენ ქართველებმა, ვიდრე X საუკუნეში. შატბერდელი და ქელუმური ვარიანტები გამოაქვეყნა ევ. თაყაიშვილმა.

¹³ შატბერდის კრებული, რედაქტორისაგან, გვ. 6.

გენა. მაგრამ ანდერძში „ბაგრატ მეფისა და ყოველთა შვილთა მათთა“ მოხსენიება, აგრეთვე ბიზანტიის იმპერატორთა ზეობის ჩვენება, იოანე-ბერას მიერ გადაწერილი ცნობილი პარხლის სახარების ზუსტი დათარიღება შატბერდის კრებულის „შექმნის ქრონოლოგიურ ჩარჩოებს X საუკუნის 70-იან წლებამდე ავიწროებს“¹⁴.

მაგრამ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ დაწერილი უნდა იყოს ამაზე გაცილებით უფრო ადრე. ყოველ შემთხვევაში ეს ნაწარმოები (ისევე როგორც სხვა თხზულებები) არ უნდა სცილდებოდეს IX ს-ის მეორე ნახევარს და X ს-ის პირველ ნახევარს. ეს ჩვენთვის საინტერესოა და საყურადღებო იმ თვალსაზრისით, რომ ახალსპარსული ფრაზა „ნინოს ცხოვრებაში“ თანაემთხვევა ახალსპარსულის ჩამოყალიბება-გავრცელების პერიოდს საკუთრივ ირანში — IX—X საუკუნეებს.

ახალსპარსული ჩვენში უნდა გავრცელებულიყო ორი გზით: მწიგნობრული და ცოცხალი კონტაქტების საშუალებით. ცოცხალ კონტაქტებში ჩვენ ვგულისხმობთ პოლიტიკური და ეკონომიკური ხასიათის ურთიერთობას. ამის დამადასტურებელია სპარსული წარმოშობის სამეურნეო-ეკონომიკური ტერმინოლოგიის დიდი რაოდენობით არსებობა IX—X სს. ქართულ წერილობით ძეგლებში.

ამრიგად, ირკვევა, ახალსპარსული ირანშიც და საქართველოშიც თითქმის ერთდროულად არის შემოდებული და გავრცელებული.

ახალსპარსული ფრაზა, ჩვენი აზრით, უფრო გამართული უნდა ყოფილიყო იმ ხელნაწერში, საიდანაც „ქართლის მოქცევის“ ტექსტი არის გადმოწერილი. რაკი ახალსპარსული IX—X სს. ჩნდება, ცხადია, ამაზე ადრე „ქართლის მოქცევა“ ვერ დაიწერებოდა.

საოცარია, რომ არც ნ. მარს და არც ივ. ჯავახიშვილს ყურადღება არ მიუქცევიათ X ს-ის ქართულ ხელნაწერში დამოწმებული ახალსპარსული ფრაზის ზოგადი მნიშვნელობისათვის.

რაში მდგომარეობს ამ ფაქტის ზოგადი მნიშვნელობა?

აღნიშნული გარემოება დამაჯერებლად გვიდასტურებს, თუ რამდენად იყო გავრცელებული ახალი სპარსული ენა კავკასიისა და წინა აზიის ვრცელ ტერიტორიაზე.

მაშასადამე, თავისთავად იგულისხმება, რომ საქართველოს პოლიტიკური, ეკონომიკური, ლიტერატურული და კულტურული კონტაქტები უნდა ჰქონოდა დამყარებული აღმ. ამიერკავკასიის, მახლობელი აღმოსავლეთის და შუა აზიის იმ ქვეყნებთან, სადაც ახალსპარსული უკვე მტკიცედ იყო ფეხმოდგმული.

ახლა არავითარ ეჭვს არ უნდა იწვევდეს საქართველოს ურთიერთობა ირანული წარმოშობის მსხვილ პოლიტიკურ ერთეულებთან (საფარბანები, სამანიანები...). მჭიდრო ურთიერთობა უნდა ყოფილიყო დამყარებული კერძოდ სამანიანთა სახელმწიფოსთან (ახალსპარსული ანუ ფარსი-დარი, ყველაზე მეტად აღმოსავლეთ ირანსა და შუა აზიაში იყო გავრცელებული, სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ბუვეიანთა სახელმწიფოში კი კვლავინდებურად არაბული იყო გაბატონებული). ინტენსიური ურთიერთობა არსებობდა წვრილ-წვრილ მაჰმადიანურ საამიროებთანაც (საჯიანები, სალარიანები, შადადიანები, რავადი-

¹⁴ შატბერდის კრებულა, გვ. 6—7.

ანები და სხვ.)¹⁵. აქაც ყველგან მოსახლეობა სპარსულად ლაპარაკობდა ლიტერატურული ნიმუშებით: სპარსულ ენაზე იქმნებოდა.

ვ. მინორსკი აღნიშნავდა, რომ ე. წ. სპარსულმა რენესანსმა, რომელსაც ზორასანში თავიერიანების, საფარიანებისა და სამანიანების დინასტიები განასახიერებდნენ, თავისი მნიშვნელოვანი გავრძელება პოვა ირანის ცენტრალურ და დასავლეთ ნაწილებსა და სომხეთში¹⁶. ახლა ამას უნდა დაეუმატოთ საქართველოც, სადაც ახალსპარსულმა, გზა უკვე X საუკუნეში გაიკვლია.

მთელი ამ ხნის განმავლობაში სავსებით აშკარაა საქართველოს კავშირი ირანული წარმოშობის არა მარტო მსხვილ პოლიტიკურ ერთეულებთან (საფარიანები, სამანიანები, ღაზნევიანები, ბუვეიანები...), არამედ აღმოსავლეთ ამიერკავკასიისა და ირანის წვრილ-წვრილ ფეოდალურ სამფლობელოებთანაც (მუსაფარიანები, კავეპიანები, ზიარიანები, შადადიანები, ჰასან ვეიპანები, ანაზიანები, მარვანიანები...).

ასეთ ვითარებაში სულ უფრო და უფრო მეტი გასაქანი უნდა მისცემოდა ახალსპარსულს ქართულ სინამდვილეში.

თუ „ნინოს ცხოვრების“ X ს-ის შატბერდისეულ ხელნაწერში ახალსპარსულ ფრაზას შესწორება და აღდგენა სჭირდება, XI ს-ის ქართულ საისტორიო თხზულებაში ახალსპარსული ფრაზა სავსებით დასრულებულია და გამართული.

ჯუანშერის თხზულებაში ვახტანგ გორგასალის სახელწოდების განმარტებისას ნათქვამია: „დურ აზ გორგასალ“¹⁷. იქვე მოცემულია ამ სპარსული ფრაზის ქართული თარგმანი: „რომელ არს ესე: „შირიდეთ თავსა მგლისასა“¹⁸. ამრიგად, XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსი კარგად იცნობს ახალ სპარსულს და მის შინაარსს ზუსტად თარგმნის ქართულად.

აღსანიშნავია ერთი მეტად მნიშვნელოვანი გარემოებაც: სასანურ ირანზე დამოკიდებულ ქართლში, X-XI სს. ქართული წერილობითი წყაროების მიხედვით, ლაპარაკობენ არა ფალაურად, არამედ ახალსპარსულად.

ახალსპარსულად ლაპარაკობს როგორც წმ. ნინოს თანამედროვე ქართველი მეფე, ისე ვახტანგ გორგასალის თანამედროვე სპარსელებიც ლაპარაკობენ. რატომ?

უნდა ვიფიქროთ იმიტომ, რომ X—XI საუკუნეებში ქართველები სარგებლობდნენ არა ფალაური მწერლობის ნიმუშებით, არამედ ახალსპარსულ ენაზე შედგენილ თხზულებებით. მართალია, ამ დროს ჯერ ისევ იგრძნობოდა ფალაურის „სურნელება“ (ვ. მინორსკის გამოთქმამა), მაგრამ ის თანდათან დაეწიებოდას და ეძლეოდა ირანის ისლამიზაციის პროცესის დაჩქარების წყალობით.

X—XI სს. ქართველი ინტელექტუალური წრეებისათვის ერთნაირად ნაცნობი უნდა ყოფილიყო სპარსული პოეტური და პროზაული ნაწარმოებები. მაგრამ თუ პოეზია უკვე დიდად იყო განვითარებული, პროზაული თხზულებ-

¹⁵ Пахомов Е. А., Арабские и прикаспийско-иранские фразы в Азербайджане X—XI вв., Памяти академика Н. Я. Марра (1864—1934), М. - Л., 1928.

¹⁶ V. Minorsky, Studies in caucasian history, I, New light on the Shaddadis of Ganga, II, The Shaddadids of Ani. III. Prehistory of Saladin, Lerdcn, 1953 (Cambridge Oriental Series, № 6). აღნიშნულ გარემოებას ყურადღება მიაქცია პ. თოდურომ. იხ. პ. თოდუროსია, აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის პოლიტიკური ერთეულები XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1975, გვ. 23—24.

¹⁷ ჯუანშერი, ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 180.

¹⁸ იქვე.

ბები თითზე ჩამოთვლებოდა. ამავე დროს, ჩანს, XI ს-ის ქართველი რიკოსები კარგად იცნობდნენ იმ საისტორიო ნაწარმოებებს, რომლებშიც ძველი სპარსეთის ისტორიული თავგადასავალი იყო აღწერილი. ისინი ასახელებენ კიდევ „სპარსთა ცხოვრებას“, რომლის თხრობის საგანს, ჩანს, ძველი ირანის ისტორია შეადგენს.

მხედველობაში გვაქვს ლეონტი მროველის და ჯუანშერის მიერ დასახელებული „სპარსთა ცხოვრება“ ე. ი. „სპარსეთის ისტორია“.

ლეონტი მროველი ხშირად მიუთითებს იმაზე, რომ „ესევეთარი წერილ არს ცხოვრებასა სპარსთასა“¹⁹, ანდა ნათქვამია: „ვითარცა წერილ არს წიგნსა სპარსთა ცხოვრებისასა“²⁰.

ასევე ჯუანშერი ასახელებს და იმოწმებს „ცხოვრებასა სპარსთასა“ — „ვითარცა წერილ არს განცხადებულად ცხოვრებასა სპარსთასა“²¹.

არ გვგონია აქ ნაგულისხმევი იყოს ფალაური ნაწარმოები (მაგალითად „ხოჯა-ი ნამაკ“ — „მეფეთა წიგნი“, რომელიც 756 წელს არაბულად გადაითარგმნა, მაგრამ ჩვენამდე არ მოუღწევია არც ორიგინალს, არც თარგმანს). ამას ვეაფიქრებინებს ის, რომ X—XI სს. ქართველი მწერლები ახალსპარსულს ავრცელებენ სასაწერო ირანზეც. ეს, ჩვენი აზრით, საკმაოდ ძლიერი არგუმენტი უნდა იყოს იმის დასამტკიცებლად, რომ ქართველ მწიგნობრებს არ უნდა ესარგებლათ ფალაური ტექსტით. ამიტომ „სპარსთა ცხოვრება“ ჩვენ არაბულ-სპარსულ ისტორიოგრაფიულ წრეში უნდა ვეძიოთ.

IX—X საუკუნეებში არაბულ ენაზე შეიქმნა არაერთი საისტორიო ნაწარმოები (ბალაზორი, ალ-ვაკიდი, იაკუბი, ალ-დინავარი, ტაბარი და სხვ.). განსაკუთრებით ფართო გავრცელება პოვა ტაბარის მსოფლიო ისტორიის ტიპის ნაშრომმა, რომელსაც საფუძვლად დაედო სასაწერო ირანიდან მომდინარე ნაწარმოებებიც. გვიანდელმა (IX—X სს.) არაბულენოვანმა საისტორიო თხზულებებმა ფაქტობრივად შემოინახეს მეტად საინტერესო ცნობები სასაწერო ირანის ისტორიის შესახებ. ამდენადვე ისინი წარმოადგენენ სასაწერო ირანის ისტორიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პირველწყაროებს. ამავე დროს, საკუთრივ არაბულენოვანი საისტორიო თხზულებები, სპარსეთის ძველი ისტორიის გადმოცემისას, დამოკიდებული არიან ფალაურ საისტორიო თხზულებებზე. მათში შემონახული აღმოჩნდა სპარსული თხზულებების ვრცელი ფრაგმენტები და ციტატები. ვასათვალისწინებელია აგრეთვე სპარსული ისტორიოგრაფიის აშკარა გავლენაც. სპარსულ ისტორიოგრაფიას უკავშირდება ისლამის ქვეყნების საისტორიო ნაწარმოებთა ფორმის თავისებურება, კომპოზიცია და თხრობის წესი.

ასე, რომ XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსები ფაქტობრივად სარგებლობდნენ ძველი სპარსეთის ისტორიის სპარსულ-არაბული ვერსიებით.

აქედან უნდა იყოს გადმოღებული სპარსეთის ისტორიის ფაქტები და მოვლენები. ოღონდ სპარსეთის ისტორია („სპარსთა ცხოვრება“) გარეგნულად არაბულენოვან გარსში ჩანს გამოხვეული.

X—XI საუკუნეების ქართველ ისტორიკოსებს („ქართლის მოქცევის“ ავტორი, ლეონტი მროველი, ჯუანშერი...) კარგად უნდა ჰცოდნოდათ მსგავსი ნაწარ-

¹⁹ ლეონტი მროველი, ქართლის ცხოვრება, ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 13.

²⁰ იქვე, გვ. 14, 59.

²¹ ჯუანშერი, გვ. 220.

მოებები. მით უმეტეს, რომ XI ს-ის შუაწლებამდე ორიგინალური საისტორიო თხზულება ახალ სპარსულ ენაზე არ არსებობდა²². X ს-ში პროზაული ნაწარმოები ახალ სპარსულ ენაზე ის-ის იყო იქმნებოდა.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საეჭვოა ლეონტი მროველი და ჯუანშერი „სპარსთა ცხოვრებაში“ ორიგინალურ ფალაურ ტექსტს გულსჩნობდნენ („ხოდა-ი ნამაკ“, ან რომელიმე სხვა ფალაურ თხზულებას), ანდა, რაც ქრონოლოგიური თვალსაზრისით ყველაზე უფრო მოსალოდნელია, „შაპ-ნამეს“.

„სპარსთა ცხოვრებად“ შეიძლება იმინეული ყოფილიყო არაბულად დაწერილი თხზულება, თუკი იქ დიდი ადგილი დაეთმობოდა სპარსეთის ისტორიას.

თავისთავად „სპარსთა ცხოვრების“ დასახელება, ცხადია, ნიშნავს სპარსეთის ისტორიის ცოდნას, სპარსულ ლიტერატურულ-ისტორიოგრაფიულ სამყაროსთან ურთიერთობას.

საყურადღებოა, რომ ყველგან, ლეონტი მროველის და ჯუანშერის თხზულებებში, „სპარსთა ცხოვრებიდან“ ძველი ირანის ისტორიის ფაქტები და მოვლენები მოხმობილ-აღწერილი.

ასე, მაგალითად, ლეონტი მროველმა კარგად იცის, რომ ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობათა შემდეგ ირანში მეფობა მოისპო და კვლავ აღდგა არშაკუნიანთა დინასტიის მეთაურობით.

ლეონტი მროველი მოგვითხრობს: „ხოლო მსვე ადერკის მეფობასა გამოჩნდა კჳალად მეფობა სპარსეთსა. რამეთუ რათგან შესრულ იყო ალექსანდრე და განერყუნა სპარსეთი, იქ ეამამდე არღარა დაჯდომილ იყო მეფე სპარსეთს, რამეთუ ადგილთა და ადგილთა იყვნეს ერისთავნი სპარსეთისა. მაშინ შეკრბეს ერისთავნი სპარსეთისანი და დასუეს მეფედ აელაღან ბრძენი. მაშინ სომეხნი და ქართველნი იყვნეს მორჩილ აელაღანისი სპარსთა მეფისა. და ვიდრე ადერკის მეფობამდე ერთი დაჯდის ქართველთა მეფედ, რაზომცა მრავალნი იყვნეს შეილნი მეფეთანი“²³. ქართველ ისტორიკოსს მხედველობაში აქვს, ცხადია, ე. წ. Interregnum უმეფობის პერიოდი სპარსეთის ისტორიაში, რაც დიდი ხნის შემდეგ არშაკუნიანთა გაბატონებით დამთავრდა. ფაქტობრივად ესაა „სპარსთა ცხოვრება“, მიუხედავად იმისა დაწერილია თუ არა ის არაბულად თუ სპარსულად.

არ შეიძლება ჩვენი ყურადღება არ მიიქციოს იმანაც, თუ როგორ უკავშირებს ერთმანეთს XI ს-ის ქართველი ისტორიკოსი ძველი საქართველოს და სპარსეთის ისტორიის ფაქტებს.

მას ამ შემთხვევაში თანაბრად სჭირდებოდა როგორც აღმოსავლური, ისე ქართული მასალები — „სპარსთა ცხოვრებაც“ და „ქართველთა ცხოვრებაც“.

ქართველ ისტორიკოსს მეტად მნიშვნელოვან მოვლენად მიაჩნია ისიც, რომ არშაკუნიანთა ბატონობას ირანში ბოლო მოუღეს სასანელებმა: „და ამის-ზე

²² შეიძლება დაეუწყათ, რომ არსებობდა „სპარსეთის ისტორია“ უკვე X საუკუნეში. მაგრამ მან ჩვენამდე ვერ მოაღწია. ანონიმური ავტორის ევოგრაფიული თხზულება „პუდუდ ალაღამ“ ხომ სრულად შემთხვევით აღმოჩნდა და დიდი ხანი არაა რაც მეცნიერულ მიმოქცევაში შემოვიდა (ბარტოლდი, მინორსკი). „პუდუდ ალაღამ“ კი უფრო ადრინდელია (982), ვიდრე ფირდოუსის „შაპ-ნამე“ (974 წ.). V. Minor sky, A Persian geographer of A. D. 982 on the orography of Asia, Iranica, 1964, გვ. 31.

²³ ლეონტი მროველი, გვ. 43.

იქმნა სპარსეთს ქასრე ანუ შირვან სასანიანი, რომელმან მოსრნა მეფენი აქლანნიანი, რომელ იცნობების არდაბირობითა, ვითარცა წერილ არს ცხოვრებასა სპარსთასა²⁴.

„სპარსთა ცხოვრების“ მიხედვითაა გადმოცემული სასანური ირანის ისტორიის ფაქტები ჯუანშერის თხზულებაშიც.

ჯუანშერი მოგვითხრობს: „მაშინ გამოჩნდა სპარსეთს კაცი ერთი რომელსა ერქვა ბარამ ჩუბინი. ესე ეწყო თურქთა, სპარსეთს შემოსრულთა, ვითარცა წერილ არს განცხადებულად ცხოვრებასა სპარსთასა, მოკლა საბა, თურქთა მეფე, და აოტა ბანაკი მათი“²⁵.

საიდან აქვთ გამოტანილი ქართველ ისტორიკოსებს ამგვარი ცნობები? რომელი თხზულებაა ნაგულისხმევი „სპარსთა ცხოვრებაში“?

თუ არაბულენოვანი ისტორიოგრაფიის ნიშანდობლივ თავისებურებებს, მისი განვითარების ძირითად ეტაპებს გავითვალისწინებთ (მოჰამედის ცხოვრება და მოღვაწეობა, არაბთა დაპყრობითი ომები, დაპყრობილი პროვინციებისა და ქალაქების ისტორია და, ბოლოს, შემაჯამებელი ხასიათის მსოფლიო ისტორია დასაბამიდან ავტორის დრომდე), ასეთად უნდა მივიჩნიოთ მხოლოდ და მხოლოდ მსოფლიო ისტორიის ტიპის ნაწარმოები. ამათგან განსაკუთრებით გამოირჩევა ტაბარის (838—923) თხზულება, რომელშიც საკმაოდ ვრცელი ადგილი ეთმობა მსოფლიო ისტორიას (ბიბლიური პერიოდი, რომისა და ბიზანტიის კეისრების ისტორია, სასანური ირანი...). რა თქმა უნდა, ტაბარი ამ მხრივ გამონაკლისს სრულიადაც არ წარმოადგენდა. ასე, მაგალითად, ად-დი-ნავარის (გარდ. 895 წ.) თხზულებაშიც („გრძელ გადმოცემათა წიგნში“ — „ქითაბ ალ-ახბარ ათ-თივალ“) მოცემულია მსოფლიო ისტორიის ნაწილები, მაგრამ ირანის ისტორიას მასში ძირითადად ყურადღება ეთმობა კადისის ბრძოლის (637 წ.) დროიდან მოყოლებული.

არავის, IX—X სს. არც ერთ არაბულენოვან ისტორიკოსს, ისე ვრცლად არ გადმოუცია და აღუწერია სასანური ირანის ისტორია, როგორადაც გადმოსცა და აღწერა ტაბარამ.

ამრიგად, თითქოს საფუძველი გვაქვს, ლეონტი მროველისა და ჯუანშერის „სპარსთა ცხოვრება“ დავუყავშიროთ ტაბარის საისტორიო თხზულებას, მის მსოფლიო ისტორიის ტიპის ნაწარმოების სრულიად გარკვეულ ნაწილებს.

ჩვენ ერთხელ უკვე მივაქციეთ ყურადღება ლეონტი მროველისა და ტაბარის შესაძლებელ ურთიერთობას, ქართველი ისტორიკოსის არაბულენოვან ისტორიკოსზე დამოკიდებულების შესაძლებლობას. ჩვენ ვწერდით: «არავითარ ეჭვს არ უნდა იწვევდეს ლეონტი მროველის ტაბარის საისტორიო თხზულებაზე დამოკიდებულება (ორიგინალსა თუ მის ახალ სპარსულ თარგმანზე), სახელდახელოდ შეიძლება დავასახელოთ ყველაზე დამახასიათებელი დამთხვევა. ლეონტი მროველის თხზულებაში დამოწმებული არმაქუნიანთა დინასტიის სახელწოდება იგივეა, რაც ტაბარის „მულუქ ალ-აქლანუნ“, „იბნ-აშლა-

²⁴ იქვე, გვ. 59. არდაბირო, რა თქმა უნდა, არდაშირი იგულისხმება. ლეონტი მროველის ანდერძ-მინაწერებში ნათქვამია: „აწ ვახსენოთ ცხოვრება შირიანისი, ძისა ქასრე არდაშირ სასანიანისა“ (იქვე, გვ. 64). ზოგიერთი შეუსაბამოანი (მაგ., VI ს-ის ქასრე ანუ შირვან სასანიანის დაკავშირება III ს-ის არდაშირთან) შეიძლებოდა ზელნაწერთა მდგომარეობით და გადამწერთა შეცდომებით ავეხსნა, ზვარამ ამგვარივე შეცდომები გვხვდება IX—X სს. სპარსულ-არაბულ ვერსიებშიც აშლენად. „სპარსთა ცხოვრება“, ამ შემთხვევაშიც, სპარსულ-არაბულ წრეში არის საიბეჭდი.

²⁵ ჯუანშერი, გვ. 220.

ნან“, „ალ-აშლანანან“²⁶. „აშლანან“ ან „აჟლანან“ (საიდნაც ქართულად წარმოება „აჟლანან“ და „აჟლანანან“) აშკარად სპარსული ფორმითაა წარმოდგენილი. სპარსულ-არაბული ვერსიები არშაკუნიანთა დინასტიას იცნობენ „აშქანიანების“ და „აშლანიანების“ ფორმით²⁷. „აშქანიანების“ ფორმით იცნობს მას „შაჰ-ნამეც“. სპარსულ ტაბარიში გვხვდება როგორც „აშქანიანები“ (اشکانیان), ისე „აშლანიანები“ (اشلانیان)²⁸. „აჟლანანანის“ სპარსული ფორმა თითქოს იმის თქმის უფლებას იძლევა, რომ ქართველი ისტორიკოსები სარგებლობდნენ „სპარსეთის ისტორიის“ არაბულ-სპარსული ვერსიებით.

დამატებით შეიძლება მოვიყვანოთ სხვა მოსაზრებანიც.

ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს ქართული და არაბულენოვანი სათაურების ერთგვარი მსგავსება.

ლეონტი მროველის თხზულებას ეწოდება „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა“, ტაბარის თხზულებას: „ისტორია მოციქულთა და მეფეთა“ („თარიხ არ-რუსულ ვ-ლ-მულუქ“). არაბულადვე ერთ-ერთი დამახასიათებელი სათაურთაგანი იყო „სიარ ალ-მულუქ“ („მეფეთა ცხოვრება“). მაგრამ არაბულში ეს სახელწოდება სპარსული ისტორიოგრაფიიდან ჩანს ვადმოღებულ-შეთვისებული, „მეფეთა ცხოვრებაში“ კი აშკარად ისლამამდელ ხელმწიფეთა (არშაკუნიანთა, სასანიანთა...) ისტორია იგულისხმება.

მოგვყავს სხვა მაგალითიც.

ტაბარის მოკლედ აქვს გადმოცემული ბიბლიური პერიოდის ისტორიული ვითარება (იუდეველთა და ქრისტიანთა გადმოცემების მიხედვით), რომისა და ბიზანტიის კეისრების ისტორია. ძველი ირანის ისტორია კი წარმოადგენს „ხოდა-ი ნამაკის“ არაბული თარგმანის ვადამუშავებას. ორიენტალისტი-ისტორიკოსები მას სრულიად დამოუკიდებელ მნიშვნელობას ანიჭებენ²⁹. ფაქტობრივად ესაა სასანიანთა დროინდელი „სპარსთა ცხოვრება“.

ტაბარის თხზულება ცნობილი იყო ორი რედაქციით — არსებობდა მისი ვრცელი და მოკლე რედაქციები. ვრცელ რედაქციას ჩვენამდე არ მოუღწევია. მის მოკულობაზე ვარკვეულ წარმოდგენას ვეიქმნის ის, რომ თვით მოკლე რედაქცია (გამოცემულია დე გუეს მიერ ლეიდენში) 13 ტომისაგან შედგება, ორი ტომი კი განკუთვნილი აქვს გლოსარსა და საძიებლებს.

963 წელს ტაბარის საისტორიო თხზულება ახალსპარსულ ენაზე გადათარგმნა სამანიანთა სახელმწიფოს ვეზირმა მოჰამედ ბალამიმ (გარდ. 974 წ.)³⁰.

²⁶ ვ. გ ა ბ ა შ ვ ი ლ ი, აღმოსავლეთი XI—XII სს. ქართული საისტორიო წარმოების დრო-ცლებზე, XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თსუ-ს შრომები, ტ. 125, ისტორიულ მეცნიერებათა სერია, VI, თბ., 1968, გვ. 283.

²⁷ ტაბარი, I, გვ. 706 და სხვ.

²⁸ სპარს. ტაბარი, I, გვ. 725, 731.

²⁹ სასანიანთა პერიოდის ისტორიის გერმანული თარგმანი კომენტარებით გამოაქვეყნა თეოდორ ნელდეკემ: Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden..., Leiden, 1879.

³⁰ ბალამის თარგმანი დიდი ხანი არაა რაც გამოქვეყნდა თეირანში. სპარსული ტექსტის ფრანგული თარგმანი გამოსცა პ. ზოტენბერგმა: Chronique Tabari traduite selon la version persane de Balami, Ed. par H. Zotenberg, vol. I—IV, Paris, 1867—1874.

ბალამის ნაშრომი წარმოადგენს არა უბრალო თარგმანს, არამედ ტაბარის „ისტორიის“ გადამუშავებას³¹. მართალია, ბალამიმ ძალიან შეამოკლა ის, მაგრამ, ამავ დროს, სარგებლობდა არა მოკლე, არამედ ვრცელი რედაქციით. ვრცელ რედაქციას, როგორც ვთქვით, ჩვენამდე არ მოუღწევია. ამდენადვე ტაბარის ნაშრომის სპარსული თარგმანის ზოგადი მნიშვნელობა სავესებით ცხადი უნდა იყოს. აღსანიშნავია ისიც, რომ ბალამი იყენებდა ზოგიერთ ისეთ ცნობას, რომელიც აღებული იყო სხვა პირველ წყაროებიდან³². ამიტომ ბალამის მიერ შესრულებულ თარგმანს დამოუკიდებელი წყაროს მნიშვნელობა ენიჭება. შემთხვევით არაა, რომ ბალამის თარგმანს „სპარსულ ტაბარის“ უწოდებენ.

ამრიგად, X საუკუნეში ტაბარის „ისტორია“ არსებობდა როგორც არაბულად, ისე სპარსულად. ორსავე შემთხვევაში მისი გარკვეული ნაწილი ჩვენ შეიძლება მივიჩნიოთ „სპარსთა ცხოვრებად“.

ქართველ ისტორიკოსებს თავისუფლად შეეძლოთ ესარგებლათ ამ საისტორიო თხზულების არაბული და სპარსული ტექსტებით. ქართული კულტურის იმდროინდელ მოღვაწეებს ხელი მიუწვდებოდათ არაბულზეც და სპარსულზეც³³.

ქართულ ლიტერატურათმცოდნეობაში აღნიშნულია რომ ლეონტი მროველის თხზულების ერთ-ერთ წყაროს წარმოადგენდა „ხეტა-ი ნამაკი“ — „საუფლო წიგნი“ (პ. ინგოროყვა). მაგრამ ამ ფალსური თხზულების არავითარი კვალი არ ჩანს IX—XI სს. ქართველ ისტორიკოსთა ნაწარმოებებში.

„ხეტა-ი ნამაკის“ გამოყენების ყოველგვარ შესაძლებლობას გამოირიცხავს ერთი მეტად მნიშვნელოვანი დეტალი, რომელიც თავისი შინაარსით მხოლოდ და მხოლოდ არაბთა ბატონობის ხანას უკავშირდება.

მხედველობაში გვაქვს X—XI სს. ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებებში ბაღდადის მოხსენიება ბაღდადის დაარსებამდე (762 წ.) კარგა ხნით ადრე და მისი სასანური ირანის სატახტო ქალაქად გამოცხადება.

ბაღდადს სასანური ირანის ისტორიის მოვლენების გადმოცემისას ყველა ქართველი ისტორიკოსი ასახელებს („მოქცევაი ქართლისაის“ ავტორი, ლეონტი მროველი, ჟუანშერი, სუმბატ დავითის ძე...) ³⁴. თავისთავად ცხადია, რომ ასეთი რამ არ უნდა ყოფილიყო და არც შეიძლებოდა ყოფილიყო „ხეტა-ი ნამაკი“. ბაღდადის ამგვარად დასახელება უნდა გაჩენილიყო, რა თქმა უნდა, ბაღდადის დაარსების შემდეგ და მის მომდევნო პერიოდში. მაშასადამე, თავისთავად იგულისხმება, რომ X—XI სს. ქართველი ისტორიკოსები სარგებლობდნენ არა ფალსური „სპარსთა ცხოვრებით“, არამედ არაბთა ბატონობის დროინდელი არაბული და სპარსული ნაშრომებით.

თავის დროზე ივ. ჯავახიშვილი გაოცებას გამოთქვამდა ქართულ საისტორიო თხზულებებში ბაღდადის დაარსებამდე ბაღდადის დასახელების გამო და

³¹ История Ирана с древнейших времен до конца 18 века, გვ. 80.

³² იქვე.

³³ X—XI სს. საქართველოში ენციკლოპედიურად განთავსებული მწიგნობრები მოღვაწეობდნენ. ისინი თარგმნიდნენ არაბულიდან, ბერძნულიდან, სირიულიდან, სომხურიდან. ყლობდნენ მრავალ ენას. შატბერდულ ხელნაწერებში გვხვდება არა მარტო ახალსპარსული, არამედ სირიული ფრაზაც. შატბერდის კრებული, გვ. 120.

³⁴ წყაროები და ლიტერატურა ბაღდადის დაარსებამდე ბაღდადის დასახელების გამო მოყვანილი იქნება ჩვენს ნაშრომებში: „საქართველო და აღმოსავლეთი (VI—X სს.)“ და „ბაღდადი“ X—XI სს. ქართველ ისტორიკოსთა თხზულებების მიხედვით.

ამას X—XI სს. ქართველ ისტორიკოსებს შეცდომად უთვლიდა³⁵. მაგრამ „შეცდომას“ უშეგებენ არა ქართველი ისტორიკოსები, არამედ ის აღმოსავლური წყაროები, რომლებითაც ისინი სარგებლობდნენ.

სწორედ ეს ჩვენ საშუალებას გვაძლევს მივავნოთ იმ აღმოსავლურ წყაროებს, სადაც ბალადი ხშირად და არა ეპიზოდურად სასანურ ირანს უკავშირდება.

ბალადს სასანური ირანის ისტორიის თხრობისას ასახელებენ არა მარტო ქართველი ისტორიკოსები, არამედ აღმოსავლელი მწერლებიც და ისტორიკოსებიც.

ასევეა ბალადი დასახელებული გურგანის „ვის ო რამინში“. ამ ნაწარმოების გმირთა მოქმედების სარბიელი კი, როგორც ცნობილია, პართიის სახელმწიფოა. ამრიგად, აღმოსავლელი მწერლები ბალადს ასახელებენ არა მარტო სასანური ირანის, არამედ პართიის ამბების გადმოცემის დროსაც. ამის გამო გამოჩენილი ირანისტი ვ. მინორსკი ისევე იყო გაოცებული, როგორც ივ. ჯავახიშვილი. მას ეს მიაჩნდა შეცდომად და ანაქრონიზმად³⁶. მართლაც, არავითარი ბალადი არ შეიძლება არსებულყო 762 წლამდე, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ამავე სახელწოდების სოფელსა და ბაზარს კტეზიფონის მახლობლად. ბალადი დედაქალაქად დასახელებულია როგორც ტაბარის არაბულ³⁷, ისე სპარსულ ტექსტში³⁸. უფრო ხშირად ეს ამ უკანასკნელისათვის არის დამახასიათებელი. ბალადი ზოგჯერ მხოლოდ ტაბარის სპარსულ თარგმანში გვხვდება. გამოცემულუმეს აღნიშნული აქვთ, რომ ბალამის სპარსულ ტექსტში დასახელებული ბალადი არ მოიპოვება არაბულ ტექსტში³⁹.

რატომ ასახელებენ აღმოსავლელი და ქართველი მწერლები ბალადს რამდენიმე საუკუნით ადრე? რატომ უკავშირებენ მას სასანური ირანის და თვით პართიის სახელმწიფოს არსებობის პერიოდს?

ეს საკითხი სპეციალურ კვლევა-ძიებას მოითხოვს. ახლა აქ სახელდახელოდ შეიძლება ვთქვათ, რომ ბალადში, ჩვენი აზრით, ნაგულისხმევია შუამდინარეთის (ერაყის, ბაბილონეთის) ის რეგიონი, სადაც შემდეგ ხალიფა აღმანსურის ქალაქი გაშენდა (ამას მოწმობს სპარსული ტაბარის შემდეგი განმარტება: „იმ დროს ბალადი არ არსებობდა“)⁴⁰. მაგრამ ამჟამად ჩვენთვის ეს კი არ არის მთავარი, არამედ ის, რომ ქართველი ისტორიკოსები სარგებლობენ იმ არაბული და სპარსული წყაროებით, სადაც ბალადი სასანური ირანის დე-

³⁵ „სოქცევაა ქართლიანა“ მატანეს მიერ ბალადის სასანელთა მეფეების დედაქალაქად დასახელების გამო ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „რომ იქ მსხვილი ქრონოლოგიური შეცდომა მოიპოვება“ და აღნიშნავდა: „ბალადი იმ დროს ჯერ არ არსებობდა, რათგან მას აგებას მხოლოდ 762 წელს შეუდგენ“ ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—VIII სს.), თბ., 1945, გვ. 105, 107.

³⁶ Vis o Rāmin, Iranica, გვ. 161, 175.

³⁷ ტაბარი, I, გვ. 2872 (ციტირებული აქვს ვ. მინორსკის).

³⁸ სპარს. ტაბარი, I, გვ. 726, 758, 824, 873, 924 და სხვ.

³⁹ იქვე, გვ. 873, შენ. 1.

⁴⁰ საინტერესოა, რომ თვით მეცნიერთულ გამოკვლევებში, ჩანს წყაროების გავლენით, ბალადი სასანურ ირანთანაა დაკავშირებული. იბ. А. И. Колесников, Завоевание Ирана арабами, М, 1982, გვ. 67, 77, 135, 167, 211. მხოლოდ ერთგან განმარტებულია, რომ სპარსული სარღლები ზარბაძრ და რუზბეკი გამოვიდნენ «Из района нынешнего Багдада» (იქვე, გვ. 57) სხვაგან კი პირდაპირ არის ნათქვამი: «Шахانشах со свитой и небольшой частью войска выступил из Багдада» (იქვე, გვ. 135.)

დაქალაქად არის დასახელებული. მაშასადამე, ამას წინ აღარაფერი უტყვას, ქართველი ისტორიკოსები სარგებლობენ იმ აღმოსავლური წყაროებით, სადაც ბაღდადი ამგვარადაა წარმოდგენილ-გააზრებული. ქართული საისტორიო თხზულებების აღმოსავლურ (არაბულ-სპარსულ) ნაშრომებზე დამოკიდებულება საესებით აშკარაა და, ვფიქრობთ, დამტკიცებულად უნდა ჩაითვალოს.

ჩვენი აზრით, ქართველი ინტელექტუალური წრეებისათვის ხელმისაწვდომი უნდა ყოფილიყო ბალამის ნამუშავევიც. ტაბარის „ისტორიის“ სპარსული თარგმანი უკვე X ს-ის მეორე ნახევარში დიდი პოპულარობით სარგებლობდა მთელს წინა აზიაში.

სპარსულის ცოდნა X ს-ის საქართველოში მრავალნაირი ფაქტით დასტურდება. ამიტომ ქართველი მწიგნობრებისათვის, როგორც უკვე ვთქვით, ერთნაირად ხელმისაწვდომი უნდა ყოფილიყო როგორც ტაბარის არაბული ტექსტი, ისე ბალამის სპარსული ტექსტი. მაგრამ უპირატესობას, უნდა ვიფიქროთ, ბალამის სპარსულ თარგმანს ანიჭებდნენ. ალბათ სწორედ ამიტომ ისინი თავიანთ ერთ-ერთ წყაროდ „სპარსთა ცხოვრებას“ ასახელებდნენ.

საზოგადოდ საქართველოში სპარსული უფრო ჩანს გავრცელებული, ვიდრე არაბული. ამას უნდა გვიდასტურებდეს უწინარეს ყოვლისა ის, რომ X—XI სს. ქართულ მწერლობაში ახალსპარსული ლექსიკა გაცილებით დიდი რაოდენობით არის დამოწმებული, ვიდრე არაბული. ამავე დროს, როგორც ცნობილია, თვით არაბული ლექსიკა ჩვენში სპარსულის მეშვეობითაც ვრცელდებოდა. ყოველ შემთხვევაში, ჩვენი აზრით, არსებითი მნიშვნელობა არა აქვს იმას, ქართველი ისტორიკოსების ხელთ არაბული ტაბარი იყო თუ სპარსული. მთავარი ისაა, რომ ისინი ირანის ისტორიის ფაქტების და მოვლენების გადმოცემისას ტაბარის თხზულებით და მის მიერ გამოყენებული წყაროებით სარგებლობდნენ. ამ წყაროებს შორის „ხოდა-ი ნამაიცი“ იყო. „სპარსთა ცხოვრება“ მათ „ხოდა-ი ნამაის“ იმ ნაწილებისათვის უნდა ეწოდებინათ, რომელიც ტაბარის მიერ იყო გადაამუშავებული.

სპარსული კულტურის წარმატება X საუკუნესა და XI საუკუნის პირველ ნახევარში მეტად თვალსაჩინო იყო.

პერიოდს, რომელიც არაბებსა და თურქებს შორის თავსდება, ვ. მინორსკიმ ირანული ინტერმეცო უწოდა. ირანული ინტერმეცოს გამოძახილი, როგორც ვნახეთ, ქართულ სინამდვილეშიც იკვლევს გზას.

X ს-ის საქართველოში სპარსულ კულტურულ სამყაროსთან კონტაქტებს გვიდასტურებს ახალი სპარსული ლექსიკის სიუხვე ქართულ წერილობით ძეგლებში, რის გამოც ჩვენ ზემოთ უკვე გვქონდა საუბარი. კიდევ უფრო ნიშანდობლივია ამ თვალსაზრისით ახალი სპარსულის კონტექსტი „ნინოს ცხოვრებაში“ და „სპარსთა ცხოვრების“ დასახელება-დამოწმება ლეონტი მროველის და ჯუანშერის საისტორიო თხზულებებში.

თავის მხრივ სპარსელებიც კარგად იცნობდნენ ქართველებს და საქართველოს.

ეს ჩანს იქიდან, რომ X ს-ის სპარსული გეოგრაფიული თხზულების ანონიმური ავტორი შავ ზღვას „ქართველთა ზღვას“ უწოდებს.

X-XI საუკუნეების სპარსულ წყაროებში არაერთგან არიან დასახელებული და დახასიათებული ქართველები (ჰუდუდ ალ-ალამ, ნასირ-ი ხოსროუ, გურგანი, ნიზამ ულ-მულქი...). ყოველივე ეს უშუალოდ უკავშირდება ქარ-

თულ-სპარსულ პოლიტიკურ-კულტურულ კონტაქტებს, რომელიც თავის სათავეს განახლებულ სპარსეთში პოულობს და სულ უფრო და უფრო ძლიერდება XI—XII საუკუნეებში.

В. Н. ГАБАШВИЛИ

ГРУЗИНО-ПЕРСИДСКИЕ КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ (X в.)

Резюме

В X в. персидская культура развилась на основе новоперсидского языка, а последний возник и распространился в Иране в IX—X вв.

Экономические, социальные и культурные достижения Ирана (точнее, иранских независимых феодальных политических единиц) в X в. были весьма значительны.

Период, хронологически охватывающий промежуток между арабским и тюркским господством в Иране (X — первая половина XI в.), называют иранским интермеццо. Его отзвук, несомненно, доходит и до Грузии. Это подтверждается наличием большого количества слов новоперсидской лексики в грузинских письменных памятниках IX—X вв. А в «Шатбердском сборнике», переписанном в 70-х гг. X в., засвидетельствована даже целая фраза на новоперсидском языке с ее грузинским переводом.

Грузинские историки X—XI вв. упоминают «Историю персов» (бук. «Жизнь персов»), которую, по нашему мнению, надо искать в арабской и персидской историографии. Таковой мы считаем «Историю Табари и ее персидский перевод, выполненный Балами в 963 г.

Это подтверждается и тем, что город Багдад еще за несколько веков до его основания упоминается как в арабском и персидском текстах Табари, так и в сочинениях грузинских историков X—XI вв. («Мокцевай Картлисай» анонимного автора, Леонти Мровели, Джуаншери, Сумбат Давитисдзе).

Само собой разумеется, что такую «ошибку» и «анахронизм» грузинские историки должны были допустить в результате использования ими исторических сочинений арабских и персидских авторов.

დავარ მინამი

 მიზრომლი ქალის არაბ ზანგი || არაბზანგინის რამდენიმე
 პარალელი ფოლკლორისა და ლიტერატურაში

არაბზანგინს (არამზადას) ქართულ ფოლკლორში განსაკუთრებული ადგილი უკავია. იგი არის ენერგიით აღსავსე მებრძოლი ქალი, რომელიც გარკვეული გამოცდის შემდეგ (შეჭიდება, ხმლით ბრძოლა) ზღაპრის გმირის ერთგული დამხმარე და თანამგზავრი ხდება და შემდეგში ფაქტიურად მის მოქმედებაზეა დამყარებული ზღაპრის გმირის წარმატებები. უნდა ითქვას, რომ არაბზანგინი (არამზადა) არ არის ქართული ხალხური ზღაპრების პოპულარული პერსონაჟი. იგი ქართულ ფოლკლორში აღმოსავლურ (კერძოდ, ირანულ) სიუჟეტთან ერთად შემოსული სახეა, რომელიც ჯერ კიდევ არ გამოყოფია მას და დამოუკიდებელი განვითარების გზას არ დასდგომია. იგი დაცულია ზღაპრებში „ზღაპარი არაბზანგინისა“¹ (b) და „შახმეილი“² (c), რომლებიც ერთი სიუჟეტის განსხვავებულ ვარიანტებს წარმოადგენენ. ანალოგიური სიუჟეტი მოიპოვება სპარსულ ფოლკლორში. ქუში ქერმანის ზღაპრების კრებულში „თოთხმეტი ირანული გლეხური ზღაპარი“ შეტანილია ზღაპარი შაჰზადე ისმაილსა და არაბ ზანგიზე³ (a), რომელიც სიუჟეტური აღნაგობით და მოქმედების განვითარებით სავსაშუალო-საფალავნო დასთანის ხალხურ ვარიაციას წარმოადგენს და თავისთავად დიდად ემსგავსება ზემოთ აღნიშნულ ქართულ ზღაპრებს⁴.

სპარსული ზღაპრის ერთ-ერთი მთავარი მოქმედი პირია რაინდი ქალი არაბ ზანგი, იგი არის თავისუფლებისმოყვარე, ძლიერი და გულადი პიროვნება. როგორც ცნობილია, ხალხურ ზღაპარში დაცულია ეთნოგრაფიული სიძველე — ქალთა დიდი სახლი და მის გარემოში ყალიბდება მებრძოლ ქალთა სახეები⁵. არაბ ზანგიც ზოგიერთი სხვა ზღაპრის პერსონაჟივით თავისი მხლებლებითურთ განმარტოებულად ცხოვრობს გორაკზე ციხე-სიმაგრეში, მაგრამ იგი არ არის დელარამივით ბოროტი და გულგრილი, საქინესავით მოქნილი და მოხერხებულნი. მისი გამარჯვება დიდი ფიზიკური ძალით არის განპირობებული, მებრძოლად არის დაბადებული და გაზრდილი და იარაღით ხელში თავგამოდებით ებრძვის მოწინააღმდეგეს. აი, რას უამბობს იგი შაჰზადე ისმაილს: „ქაბუკო, მე ქალიშვილი ვარ! ოცი წელია აქ დავთარეშობ. ღვთის წინაშე აღთქმა მაქვს დადებული, იმისი ცოლი გავხდე, ვინც ჩემს დამარცხებას შეძლებს. უკვე სამასი გულადი რაინდი ვძლიე“⁷. ვასაოცარია არაბ ზანგის ბრძოლა ხელმწიფის წართან, როდესაც იგი გააფთრებით იბრძვის პირადი პატიოსნების დასაცავად და შაჰის მიერ განწირული შაჰზადე ისმაილის შურის საძიებლად.

არაბ ზანგი თუმცა რაინდი ქალია, მაგრამ მას არც ქალური მომხიბვლელობა და სითბო აკლია. მიუყვებთ სპარსულ ტექსტს: „მან (არაბ ზანგიმ) საკინე შეიხსნა და (ისმაილს) მკერდი უჩვენა, შემდეგ ჩაფხუტი გადაიძრო და

ხშირი ნაწნავები წელამდე დაეფინა... ერთმანეთს ხელი ჩაჰკიდეს, სასახლეში ავიდნენ და ლხენას მიეცნენ⁸. შაჰზადე ისმაილი ბიბი ფერის და მას ცოლად ირთავს, ისმაილის მამა კი იხილავს რა მის სიმშვენიერეს, გადაწყვიტავს ცოლად შეირთოს იგი და მტრად გადაეკიდება შვილს.

არაბ ზანგის (a) ქართულ ვარიანტებში ზუსტი ორეულები ჰყავს არაბზანგინისა (b) და არამზადას (c) სახით. საილუსტრაციოდ განვიხილოთ ერთი ეპიზოდი⁹.

a

1. ბიბი ფერის საქმნად წასულმა შაჰზადე ისმაილმა ერთ ველზე წყაროსთან შეიხვეწა, გორაკზე ციხე-სიმაგრე შეინშნა. არაბ ზანგიმ ციხე-სიმაგრედან დაინახა იგი.

2. არაბ ზანგიმ საში მსახურე გაგზავნა უცნობ ვაჟთან: აქ მომგვარეთ, როგორ გაბედა მოსვლაო.

3. შაჰზადე ისმაილმა სიყრუე მოიგონა, მსახურებში ახლოს მიიტყუა, ორი ერთმანეთს შეაღწეა შუბლით, მესამეს ყური მოჰკრა და ისე გაგზავნა თავის ბატონთან.

4. არაბ ზანგი ცხენზე შექდა და ოცდაათი მხედრით წყაროსკენ დაეშვა. შაჰზადე ისმაილმა ხმალი იშიშვლა და მომხდურთ მიევეება, უთხრა: სათითოდ ვიბრძოლოთო. მსახურები დამარცხა და ჯერი არაბ ზანგიზე მიღვა.

5. შაჰზადე ისმაილი და არაბ ზანგი შეიდდნენ იბრძოდნენ, მერევე დღეს ვაჟმა ძირს დასვა არაბ ზანგი და თავი უნდა მოეკვითა. შეინშნა, რომ მტერი ტიროდა, თურმე ქალი ყოფილიყო. მან საყინძე შეიხსნა და ბროლივით მკერდი გამოუჩინდა, ჩაფხუტიდან გრძელი ნაწნავები ჩამოეშალა.

6. არაბ ზანგიმ შაჰზადე ისმაილს უთხრა: — პირობა მქონდა დადებულო, ცოლად იმას გაეყოლოდი, ვინც

b

გულიზარის საქმნად წამოსული ზელმწიფის ვაჟი ერთ ვალავანში შეველა, აუზთან დაისვენა. არაბზანგინმა სარკმლიდან დაინახა იგი.

—

არაბზანგინმა ვაჟეკურად გადაიკვა, არაბის ტყავი მოიხურა, ვაჟს უთხრა: როგორ გაბედე აქ მოსვლაო.

ერთმანეთს შეეძინნენ, ბევრი იბრძოლეს, ბოლოს ზელმწიფის ვაჟმა ერთი ისეთი სილა შემოჰკრა, რომ არაბზანგინი წაიქცა. თავი რომ უნდა მოეკვითა, გადახდილი „გულის კალთიდან“ მკერდი დაუნახა. თურმე მასთან მეომარი საოცრად ლამაზი ქალი ყოფილიყო.

არაბზანგინმა ვაჟს უთხრა: მე აღთქმა მქონდა დადებულო, რომ ვინც მომერეოდა, მას უნდა წაეყოლოდი

c

მამასახლისის ქალის საქმნად წამოსული შახმეილი... ზღვის გაღმა ვაჟიდა, ბალს მიიღვა და წყაროს პირას დაისვენა. არამზადამ ფანჯრიდან დაინახა იგი.

არამზადამ მოსამსახურე გაგზავნა ვაჟის გასაგებმად.

შახმეილმა სიყრუე მოიგონა, მოსამსახურე ახლოს მიიტყუა, სწვდა, კბილები დაამტო, შუბლში ჩაუსხა და ისე გაისტუმრა.

არამზადა ცხენზე შექდა და შახმეილთან მივიდა.

ერთმანეთს ცხენდაცხენ შეეგახნენ და ხმლებით ბრძოლა დაიწყეს, შახმეილმა არამზადას ხმალი ყუამდე ჩაუსო მხრებში. არამზადამ მკერდი გადაიხსნა, — ქალი აღმოჩნდა.

არამზადამ შახმეილს უთხრა: ამ მოკვეთელ თავებს ხომ ხედავ, შენზე ძლიერი არავინ შემხვედრია, მე

მძლევდო. სასახლეში ავიდ-
ნენ და განცხრობით ცხოვ-
რობდნენ ერთად.

კოლადო, ახლა მე შენი ვარ
და შენ — ჩემიო.

კოლი და შენ კვარიაო.
სახლში წაიყვანა და პურო-
აჰაჰა (ჰამამლე კვლავ გამო-
ცადა: წყლით საესე საარყე
ქვაბი ააწეინა და შემდეგ—
წისქვილის ორი დოლაბი)
და გათენდა კიდეც.

7. რამდენიმე წლის შემ-
დეგ შაჰზადე ისმაილს კვლავ
დაესიხმრა ბიბი ფერი, დი-
ლით ადგა, არაბ ზანგის გამო-
თხოვა და ვასწია. თუმცა
ქალი ბევრს ვევედრა, დარ-
ჩიო, მაგრამ არ დაიშალა, —
ღმერთი თუ ინებებს, კვლავ
შეეხედებით ერთმანეთსო.

ვაჟმა არაბზანგის უთხ-
რა: ფიცს ვერ გავტეხავ,
უნდა წავიდე და წამოვიყვა-
ნო გულიზარიო, ქალმა ვაჟი
ველარ დაითანხმა, საგზალი
და აბრეშუმის საკაბები წა-
იღო და ვაჟს თან გაჰყვა.

შახმეილმა არამზადს უთ-
ხრა: მე ერთი ქალი მიყვარს
და მისთვის ვარ წამოსუ-
ლიო. ქალმა უთხრა, წავი-
დეთ, ჩვენ ვინ მოგვერევაო.
შესხდნენ ცხენებზე და წა-
ვიდნენ.

ვარიანტებში დაცულია შემდეგი საკუთარი სახელები (ზოგან საკუთარი
სახელის ნაცვლად გამოყენებულია წარმომავლობის ან წოდების აღმნიშვნე-
ლი სახელები):

a	b	c
არაბ ზანგი	არაბზანგინი	არამზადა
შაჰზადე ისმაილი	ხელმწიფის ვაჟი	შახმეილი
ბიბი ფერი	გულიზარი	მამასახლისის ქალი
—	—	დევერის და

ჩვენთვის საინტერესო პერსონაჟისა და მისი პარტნიორის სახელები სა-
მივე ვარიანტში მეტ-ნაკლებად დაცულია. პროფ. ა. გვაზარია სიტყვა „არაბ-
ზანგინის“ შესახებ წერს, რომ „იგი შეიძლება დაუკავშირდეს „არაბ ზან-
გის“, რაც „შავ არაბს“ ნიშნავს, ან „არაბზანგინს“ — „არაბის ფერისა“¹⁰.
ჩვენი აზრით, საინტერესოა თვითონ ფორმა არაბზანგინიც (b), რაც სპარსუ-
ლად ნიშნავს არაბ ზანგისა||შავი არაბისა¹¹. რაც შეეხება c ვარიანტში და-
ცულ საკუთარ სახელებს — „არამზადა“, „შახმეილი“, ისინი მიღებული უნდა
იყოს გარკვეული ფონეტიკური და აზრობრივი ცვლილებების შედეგად სპარ-
სული სახელებიდან: არამზადა (c) || არაბ ზანგი (a), შახმეილი (c) || შაჰ (ზა-
დე) ისმაილი (a).

აღსანიშნავია, რომ სამივე ვარიანტის ფინალში ზღაპრის მთავარი გმირი
არაბ ზანგიზეც ქორწინდება, რაც უდავოდ ხალხური ზღაპრის სტრუქტურ-
ულ-შინაარსობრივი თავისებურებებით უნდა იყოს მოტივირებული. ნაწი-
ლობრივად ამას განაპირობებს მაჰმადიანური თვალსაზრისიც მრავალცოლია-
ნობის შესახებ. ისტორიულად კი არაბ ზანგი გმირის ინიციატის ხელმძღვა-
ნელია, წარმართავს ამ მომენტს და შემდგომშიც ეხმარება მას არჩეული
სატრფოს მოპოვებაში¹².

არაბ ზანგის საინტერესო ტიპოლოგიური. ორეულები დაექებნება ხალ-
ხურ შემოქმედებასა და მხატვრულ ლიტერატურაში.

ა) „ათას ერთი ღამის“ ზღაპართა კრებულში შედის „ამბავი ომარ ან
ნუმანისა და მისი შვილებისა: შარ ქანის და დაე ალ მაქანისა“¹³. ამ ზღაპრის

ეპიზოდური გმირია აბრიზა, რუმის მეფის ჰარდუმის ქალიშვილი. არ არსებობს არც ერთი დადებითი თვისება, რომელიც დედოფალ აბრიზას არ ამშვენებდეს. ის არის ლამაზი, ძლიერი, გულადი, შუუდარებელი მებრძოლი, განსწავლული და ჭკვიანი, თავმდაბალი, კეთილი, ამაყი, ზედმიწევნით პატიოსანი, ხელგაშლილი და სამართლიანი, სძულს უაზრო სისხლისღვრა, არის კარგი სტრატეგი. დედოფალ აბრიზას სახეში მრავალ ქალურ თვისებებთან შერწყმულია იშვიათი რაინდული თვისებები და შექმნილია მებრძოლი ქალის უნიკალური პორტრეტი.

დამსკოს მეფის ვაჟმა შარ ქანმა აბრიზა პირველად გაშლილ ველზე იხილა, როდესაც იგი მსახურებსა და დედაბერ ზათ ად დავაჰს ეჭიდავებოდა. შარ ქანმა ის-ის იყო ჯარი დააბანაჯა და მარტოღმარტო სეირნობდა თავისი ცხენით. მან აბრიზას და მისი მხლებლების ტყვედ შეპყრობა გადაწყვიტა, მაგრამ აბრიზა მდინარეს გადმოეცლო და შარ ქანი მიწაზე დაანარცხა. ქალს სიმშვენიერემ და სიძლიერემ მოხიბლა მეფის ვაჟი და სთხოვა, შენი სტუმარი ვიქნებო. აბრიზა დათანხმდა. შარ ქანი მდინარეს აუყვა და ხილთ გადავიდა მეორე მხარეს. აბრიზამ იგი სასახლეში მიიწვია და გაუმასპინძლა მას და სხვ.¹⁴

დედოფალ აბრიზას და არაბ ზანგის აქვთ ბევრი საერთო თვისება და, რაც მთავარია, მათი თავგადასავლის სიტუეტურ განვითარებაში არის იმდენი საერთო ელემენტი, რომ შესაძლებლად მიგვაჩნია მათი სათავე ერთი და იგივე თქმულება იყოს. მხოლოდ იგი ერთი მხრივ გადავიდა ხალხურ ზეპირსიტყვიერებაში, ხოლო მეორე მხრივ ლიტერატურული დამუშავება განიცადა და რეალისტური ზღაპრის საინტერესო ეპიზოდად იქცა:

ერთმანეთს ემსგავსება ან მოგვაგონებს შემდეგი ეპიზოდები: 1. შაჰზადე ისმაილის შეხვედრა არაბ ზანგისთან || შარ ქანის შეხვედრა აბრიზასთან; 2. შაჰზადე ისმაილის მამის გამიჯნულება არაბ ზანგისთან, მის მიერ ვაზირის რჩევით შაჰზადე ისმაილის დაღუპვა, არაბ ზანგის ბრძოლა ისმაილისა და პირადი პატიოსნების დაცვისთვის || შარ ქანის მამის გამიჯნულება აბრიზასთან, ვაზირ დანდანის რჩევით მისი მიზნის აღსრულება, აბრიზას თავდადება პატიოსნებისათვის; 3. ბრძოლის დროს ხელმწიფის ჯარის თვალის ასახვევად შაჰზადე ისმაილისა და არაბ ზანგის შებრძოლება || ფრანგულად გადაცემული აბრიზას და მისი ასი მხედრის შებრძოლება შარ ქანთან გამოცდის მიზნით.

აბრიზას სახე თავისი მითური ბუნებით ზოროასტრიზმის პანთეონის ღმერთქალს მოგვაგონებს. სიძლიერე, იშვიათი სილამაზე, წყალზე თამამი დაუფლება არდვისურა ანაპიტასთან ახლოებს მას. ასეთივე შთაბეჭდილებას ტოვებს არაბ ზანგის მონუმენტური სახე, მისი საცხოვრებელი გარემო, იშვიათი გარეგნობა, ნაწილობრივ — სამოსელიც¹⁵, მისი საქმიანობა, რაც სიყვარულისა და ნაყოფიერების ქალღმერთის ფუნქციების იდენტურია¹⁶.

ბ) მებრძოლი ქალის ანალოგიური სახეა დაცული როსტომის ამბის ხალხურ ვარიანტებში. სისტანურ ლეგენდაში მეფის გულადი ასული გადაწყვიტავს ბრძოლაში გამოსცადოს გოლიათი რახშის პატრონი — რუსთამი. ორთა ბრძოლაში ვაჟურად გადაცემული მეფის ქალი დამარცხდება და საიდუმლო გამოაშკარავდება. რუსთამი ცოლად ირთავს მას... მეფის ასულის სბრძოლო თავგადასავალი ამით არ შემოიფარგლება. იგი მთელი თქმულე-

ბის მანძილზე დომინირებს როგორც მეგრძოლი პიროვნება. მამის საქებნად მიმავალ სუპრაბს (თავის ვაჟს) იგი გზად დახვდება ვაჟურად გადაცემული, გამოცდის მიზნით შეებრძოლება მას, დაამარცხებს და სახლში დააბრუნებს, — ჯერ მამამუნის ოდენი ძალა არ გაქვსო. ერთი წლის შემდეგ სუპრაბი თავისი რაზმით ისევ დაადგება გზას მამის საქებნად. ვაჟურად გადაცემული და პირზე ნიღაბფარებული(!) დედა კვლავ დახვდება ვაჟს გზაში და შეებრძოლება. ამჯერად სუპრაბი გაიმარჯვებს და დედაც გზას დაულოცავს მას. თქმულების ბოლოს მეფის ასული, გაიგებს თუ არა სუპრაბის სიკვდილის ამბავს, საბრძოლო აბჯარს გადაიცავს, წელზე ხმალს შემოირტყამს და ქეიქაუსის ქალაქისაკენ გაეშურება...¹⁷

ქართულ „როსტომიანში“ ზურაბის დედაა ხურომანი¹⁸. იგი ჯერ წითელი არაბის ცოლი იყო, შემდეგ — შავი არაბისა. როსტომმა ლალატი მოკლა შავი არაბი და ხურომანი ძალით დაიმორჩილა. ხურომანი რაინდული სულის პატრონია, მან როსტომს ლალატი არ აპატია, უთხრა: შენ რომ ისე მოგველა შავი არაბი, როგორც იმან წითელი მოკლა, ცოლად მაშინ გამოგყვებოდით — და გაექცა. მან საომარი საქურვლის ხმარებაც კარგად იცის, — მამის (როსტომის) საქებნად მიმავალ ზურაბს გამოცდის მიზნით წინ გადმოუხტა და შეებრძოლა. მიგმართოთ ტექსტს:

„შავი ტყიდან გამოვიდა
 ვაჟი კაცი გულოვანი;
 ცხენსა იჯდა ნიავ-ქარსა
 აქროლებდა როგორც ზღვანი.
 ცხენსა შუბი დავუტაყე,
 ავიტაყე როგორც ქარი;
 წყაზარეთი შეეკეცა —
 საყვარელი გიშრის თმანი.
 იმის მეტი ველარა სთქვა:
 მე ვარ შენი ხურომანი!“¹⁹

გ) ზღაპრული მეგრძოლი ქალის ლიტერატურულად გადამუშავებული სახეა ფირდოუსის მიერ შექმნილი მეგრძოლი ქალის გორდ აფერიდის სახე²⁰. გორდ აფერიდს ანასიათებს სიძლიერე, სიმამაცე და მოხერხებულობა. ყოველივე ამას ემატება პატრიოტიზმის დიდი გრძნობა, რითაც პოეტი სრულყოფს გმირი ქალის პორტრეტს.

სოპრატან ორთა ბრძოლაში ჰაჭირის დამარცხების შემდეგ გორდაფერიდი გამოდის ციხე-სიმაგრედან და სოპრაბს შეებრძოლება, რომელიც სძლევს მას და ცხენიდან ჩამოავდებს. გაქცევის დროს გორდაფერიდს მუზარადი მოძვრება და ნაწნავები ჩამოეშლება. სოპრაბი მოიხიბლება ქალის სილამაზითა და გულადობით და შეუყვარდება იგი. რაინდ ქალსაც მოეწონება სოპრაბის გმირობა და სიმამაცე, მაგრამ იგი როგორც ჭეშმარიტი პატრიოტი, არ იეოწყებს თავის უპირველეს მოვალეობას — სამშობლოს სიყვარულს, ატყუებს სოპრაბს, მისი ქამანიდლიდან თავს გაითავისუფლებს, ციხე-სიმაგრეში დაბრუნდება და შიგნიდან გადაეცემა კარს²¹.

სისთანური ლეგენდის მეფის ასულს, „როსტომიანის“ ხურომანს და „შაკ-ნამეს“ გორდაფერიდს ბევრი რამ აქვთ საერთო²². ცხადია, აღნიშნულმა სახემ ფირდოუსის მიერ მხატვრული გადამუშავების შედეგად მიიღო სამშობლოსათვის თავდადებული გმირი მეგრძოლის ფუნქცია, მით უმეტეს, რომ დე-

ლის სოპრატან შებრძოლება გამოცდის მიზნით „შაპ-ნამეში“ წარმოდგენილი არ არის (საზოგადოდ, თეკმინეს სახე ძალზე განსხვავებულია თავისი ხალხური შესატყვისისაგან). ამასთანავე პოემაში გამოცალკევებული არ არის სოპრატის სამიჯნერი ეპიზოდი და ქორწინება, რაც სისათნურ ლეგენდაში კარგადაა წარმოდგენილი და რომელიც ლოგიკურად აგრძელებს ლედის მიერ სუპრატის გამოცდის ეპიზოდს. სავარაუდოა, რომ პოემაში ამ ორი ეპიზოდის თავისებური კონტამინაციის ფონზე შეუქმნა სამშობლოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი გმირი ქალის უნიკალური პორტრეტი.

არაბ ზანგი || არაბზანგინის სახის არსებობა ფოლკლორში განპირობებულია უძველესი რელიგიურ-ეთნოგრაფიული სინამდვილით. შემდეგ ეტაპზე იგი შეიჭრა ეპოსსა და მხატვრულ ლიტერატურაში, სადაც სათანადო გაფორმება პოვა.

შ ე ნ ი შ ვ ნ ე ბ ა

1. „ზღაპარი არაბზანგინისა“, რჩეული ხალხური ზღაპრები, ე. ვირსალაძის რედაქციით, შესავალი წერილი და შენიშვნებით, თბილისი, 1958, გვ. 342—349 (b).

აღნიშნულმა ზღაპარმა კარგა ხანია მკვლევართა ყურადღება მიიქცო. ე. ვირსალაძემ აარენდრევეის სისტემის საერთაშორისო კატალოგში შეიტანა იგი № 861*-ით (ვარსკვლავით ე. ვირსალაძე აღნიშნავდა ზღაპრების ახალ ნომრებს ან სიუჟეტების ორიგინალურ ქართულ ვარიანტებს, რომელთაც კატალოგში პარალელი არ მოეპოვებოდათ. იხ. დასახ. ნაშრომი, გვ. 430, 436). ამავე ზღაპარს მოკლედი განიხილავს ა. გვახარია ნაშრომში — „სპარსული ხალხური პროზის ისტორიიდან“ (თბილისი, 1973, გვ. 124, 152) და მას უცნობი სპარსული დასთანის შორეულ ორეულად მიიჩნევს.

2. „შახშილი“, ქართული ხალხური ზღაპრები, ტ. II, რედ. მ. ჩიქოვანი, თბილისი, 1952, გვ. 66—75. (c)

3. قصه شاهزاده اسماعيل و عرب زنگی ، چهارده اسفاده از اسفاده های روستائی
 ایران ، حسین کوهی کرمانی ، تهران ، ۱۳۳۳ . (a)

4. ქვემოთ ზღაპრების საილუსტრაციოდ გამოიყენებთ მათ შესაბამის აღნიშვნებს (a, b, c) (იქვე შევნიშნავთ, რომ მოცემული სპარსული ვარიანტი პირობითადაა მიღებული ძირითად ვარიანტად).

^a იხ. В. Я. Пропп, Исторические корни волшебной сказки, Ленинград, 1946, стр. 108; Д. В. Омиадзе, Женские образы в персидских народных сказках, автореферат диссертации на соиск. уч. ст. кандидата филол. наук, Тбилиси, 1973, стр. 18—19.

6. Намунаҳои фольклори Эрон, «Мурги саодат», «Сакиनावарდი», Душанбе, 1963.

7. გვ. 66 , ... چهارده اسفاده

8. იქვე.

9. სრული ტექსტი იხ. a, გვ. 66—67; b, გვ. 344—345; c, გვ. 69—70.

10. ა. გვახარია, სპარსული ხალხური პროზის ისტორიიდან, თბილისი, 1973, გვ. 124.

11. საუბრადღებოა, რომ არაბ ზანგის ერთ-ერთი პროტოტიპი, ქართული „როსტომიანის“ პერსონაჟი ზღაპრში შევი არაბის ცოლი იყო (იხ. წინამდებარე ნაშრომი, გვ. 50). ამდენად დასაშვებია, რომ „არაბზანგინი“ (b) სახელის უფრო ძველი ფორმა იყოს, ვიდრე „არაბ ზანგი“, (a)-უნდა შეენიშნოთ, რომ სახელი კვლავ განიცდის ცვლილებებს, b ვარიანტში რამდენიმეჯერ გვხვდება „არაბზანგინის“ (b) შეკვეცილი ფორმები — ზანგი || ზანგინი (იხ. b, გვ. 347, 348).

12. შღრ. ზღაპრებში „მწვენიელქალიანი კაცი“, „ნარინჯი და თურინჯი“, „ცოლი ფორთოხალი და ბორბი ზანგი“ გმირის ინიციალისა და საქორწილო ცერემონიაში მონაწილეობს ზანგი (შავი) მსახური ქალი (იხ. A. Christensen, Märchen aus Iran, Grünkappe, Jena, 1939; Намунаҳои фольклори Эрон, «Нуринҷ ва Туринҷ», Душанбе, 1963; Персидские народные сказки, пер. А. Ромаскевича, «Жена померанец и злая негритянка», Л., 1934).

13. ათას ერთი ღამე, ტ. II, თარგმანი ნ. ფურცელაძისა, თბილისი, 1970.

14. შტრ. საილუსტრაციოდ მოყვანილი ეპიზოდი (გვ. 47).

15. ცნობები არაბ ზანგის ჩაემულობის შესახებ დაეყრდნობა ხ ვარიანტში, სადაც ვკითხულობთ: „(არაბზანგინმა) გადაიკვა ვაყურად, მოიხურა არაბის ტყავი და ჩამოვიდა ძირს“ (გვ. 344), ამ არაბზანგინმა, ასე უთახილნენ, რადგან არაბის ტყავი (გვ. 347), ისეთი ხმო შეპყვია, რო ხელშეიფეს გული შეუწუხდა და ცხენიდან გადმოვარდა“ (გვ. 347), „რო მივიღნენ, ვადაცვ არაბზანგინმა თავისი ტყავი“ (გვ. 347). დასაშვებია, რომ სიტყვა „არაბის“ ძველი ფორმა იყოს „ხარაბი“, რაც სპარსულად უნდა ნიშნავდეს „წყლის ვირს“ (ზოროასტრულ პანთეონში სამეფა ვირი ხარა დარაჯობს ვოურუჟკაის მითიურ ტბას. იგი კეთილი არსებებისათვის ნაყოფიერების მომტანია, ბოროტთათვის—მავნე და გამაბერებელი). საგარეოდ, რომ ზღაპრის გმირს მოსხმული ჰქონდა „ხარაბის“ ტყავი (შტრ.: ერთ-ერთ მიმწმი ანაბიტს მოსხმული აქვს თავის ბეჭე. თავი — სპარსულად **آب** — წყლის ძალი. (იხ. E. Э. Бертельс, История персидско-таджикской литературы, М., 1960, (გვ. 38). ზემოთქმულიდან გამოვიძინარე, არაბ ზანგი // არაბზანგინი//არაბზანგინა-ს წინარე ფორმა შეიძლება ყოფილიყო ხარაბ-ზანგი//ხარაბზანგინი. ამდენად, ჩვენს ვარიანტებში არაბ ზანგი // არაბზანგინი ფაქტობრივად წარმოადგენს წარმომავლობის აღნიშვნულ ზედმეტ სახელს და ზღაპრის გმირი ჯერ კიდევ ფუნქციონირებს სახელის შესაბამისად (შეგნიშნავთ, რომ ანალოგიურ ასურულ ზღაპარში სახელს დაკარგული აქვს თავისი შინაარსი და საკუთარ სახელადაა ქცეული: არაბ ზანგა ჰქვია ზღაპრის გმირის საძიებელ საცოლს (იხ. ასურული ზღაპრები, თარგმანი, წინასიტყვაობა და შენიშვნები ე. წერეთლისა, „არაბ ზანგა“, თბილისი, 1975, გვ. 83).

ჩვენს მოსაზრებას განამტკიცებს ისიც, რომ *xar/xara* მრავლად გვხვდება კომპოზიტებსა და წარმოქმნილ სახელებში. ირანულ საკუთარ სახელებში *xara*-ს ხმარების შემთხვევები შესწავლილი აქვს თ. ჩხეიძეს. იგი წერს: „ახალის უთქვამს, რომ სახელარი, რომელიც აღმაინს ემსახურება, სკობს ლომს, რომელიც აღმაინს გლეჯს“. აღმათ ასეთი დამოკიდებულება სახედრისადმი დამახასიათებელი იყო ძველი ირანელებისათვის, რადგანაც *xara* —სახელარი გვხვდება საკუთარ სახელებში. მკვლევარს წარმოდგენილი აქვს შემდეგი ნიმუშები: ძველი სპარსულიდან — *xaṛaka* <*xaṛa* (სახელარი), *xaṛaiča* (პატარა ვირი), *xaṛina* (იგივე), *xaṛapana* (სახედრის მღვდარი)—მუს-ლომანურ ხანაში — **خارسان**; საშუალო სპარსულიდან—*xaṛašna* — აპაეროსის კამერპერი; ახალი სპარსულიდან — *Xarfaš* (სახედრისებრი) — მამულ გულის მხედართმთავარი, *Xarfil* || *Xarmil* (სახედრის პალი) — ჰერაიის მმართველი, *xaṛapak* <*xaṛnāḱ*-*xaṛnāḱ* *Ferīšteh* (სახედრის ყბა), *xaṛpost* (სახედრის ტყავი) — თავილი ლურში XII საუკუნის დამღვეს, *xaṛcāt* (სახედრის თვალები) — ლახნელი მხედართმთავარი. ცნობილი ყოფილა აგრეთვე *xaṛ*-ით შედგენილი ანთროპონომი პართულ ხანაში — *γαραϋονუს* (ჯორი) — პართული თავილი სელევკოს I დროს (ეესარგებლეთ თ. ჩხეიძის ბელნაწერით).

არაბ ზანგი თავისი მითოლოგიური სახით და არსით მოგვაგონებს ქართული წარმართული რიტუალის აბერაკობა-ყვენობის ერთ-ერთ პერსონაჟს — ყვენ-ყანს, რომელსაც დაკარგული აქვს ნაყოფიერებისა და გამარჯვების მიძინებელი ლეივების ფუნქცია. ჯავახეთის ქართულ სოფლებში ყვენს „გადმობარუნებულ დიდ წამოსასხამ ტყავს აცხევენ და... თავ-პარს სულ მთელად უშავებდნენ წყალში გახსნილი ბუზების შურით, ჰეარტლით... შემდეგ ვირბენ შესვამდნენ და ისე დაწყადათ კარდკარ“ (ხაზი ჩვენია) და სხვ. (მასალა ციტოებულთა: ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წიგნი I, თბ., 1960, გვ. 67 — 81).

უნდა შეინიშნოთ, რომ შეიძლება საკუთარი სახელი არაბ ზანგი // არაბზანგინი დაეკავებებინა ზანგების აჯანყებისათვის (Эзиджами, или заиджами называли темнокожих африканских рабов, привозимых морем работорогвами из Западной Африки из Занзибара. იხ. История Ирана, М., 1977, стр. 134) და კერძოდ აჯანყების ბელადთან ალი იბნ მუჰამედ არაბ-სელითან (იხ. ყურნ „**ألي**“, გამოცემის მე-3 ნელი. № 1, გვ. 84 (**АЭ**), მაგრამ აღნიშნული მოქმედი პირს მკვეთრად გამოხატული ფუნქციონი ზღაპრებში, რომელიც სხვაგანაც შეინიშნება (იხ. შენიშვნა № 12) და ყოველივე ზემოთქმული, ამს შესაძლებლობს გამოვიცხადო.

გოლიათი მებრძოლი ქალის შესახებ ქართულ ხალხურ პროზაში იხ. მ. ფარტენაძე, გოლიათი ქალის სახე ხალხურ პროზაში (სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზემოისტყვეიერება, IV, თბილისი, 1978, გვ. 54 — 60).

16. საგულისხმოა, რომ იმავე ფუნქციით წარმოგვიდგება ვენერა // ანაპოია ფსიქეა-ამურის ლევეტო.

17. Сказки и легенды Сиястана, Москва, 1981, გვ. 215—224.
 18. ხალხური პოეზი. შიღინა ალ. გომიშვილმა და რ. გეტაიემ, თბილისი, 1950, გვ. 450.
 19. ნაწარმოებში მოქმედების განვითარების კვლადაკვალ კარგად იკვეთება ზურომანის, როგორც ისტორიულად ვათა ინიკიაციის ერთ-ერთი მონაწილის სახე. იგი ცხოვრობდა წითელ არაბთან, შემდეგ — შავ არაბთან, დასასრულ — როსტომთან. მოსალოდნელი იყო, რომ როსტომთან მას შეექმნა ოჯახი, მაგრამ თვითონვე უარყო იგი (იხ. იქვე, გვ. 450—453).
 20. იხ. 188—189, 192, مسكو, II, شاهنامه فردوسی.
 21. იხ. М.-Н. О. Семзнов, Фирдоуси, Жизнь и творчество, М., 1959, გვ. 142—143; П. С. Гиунашвили, Заметки о женских образах «Шах-наме», тхსუ შრომები, ტ. 115, თბილისი, 1965, გვ. 185—186; D. Mottagh, Die Frauen im Schahname, Freiburg, 1971, გვ. 52—54.
 22. „შა-ნამეს“ ქართული ფოლკლორული ვერსიების ლიტერატურულიან დამოკიდებულები შეახებ: იხ.: დ. კობახიძე, „შა-ნამეს“ ქართული ვერსიების სპარსული წყაროები, თბილისი, 1959, გვ. 26—27.

Д. В. ОМИАДЗЕ

НЕСКОЛЬКО ПАРАЛЛЕЛЕЙ ВОИНСТВУЮЩЕЙ ЖЕНЩИНЫ АРАБ-ЗАНГИ//АРАБЗАНГИНИ В ФОЛЬКЛОРЕ И ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Араб-Занги — одна из главных героинь персидской народной сказки о шахзаде Исмаиле и Араб-Занги. Она женщина-воительница, активно участвует в инициации главного героя сказки и помогает ему добиться невесты.

Грузинскими вариантами этой сказки являются «Сказка об Араб-зангине» и «Шахмеили».

Араб-Занги//Арабзангини (Арамзада) своими действиями, внешностью и образом жизни напоминает богиню зороастрийского пантеона. По грузинским вариантам можно восстановить предполагаемую старую форму этого имени.

Интересные типологические двойники образа Араб-Занги представлены в произведениях народного творчества и художественной литературы (Абриза — из сборника «Тысяча и одна ночь», Хуроман — из грузинского «Ростомнани», царевна — из систанской легенды «Рустам и Сухраб», Гордаферид — из «Шахнаме» Фирдоуси).

Существование образа Араб-Занги//Арабзангини определяется религиозно-этнографической реальностью. Этот образ вошел в эпос и художественную литературу, где получил соответствующее оформление.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სპარსული ფოლოლოგიის განყოფილება

წარმოადგინა აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტმა

რუსულან ჩოლოყაშვილი

ცხოველთა ზღაპრის შესწავლის ისტორია საქართველოში

როდის მიიქცია ცხოველთა ზღაპარმა ქართული საზოგადოების ყურადღება, როგორც შესასწავლმა ობიექტმა? როდის ჩაიწერეს მისი პირველი ნიმუშები? და რა გავლენა მას შემდეგ ხალხური პროზის ამ საინტერესო ქანრის მიმართ?

მ. ჩიქოვანი აღნიშნავს, რომ ქართული ზღაპრული ეპოსის შესწავლას ადრე ჩაეყარა საფუძველი და მისი ისტორია იმ მომენტიდან იწყება, როცა ამ ქანრის ლიტერატურულ გადამუშავებას მიჰყვეს ხელიო¹. ამ მხრივ პირველ რიგში უნდა აღინიშნოს ს.-ს. ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუისა“, რომელიც ქართული ზღაპრული ეპოსის ლიტერატურულ გადამუშავებას წარმოადგენს, და „ქილილა და დამანას“ — ინდურ იგავთა კრებულის „პანჩატარას“ ქართული თარგმანი. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა აგრეთვე სომხურიდან ნათარგმნი „მელის წიგნი“ და ბერძნულიდან გადმოქართულებული ეზოპის იგავები.

რა პერიოდს ეკუთვნის ამ ძეგლთა გამოჩენა ქართულ სინამდვილეში?

ფილოლოგიურ მეცნიერებაში მიღებული იყო ვახტანგ VI-ის ვერსია, რომ ქართველებს ძველთაგანვე ჰქონდათ „ქილილა და დამანას“ თარგმანი, რომელიც გიორგი III-ის ეპოქას უკავშირდებოდა. მ. თოდუამ ახლებურად დააყენა ეს საკითხი², როგორც ვიცი, ვახტანგ VI-ს ამ ვერსიის საბუთს აღწევდა „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“. იქ ის „ქილილა და დამანასეულ“ მხოლოდ ერთ იგავზე უთითებდა. მოგვიანებით მ. ჯანაშვილმა ასეთ იგავთა რიცხვი ოთხამდე გაზარდა. მასალის ხელახალი გადასინჯვით მ. თოდუა ასკვნის, რომ მ. ჯანაშვილის მოსაზრება მცდარია და რომ „ვახტანგ VI მართალია, როცა მხოლოდ ერთ ქილილასეულ იგავზე უთითებს და არა მეტზე. ჩვენ არ ვიცი, ისიც ქართულად გვექონია თუ რომელიმე არაქართული ვერსიიდან იცის „აზმანის“ ავტორმა³ ეს იგავი. მით უმეტეს, რომ იგი „ყოველმხრივ განსწავლული კაცი ჩანს, რომელიც... აღმოსავლური და დასავლური განათლების ღრმა ცოდნას ამჟღავნებს“⁴. ასევე შეიძლება შევხედოთ „ქილილა და დამანას“ ხსენების საკითხს „ქართლის ცხოვრებაში“⁵.

„ქილილა და დამანას“ ქართულად თარგმნა პირველად დაუწყია დავით კახთა მეფეს — ქეთევან წამებულის ქმარს და თეიმურაზ I-ის მამას (გარდაიცვალა 1602 წ.), მაგრამ დაბოლოება ვერ დასცალდა. ეს საქმე შემდეგ ანონიმმა ავტორებმა გააგრძელეს. როგორც ვიცი, ეს ნაწარმოები მარტო XVII—XVIII საუკუნეებში ხუთჯერ ითარგმნა. მის თარგმნას ღვაწლი დასდეს თვით ვახტანგ VI და ს.-ს. ორბელიანმა. ყოველივე ეს იმაზე მეტყველებს, რომ „ქილილა და დამანასადმი“ ინტერესი ამ პერიოდში დიდი იყო.

ე. ი. დღევანდელი მონაცემების მიხედვით, „ქილილა და დამანას“⁹ ქართული თარგმანი XVII საუკუნეზე ადრეული პერიოდისა არ არის. სულხან-საბა ორბელიანსაც თავისი „სიბრძნე სიცრუისა“ XVII საუკუნის ბოლოს შეუქმნია. კ. კეკელიძის აზრით, ეს ნაწარმოები უნდა დაწერილიყო სულხანის ბერად შედგომამდე, ე. ი. 1698 წლამდე⁶. გ. ლეონიძის ვარაუდით კი ეს უნდა იყოს 80-იანი წლები — მწერლის სიჭაბუკის ხანა⁷.

თუ რა სახის ცვლილებები განიცადა ფოლკლორის ნიმუშმა ლიტერატურის ამ ორ ძეგლში, ეს შემდგომი კვლევის საქმეა, მიუხედავად იმისა, რომ ამ მხრივ მთელი რიგი საინტერესო გამოკვლევები არსებობს. მათ რომ ხალხური სიტყვიერება უდევს საფუძვლად, ამის თქმა კი დაბეჯითებით შეიძლება. ს.-ს. ორბელიანის შემოქმედების შესახებ კ. კეკელიძე წერს: „რაც შეეხება იგავ-არაკებს, არც ერთი მათგანი საბას მოგონილი ან უცხო კრებულებიდან ამოღებული არ უნდა იყოს. ისინი ამოღებულია, მართლაც, ხალხის წიაღიდან“⁸. ალ. ბარამიძის აზრით, „ს.-ს. ორბელიანის ძირითადი წყარო უნდა ყოფილიყო ფოლკლორი“⁹. მ. ჩიქოვანი ამის თაობაზე აღნიშნავს, რომ ს.-ს. ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუისა“ წარმოადგენს ალორძინების ხანის ლირსშესანიშნავ ძეგლს, რომელშიც ქართულმა ზღაპრულმა ეპოსმა ბრწყინვალე გამოხატულება პოვა. მწერალმა თავისი გეგმის განსახორციელებლად გამოიყენა ხალხური ფანტასტიკური მოთხრობები: ჯდოსნური, ნოველისტური¹⁰ და ცხოველთა ზღაპრები. „სიბრძნე სიცრუისა“ გამშვენიერებულია მოკლე ლეგენდებითა და ანექდოტებით, ანდაზებითა და აფორიზმებით, რომლებიც დღესაც ფართოდაა გავრცელებული ხალხში“¹⁰. ა. ცანავას დაკვირვებით: „ს.-ს. ორბელიანი, როგორც უაღრესად განსწავლული და მოაზროვნე ადამიანი, უდავოდ გრძნობდა ხალხური შემოქმედების მნიშვნელობასა და შესწავლის აუცილებლობას. როგორც ჩანს, იგი უშუალოდ იწერდა ხალხური გონებაშეხილობის ნიმუშებს, თავისებურად ამუშავებდა და აძლევდა იგავ-არაკების კრებულებისათვის დამახასიათებელ სიუჟეტურ და მხატვრულ გააზრებას“¹¹.

ამვე პერიოდს ეკუთვნის ეზოპის იგავ-არაკთა ქართული თარგმანიც, რომელიც უშუალოდ ბერძნულიდან არის შესრულებული. მისმა რამდენიმე ხელნაწერმა მოაღწია ჩვენამდე. თითოეული მათგანი შეიცავს 40 არაკს. ამ არაკთა თარგმნას კ. კეკელიძე, ს. ყაუხჩიშვილი და ს. იორდანიშვილი XVII—XVIII საუკუნის მიჯნოებენ¹². ე. ბააკაშვილი აზუსტებს ამ თარიღს და თვლის, რომ თარგმანი შესრულებულია XVIII ს-ის I ნახევარში, არა უადრეს 1726 წლისა¹³. მაგრამ ქართველები ეზოპეს არაკს უფრო ადრეც იცნობდნენ და შესაძლოა უფრო ძველი თარგმანი ჩვენამდე არ მოღწეულა¹⁴.

იგავ-არაკული ქანრის თხზულებას წარმოადგენს „მელის წიგნიც“, რომელიც XVII ს. ჩამოყალიბდა სომხურ ენაზე ვარდან აიგეკელის თხზულებათა საფუძველზე. „მელის წიგნის“ ქართული თარგმანი არ არის მაღალი დონის, ის ეკუთვნის იოანე პენტელაშვილს და შესრულებულია XVIII საუკუნის ბოლოს (1798 წ.). ს. ყუბანეიშვილის დაკვირვებით, ვარდანისეული არაკები ჩვენში გავრცელებული ყოფილა ზღაპრისა და ანდაზების სახით ქართულად გადმოთარგმნაზე ადრე¹⁵.

ამ ნაწარმოებებზე ერთი თვალის გადავლებითაც ნათელი ხდება, რომ მათში ცხოველთა ეპოსს განსაკუთრებული ადგილი ეკუთვნის. თუ „ქილილა

და დამანას“ და ეზოპის იგავთა პირველი წყარო შორეული ქვეყნების ფოლკლორია, „მელის წიგნისა“ — მეზობელი სომეხი ხალხისა, „სიბრძნე სიცრუისა“ პირდაპირ ქართული ხალხური ზეპირსიტყვიერებით იკვებება, ორბელიანისეული იმ 34 არაკის გარდა, რომლის პარალელებიც ა. ცანავამ ქართული ხალხური მახვილსიტყვიერების ნიმუშებში დაძებნა, რვა არაკს ეძებნება პირდაპირი პარალელი ცხოველთა ეპოსის ნიმუშებში. ესენია:

1. „ბერად შემდგარი მელა“ (გვ. 22)¹⁶ — ელ. ვირსალაძის მიერ შედგენილ ცხოველთა ზღაპრის სიუჟეტთა საძიებელში, რომელიც შედგენილია ზღაპრის საერთაშორისო საძიებლის მიხედვით, ამ სიუჟეტის შესატყვისის ნომერია 61 I A¹⁷.

2. „სოფლის მაშენებელი“ (გვ. 25). — სიუჟ. № 61 III A.

3. „ენით დაკოდილი“ (გვ. 28) — სიუჟ. № 163. I.

4. „ნალბანდი მგელი“ (გვ. 43) — სიუჟ. № 122 A.

5. „აქლემი და ვირი“ (გვ. 51) — სიუჟ. № 217 I.

6. „კაცი და გველი“ (გვ. 112) — სიუჟ. № 154.

7. „მელი და წერო“ (გვ. 72) — სიუჟ. № 60.

8. „თხა და მელი“ (გვ. 131) — ფ. არქ. № 21113 „თხა და მელა“. (ეს სიუჟეტი საძიებელში არ არის შეტანილი).

სულხან საბა ორბელიანის იგავთაგან კიდევ ექვსი შექმნილია ცხოველთა ზღაპრის მოტივებზე, ესენია:

1. „ბნეღეთის პირს მსახლობელი და ქაჯი“ (გვ. 95) — სიუჟეტი № 222 C.

2. „უგუნური მცურავი“ (გვ. 10) — სიუჟეტთა საძიებელში ეს მოტივი არ გვხვდება. მსგავსი მოტივია ზღაპრისა „მელამ არ მოუცადა ღმერთს“ დაბეჭდილია კრებულში „ქართული (აჭარული) ზღაპრები“, თბ., 1973, № 3.

3. „ცხრილიანი კაცი“ (გვ. 10) — სიუჟ. № 170 A.

4. „მელი და მწევარი“ (გვ. 135) — სიუჟ. № 61 I A.

5. „კატის გაზრდილი ლომი“ (გვ. 134) — სიუჟ. № 105.

6. „ყარყატთა სამართალი“ (გვ. 76) — სიუჟ. № 237 I.

ზევით ჩამოთვლილ არაკთა გარდა ორბელიანისეული კიდევ ოთხი არაკი უნდა იღებდეს სათავეს ცხოველთა ზღაპრებიდან, მიუხედავად იმისა, რომ მათი პარალელები ქართულ ზღაპრებში არ ჩანს. ეს არაკებია: „კუ და მორიელი“ (გვ. 65), „ქორი და იხვი“ (გვ. 148), „იხვი და მყვარი“ (გვ. 148) და „ძალი და მგელი“ (გვ. 145).

როგორც ვხედავთ, ყველა ეს ლიტერატურული ძეგლი XVII—XVIII ს. განეკუთვნება. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამ პერიოდში თითოეული მათგანის ოთხი-ხუთი თარგმანი შესრულებულა, დავინახავთ რა პოპულარობით სარგებლობდა ჩვენში ამ დროისათვის იგავ-არაკული ენარი. ამ საერთო ინტერესის გათვალისწინებით, საკმაოდ ბუნებრივი ჩანს ქართული ზღაპრის პირველი ჩანაწერების სწორედ ამ პერიოდში გამოჩენა. ყოველივე ზემოთქმული იმას არ ნიშნავს, თითქოს XVII საუკუნემდე ქართული მწერლობა არ იცნობდა, ან არ იყენებდა იგავ-არაკს.

თორნიე ქუონია თავის ნაშრომში „იგავ-არაკული ენარის საწყისები უძველეს ქართულ ლიტერატურაში“ აღნიშნავს, რომ იგავ-არაკები და იგავები პირველად შემოვიდა ქართულ მწერლობითს ძეგლებში ბიბლიის ქართული

თარგმანის შეშვეობით. ისინი გვხვდება აგრეთვე პავიოგრაფიულ და ჰომილურ-რიტორ ძეგლებში, ზოგჯერ ეპისტოლეებშიც¹⁸.

არაერთი სასულიერო მწერალი იყენებდა თავისი აზრების დასასაბუთებლად წარმართული ხანის თქმულებებს ან ძეგლებს. მაგალითად, ბასილ დიდს (IV ს.) ეზოპის ერთ-ერთი იგავ-არაკის ვრცელი შინაარსი აქვს გამოყენებული¹⁹. ადრეული პერიოდის კიდევ ორი იგავი, რომელთა პერსონაჟებიც ცხოველები არიან, აქვს თ. ჭყონიას მიკვლევული და წერს, რომ: „XI საუკუნიდან იგავ-არაკული ყანრი თავს იჩენს საერთო მწერლობაში; მეთერთმეტე საუკუნის ისტორიკოსს ვახტანგ გორგასალის ისტორიაში შეუტანია ორი იგავი: „ყვავისა და ქორის“ და „თხუნელის“ შესახებ²⁰.

მართალია, ეს იგავნი ცხოველთა ზღაპრის ტიპურ ნიმუშებს არ წარმოადგენენ, მაგრამ მათი აღნუსხვა ინტერესს მოკლებული არ არის. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იგავ-არაკები, რომელთა პერსონაჟებიც ცხოველები არიან, განსაკუთრებით პოპულარულნი XVII—XVIII ს-ში ყოფილან. ქართული მწერლობა მოგვიანებითაც იცნობს ცხოველთა ეპოსის ლიტერატურული გადამუშავების მშვენიერ ნიმუშებს. XIX ს-ში ბევრი ნაწარმოები შეიქმნა მათი გავლენით. მათ ვხვდებით ისეთ მწერალთა შემოქმედებაში, როგორებიც არიან: გრიგოლ ორბელიანი, რაფიელ ერისთავი, აკაკი წერეთელი, ცახელი, იაკობ გოგებაშვილი.

ი. გოგებაშვილმა ვარდა იმისა, რომ შეკრიბა და ლიტერატურულად გადაამუშავა ქართული ფოლკლორის ნიმუშები, აგრეთვე, როგორც „დედაენისა“ და „ბუნების კარის“ შემდგენელმა დიდი ამაგი დასდო ქართული ზეპირსიტყვიერების ნიმუშთა გამოქვეყნების საქმეს, რომელთაგან განსაკუთრებული ადგილი ცხოველთა ზღაპრის ეკუთვნის. 1876 წ. „დედაენაში“ ქართული ხალხური ცხოველთა ზღაპრის 23 ნიმუშია დაბეჭდილი. როგორც ვიცით ი. გოგებაშვილს ზოგჯერ მცირეოდენი შესწორება შეჰქონდა ხალხურ ტექსტში. მ. ჩიქოვანი აღნიშნავს, რომ გოგებაშვილისეული შესწორებით დამკვიდრდა შემდგომში „მოდის ვნახოთ ვენახი“ და „რწყილი და ჭიანჭველა“²¹. ამ უკანასკნელის ხალხური პერსონაჟი კუტკალია მხოლოდ ბებურის გამოცემაში გვხვდება²². გოგებაშვილი, ბავშვთა აღზრდის საქმეში ანიჭებდა რა იგავ-არაკს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას, „დედაენაში“ მის საუკეთესო ლიტერატურულ ნიმუშებსაც აქვეყნებდა. ს.-ს. ორბელიანისა და XIX საუკუნის ქართველ პოეტთა გვერდით აქ ვხვდებით ეზოპისა და კრილოვის იგავებს. აქვეა რუსული, გერმანული, ბერძნული ხალხური ცხოველთა ზღაპრის ნიმუშებიც.

როგორც ქართული საბავშვო ლიტერატურის მკვლევარი თ. ჭიბლაძე აღნიშნავს, „XIX საუკუნის 90-იანი წლებიდან განსაკუთრებით გაიზარდა საბავშვო იგავ-არაკთა რიცხვი. ქართულ საბავშვო პერიოდულ გამოცემებში თუ საყმაწვილო კრებულებში საგანგებოდ ამხვილებდნენ ყურადღებას იგავ-არაკთა ყანრზე“²³, რაშიც მეცნიერი ს.-ს. ორბელიანის „სიბრძნე სიცრუისას“ გავლენას ხედავს. ამ პერიოდში სისტემატურად აქვეყნებდნენ ორიგინალურ და ნათარგმნ იგავებს გ. სალარიძე (ახალციხელი), ალ. სარაჯიშვილი, მ. ლელაშვილი, თ. ალხაზიშვილი, ალ. მირიანაშვილი, ლ. აღნიაშვილი, ან. თუმანიშვილი-წერეთლისა და სხვები. ზოგიერთი მათგანი საბავშვო იგავ-არაკებს ცალკე წიგნადაც სცემდა²⁴.

საერთოდ 50-იანი წლებიდან ფართოდ იყო გაჩაღებული ფოლკლორის შეკრება, რომელიც ქვეყნდებოდა ჟურნალ-გაზეთებში. ქართული პრესის ფურცლებზე სისტემატურად იბეჭდებოდა ხალხური ლექსები, სიმღერები, ვაღმოცემები, თქმულებები, ლეგენდები, ზღაპრები, ანდაზები, გამოცანები და ზეპირსიტყვიერების სხვა ნიმუშები. მათ შორის ვხვდებით ცხოველთა ზღაპრებსაც. XIX საუკუნის ბოლოს რვა დასახელების ჟურნალ-გაზეთში ამ თანარის სულ 25 ნიმუშია დასტაბმული. ესენია: „მელიას ხრიკები“ — „ნობათი“, 1884, № 3; „მელა და მგელი“ — „დროება“, 1869, № 36; „მელა და ერკემალი“ — „ჯეჯილი“, 1890, № 1; „მელა და გლეხი“ — „ჯეჯილი“, 1890, № 2; „მელია და კაკაბი“, — „ჯეჯილი“, 1899, № 3; „მელა და პატარძალი“ — „ივერია“, 1900, № 198, „იადონი და ბულბული“ — „აკაკის კრებული“, 1899, № IV, II და სხვა. ეს ზღაპრები ჩაწერილია თ. რაზვიაშვილის, ალ. მაჩაბლის, პ. მირიანაშვილის და სხვათა მიერ.

ცხოველთა ზღაპრის ასევე მოკრძალებული ადგილი უკავია თბილისში გამოცემულ ამ დროის რუსულ პერიოდიკაშიც. მართალია, აქ ქართული ტექსტი უმეტესად არა გვაქვს, მაგრამ მათი მნიშვნელობა მაინც დიდია. СМОМПК (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа) — ცხოველთა ზღაპრის რამდენიმე ნიმუში გვხვდება. მაგალითად, 1903 წლის № 32, 11, დაბეჭდილია მ. ჯანაშვილის ჩაწერილი: „კოდალა, მელა და ყორანი“, „ლომი და კაცი“, „ბებერი მგელი“, „ციკნები და მგელი“, „ბელურა“, „მელას ოინები“.

მასალათა კრებულში აღნიშვნის ღირსია მ. გ. მაშუტკოს ჩანაწერები²⁵. მას საგანგებოდ შეუგროვებია განსაკუთრებული ტიპის ზღაპრები, რომლებსაც დღეს ეტიმოლოგიურს ვუწოდებთ და ცხოველთა შესახებ ზღაპრებს მიეკუთვნება. ამ ტიპის ზღაპართა თვისებებზე ფ. ზანდუკელი შეაჩერა ყურადღება და აღნიშნა, რომ იგი მნიშვნელოვნად ატარებს თქმულებათა იერს²⁶. ეს ზღაპრები გამოირჩევა სიძველით და ადამიანის ფანტაზიის გამოვლენის ერთ-ერთ საუკეთესო ნიმუშს წარმოადგენს. მათში ახსნილია ამა თუ იმ არსებისა თუ მოვლენის წარმოშობის მიზეზი. მ. მაშუტკო იყო ქუთაისის გიმნაზიის მასწავლებელი. მასალების ნაწილი თვითონ ჩაუწერია, ნაწილი კი მისთვის მიუწოდებიათ თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიის მასწავლებლებს. შესაბამისად ეს ნიმუშები ამ გუბერნიებშია შეგროვებული²⁷. „მასალათა კრებულში“ ამ ტიპის 16 ნიმუშია მოცემული.

XIX საუკუნის ბოლოს (1895 წ.) გამოვიდა ქართული ხალხური სიტყვიერების შესწავლისადმი მიძღვნილი პირველი მონოგრაფია ალ. ხახანაშვილის «Очерки по истории грузинской словесности». ამ ნაშრომში მოცემული იყო ზღაპართა კლასიფიკაცია, სადაც ისინი დაყოფილი იყო სამ კლასად. ესენია: 1. მითოლოგიური ზღაპრები, რომლებშიც ჭარბობს ფანტასტიკური, სასწავლებრივი საწყისი; 2. საყოფაცხოვრებო ზღაპრები, რომლებშიაც მთავარი ადგილი ეკუთვნის ადამიანის ზნეობრივ ღირსებათა გამოსახვას; 3. ცხოველთა ზღაპარი ან ცხოველთა ეპოსი²⁸. ეს კლასიფიკაცია არ იყო ახალი. ის მომდინარეობდა 90-იანი წლების ფოლკლორისტების შეხედულებიდან.

ალ. ხახანაშვილი აქ შეეხო ცხოველთა ეპოსის წარმოშობის საკითხს. მეცნიერი თვლიდა, რომ ცხოველთა ეპოსი შეიქმნა იმ ეპოქაში, როცა პირველყოფილი კაცი ასულიერებდა მთელ ბუნებას, თავის მსგავსად თვლიდა იმ ცხოველებს, რომლებთანაც მას უწევდა ბრძოლა. ცხოველთა ყოფაზე ახლო

ველყოფილი ადამიანი თავის მახლობლად მყოფ ცხოველებს ადამიანურ თვისებებს მიაწერს და თავისდა ნათესადად მიიჩნევს. ადამიანი აკვირდება ცხოველთა ურთიერთდამოკიდებულებას, ადამიანებთან კავშირს და აღწერს მას. ასე იქმნება პირველი მარტივი ამბავი ცხოველთა მონაწილეობით, რომელიც მერე ნაირსახეულება და ამჟამად მას ცხოველთა ეპოსს ვუწოდებთ³⁸.

ამ სახის ნაწარმოებთა ფანტასტიკა თავისებურია. მასში წარმოსახვის საშუალებით მოცემულია ცხოველის რეალური სახე, ნამდვილი ჩვევები და ყოფა³⁹. მ. ჩიქოვანი გვაძლევს ქართული ცხოველთა ზღაპრის პირველ მხატვრულ ანალიზს. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს⁴⁰: ცხოველთა ზღაპარი ნაწარმოების აგების, მხატვრული კომპოზიციის თვალსაზრისით მარტივია. ეს გამოწვეულია ცხოველთა ზღაპარში ეპიზოდების რიცხვის, მოქმედი გმირების სიმცირით და მინიმუმამდე დაყვანილი წარმოსახვის საშუალებებით. მკვლევარი გვაძლევს ზღაპრის პერსონაჟთა დახასიათებასაც, რომელთა მიხედვითაც გამოყოფს ცხოველთა ზღაპრის ქვეჯგუფებს. ესენია: ამბები მელას შესახებ, სხვა გარეული ცხოველები, გარეული და შინაური ცხოველები, ადამიანი და გარეული ცხოველები, ადამიანი და შინაური ცხოველები, ფრინველები და სხვა⁴¹.

ქართული ხალხური ცხოველთა ეპოსის შესწავლის საქმეში უნდა აღინიშნოს ელ. ვირსალაძის დამსახურება. მას ეკუთვნის ცხოველების შესახებ ზღაპრების სიუჟეტური საიბეგელის შედგენა აარნე-ანდრეევის მიხედვით. ამ საიბეგლიდან ჩანს, რომ ქართულ ფოლკლორში ცხოველთა ზღაპრები საკმაოდ მდიდრად არის წარმოდგენილი. ფიქსირებულია სულ 80-მდე ცხოველთა ზღაპრის სიუჟეტი. ქართულ ფოლკლორში არსებულიდან 30 სიუჟეტი აარნესა და ანდრეევის კატალოგებში არ არის ცნობილი; დაახლოებით ამდენივეა ცნობილი სიუჟეტების ორიგინალური ქართული ვარიანტი⁴². გარდა ამ საინკლუვიაციოც ეხება ცხოველთა შესახებ ზღაპრებს. ტრადიციისამებრ ელ. ვირსალაძემ მათ ზღაპრის ერთ-ერთ არქაულ სახეობად თვლის, რომელშიც სწირედ ეს საფეხური აღიბეჭდა ადამიანის ისტორიისა. მისი მთავარი პერსონაჟი ცხოველია და არა ადამიანი, რომელიც მათთან შედარებით სუსტია და პასიური⁴³. მეცნიერის აზრით, ამ ზღაპარში არ არის შეცნობილი კიდევ პრინციპული განსხვავება ადამიანსა და ბუნებას შორის და, თუ ცხოველები ემსგავსებიან ადამიანს, მხოლოდ იმიტომ, რომ ისინი ადამიანებთან გაიგივებულები არიან⁴⁴.

საგანგებოდ ჩერდება ცხოველთა ეპოსზე ა. ცანავა. იხილავს რა ქართულ ხალხურ სიტყვიერებაში სატირისა და იუმორის საკითხს, ქართულ ხალხურ პროზაში ცხოველთა ეპოსს ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვან ადგილს აკუთვნებს მეცნიერი საკუთრივ სატირულ ზღაპართან ერთად. მათში სატირა და იუმორი ჩნდება იმ პერიოდიდან, როდესაც კლასობრივ საზოგადოებაში ცხოველზე შექმნილმა ზღაპარმა მიიღო ალევორიული ვაგება, იგავ-არაკის სახე. სხვანაირად არც შეიძლება, რადგანაც როგორც მეცნიერი წერს: ადრე, როცა ადამიანი თავის თავს ცხოველისაგან არ გამოყოფდა, და განსაკუთრებით ცხოველთა ტოტემიზმის ფორმირების ეპოქაში, შეუძლებელია დაისვას საკითხი სატირისა და იუმორის შესახებ⁴⁵. იგავ-არაკს ა. ცანავა ცხოველთა ეპოსის მნიშვნელოვან სახედ თვლის, რომელსაც საფუძვლად უდევს მოწინააღმდე-

გოლ. გაპატონებული კლასის წარმომადგენელთა გაკიცხვის, დაცინვის შენიღბული, ალეგორიული ფორმა⁴⁶.

ცხოველთა ზღაპრის შესწავლას ეძღვნება ფ. ზანდუკელის ორი შრომა. მეცნიერი იხილავს რა საბავშვო ფოლკლორის საკითხებს, ჩერდება ცხოველთა ზღაპრებზე. მის გამოკვლევებში «ცხოველთა ზღაპრის სტრუქტურის საკითხები»⁴⁷ და «ცხოველთა ებოსის სტილური თავისებურებანი»⁴⁸ ვრცლად არის განხილული ცხოველთა ზღაპრის სტრუქტურისა და სტილის საკითხი. მკვლევარს ამ მხრივ სპეციალურად შეუხსწავლია ზღაპარი და მიღებული დასკვნები ნათელს ფენენ როგორც ამ ჟანრის მთელ რიგ თავისებებს, ასევე ქართულ ცხოველთა ზღაპრისათვის დამახასიათებელ თავისებურებებს.

ფ. ზანდუკელი, განიხილავს რა ამ ნაწარმოების სტრუქტურას, სპეციალურად ჩერდება: ზღაპრის სათაურებზე, პერსონაჟების სახელებზე, კომპოზიციურ ელემენტებზე, როგორებიც არის: ზღაპრის დასაწყისი, დასასრული, დიალოგი, ჩანართები, განმეორება. ცხოველთა შესახებ ზღაპრის პერსონაჟთა დახასიათებისას, მეცნიერი პირველ რიგში ყურადღებას ამახვილებს მოვლენებისა და ფაქტების გადამიანურებზე, ან უფრო ზუსტად, სინამდვილის წარმოჩენისას ადამიანთა გრძნობებისა და განცდების განსხვავებაზე⁴⁹, რის გამოც მეცნიერი ასკვნის, რომ ამგვარ ნაწარმოებში ნამდვილი სუბიექტია არა ცხოველი, არამედ მთქმელი, მთხრობელი; ის ვინც ამბავს გადმოგვცემს. ცხოველთა ზღაპრის პერსონაჟთა ადამიანურ თვისებებს ფოლკლორისტიები ყოველთვის აქცევდნენ ყურადღებას, მაგრამ პირველად ფ. ზანდუკელმა გვიჩვენა, რომ ქართული ცხოველთა ზღაპრის სტილურ თავისებურებათა მეტი ნაწილი აქედან მომდინარეობს.

როგორც უკვე ვნახეთ, ცხოველთა ზღაპრის ქართულ სინამდვილეში, სხვა ხალხთა ფოლკლორის მსგავსად, შედარებით მოკრძალებული, მაგრამ საპატიო ადგილი ეკუთვნის. მართალია, მისი ჩანაწერები შედარებით მცირეა, სიუჟეტური მრავალფეროვნებით და ვარიანტულობით სხვა სახის ზღაპრებს ჩამოუვარდება, მაგრამ ამის მიზეზი მხოლოდ ის არის, რომ ცხოველთა ზღაპარი უძველესია პროზის სხვა ჟანრთა შორის და მისი აქტუალობაც თანდათან კლებულობს, რაც მის გავრცელებაზეც მეტყველებს. ზემოთ თქმულის მიუხედავად, ცხოველთა ზღაპარი დღესაც გვხვდება ქართველ მთქმელთა რეპერტუარში.

საერთოდ ცხოველთა ზღაპრის შეკრებაში XIX საუკუნიდან მოყოლებული მონაწილეობა მიუღია მეტ-ნაკლებად ყველას, ვისაც ქართული ხალხური სიტყვიერებისადმი ზრუნვის საქმეში მიუძღვის დამსახურება. ბოლოს შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქართული ცხოველთა ზღაპრის შეკრება-შესწავლა ფოლკლორის სხვა ჟანრთა პარალელურად ხდებოდა. მას იკვლევდნენ: როგორც ზღაპრის ერთ-ერთ სახესხვაობას ზღაპრის საერთო განხილვა-დახასიათებისას; როგორც ქართულ ხალხურ სიტყვიერებაში სატირისა და იუმორის გამოვლენის ერთ-ერთ სფეროს; როგორც საბავშვო ფოლკლორის შემადგენელ ნაწილს; ცხოველთა ზღაპარი განხილულია, აგრეთვე, როგორც ძველი ქართული ლიტერატურის ნიმუშთა ერთ-ერთი პირველწყარო და, ბოლოს, ელ. ვირსალაძემ შეადგინა საკუთრივ ცხოველთა ზღაპრის სიუჟეტთა საძიებელი.

გამოყენებული ლიტერატურა.

1. მ. ჩიქოვანი, შესავალი წერილი წიგნისა: ქართული ხალხური ზღაპრები, მ. ჩიქოვანის, რედაქციით და კომენტარებით, ტ. I, თბ., 1938, გვ. XXXII.
2. მ. თოდუა, ზოგიერთი ცნობა „ქილილა და დამანას“ წარმომავლობის შესახებ, წიგნში: ქილილა და დამანა, მეფე ვახტანგ VI-ისა და ს.-ს. ორბელიანის თარგმნილი, ტექსტი დაადგინა, შესავალი და კომენტარები დაურთო მ. თოდუამ, თბ., 1975, გვ. 68—71.
3. იქვე, გვ. 70.
4. კ. კეკელიძე, შესავალი თარგმანისა «История и восхваление венценосцев», თბ., 1954, გვ. 9—10.
5. მ. თოდუა, დასახ. შრომა, გვ. 71.
6. კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. II, თბ., 1981, გვ. 455.
7. გ. ლეონიძე, ს.-ს. ორბელიანი და „სიბრძნე სიცრუისა“, წიგნში: ს.-ს. ორბელიანი, სიბრძნე სიცრუისა, თბ., 1957, გვ. XLVI.
8. კ. კეკელიძე, ძვ. ქართ. ლიტ. ისტ., ტ. II, გვ. 456.
9. ალ. ბარამიძე, ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბ., 1940, გვ. 272.
10. მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური ზღაპრები, გვ. XXVI.
11. ა. ცანავა, წიგნი „სიბრძნე სიცრუისა“ და ქართული ხალხური მახვილსიტყვაობა, თბ., 1959, გვ. 95.
12. კ. კეკელიძე, ძვ. ქართ. ლიტ. ისტ., ტ. II, გვ. 481; სიმ. ყაუხჩიშვილი, ბერძნული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1950; ეზოპეს ივანე, ს. ორბელიანის გამოცემა, თბ., 1944, გვ. 3.
13. ვ. ბაკაშვილი, ეზოპეს არაკების ქართული თარგმანი. ლიტერატურული ძიებანი, XII, თბ., 1959, გვ. 223.
14. იქვე, გვ. 216.
15. ს. ყუბანეიშვილი, მელის წიგნის ქართული ვერსია, ლიტერატურული ძიებანი, V, თბ., 1949, გვ. 228.
16. ივანე-არაკების გვერდები მითითებულთა: ს.-ს. ორბელიანი, სიბრძნე სიცრუისა, გ. ლეონიძის წინასიტყვაობით და ს. ორბელიანის რედაქციით, თბ., 1957.
17. ელ. ვირსალაძე, ზღაპრის სიუჟეტური საძიებელი, ლიტერატურული ძიებანი, XIII, 1961 წ.
18. თ. ჭყონია, ივანე-არაკელი ეპოსის საწყისები უძველეს ქართულ ლიტერატურაში, ლიტერატურული ძიებანი, V, თბ., 1949, გვ. 269.
19. იქვე, გვ. 284.
20. იქვე, გვ. 288.
21. მ. ჩიქოვანი, ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორია, I, თბ., 1975, გვ. 254—255.
22. Б. Б е р у р, Грузинские народные сказки, С—Пб., 1884, გვ. 25.
23. თ. ჭიბლაძე, სიბრძნე სიცრუისა XIX საუკუნის ქართულ საბავშვო ლიტერატურაში, წიგნში: სულხან-საბა ორბელიანი, საიუბილეო კრებული, თბ., 1959, გვ. 286.
24. უფრო ზუსტად ამ საკითხზე იხილეთ: თ. ჭიბლაძე, დასახ. შრომა.
25. ვ. არჯევანიძე, ანტირებული ბიბლიოგრაფია «СМОМПК»-ში გამოქვეყნებულ ქართული ხალხური სიტყვიერების მასალისა, თბ., 1971, გვ. 68.
26. ფ. ზანდუკელი, ცხოველთა ზღაპრის სტრუქტურის საკითხები, წიგნში: ფ. ზანდუკელი, ქართული საბავშვო ფოლკლორის საკითხები, თბ., 1977, გვ. 89—119.
27. М а ш у р к о М., Из области народной фантазии и быта, СМОМПК, 1894 № 18, გაყ. III, გვ. 228—410.
28. А. С. Х а х а н о в ъ, Очерки по истории грузинской словесности, вып. I, Народный эпос и апокрифы, СПб., 1895, გვ. 76.
29. იქვე, გვ. 105.
30. ვ. ბარნოვი, თხზულებათა სრული კრებული, ტ. 10, თბ., 1964, გვ. 255.
31. იქვე, გვ. 246.
32. სსკ მეცნიერებათა აკადემიის არქივი, 800, № 638.
33. ეს შრომა განხილულია მ. ჩიქოვანის „ქართული ხალხური სიტყვიერების ისტორიის“ მიხედვით, თბ., 1975, გვ. 307.

34. თ. ბეგიაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, ნაწ. I, ტფ., 1925, გვ. 112—128.
35. მ. ჩიქოვანი, ქართ. ხალხ. ზღაპრები, გვ. XLIV.
36. მ. ჩიქოვანი, ქართული ფოლკლორი, თბ., 1946, გვ. 286.
37. ალ. ლონტი, ქართული ხალხური ნოველები, სტალინირი, 1956, გვ. 29.
38. მ. ჩიქოვანი, ქართული ფოლკლორი, გვ. 287.
39. იქვე, გვ. 288.
40. მ. ჩიქოვანი, ქართ. ხალხ. ზღაპრები, გვ. XLV—L.
41. მ. ჩიქოვანი, ქართ. ფოლკლორი, გვ. 289.
42. ელ. ვირსალაძე, ზღაპარი, ქართული ხალხური პოეტური შემოქმედება, I, თბ., 1960, გვ. 384.
43. იქვე, გვ. 381.
44. იქვე, გვ. 383.
45. ა. ცანავა, სატირა და იუმორი ქართულ ხალხურ სიტყვიერებაში, თბ., 1960, გვ. 4.
46. იქვე.
47. წიგნში: ფ. ზანდუკელი, ქართული საბავშვო ფოლკლორის საკითხები, თბ., 1977, გვ. 89—119.
48. წიგნში: ფ. ზანდუკელი, წერილები, საბავშვო ფოლკლორზე, თბ., 1980, გვ. 34—53.
49. ფ. ზანდუკელი, ცხოველთა ზღაპრის სტრუქტურის საკითხები, გვ. 25—31.

Р. К. ЧОЛОКАШВИЛИ

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СКАЗКИ О ЖИВОТНЫХ В ГРУЗИИ

Резюме

История изучения сказки о животных связана с изучением сказки вообще. По мнению проф. М. Чиковани, начало этому положили литературные обработки образцов народного творчества. Этот период относится не раньше, чем к XVII веку.

С тех пор, как началось научное изучение народной словесности, грузинские фольклористы рассматривают сказку о животных как: а) одну из жанровых разновидностей сказки, б) основу литературных памятников, в) сферу проявления народной сатиры и юмора, г) составную часть детского фольклора и д) как собственно сказку о животных. Составлен указатель сюжетов этого жанра.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტის ფოლკლორის განყოფილება

წარმოადგინა შ. რუსთაველის სახელობის ქართული ლიტერატურის ისტორიის ინსტიტუტმა

მზია ივანიშვილი

 დაკვირვებები თანამედროვე საპარსული პროზის
მცირე ფორმის ჟანრებზე

თანამედროვე საპარსული ბელეტრისტიკის მცირე ფორმის ჟანრების კვლევისას გამოიყოფა მთელი რიგი მომენტები, რაც საშუალებას გვაძლევს გარკვეული წარმოდგენა ვიქონიოთ აღნიშნული ლიტერატურის განვითარების ტენდენციებსა და მიმართულებებზე.

თემატური კავშირები, მასალის ხელახალი დამუშავება, ტიპოლოგიური სიუჟეტების გამოყენების შემთხვევები არაიშვიათი მოვლენაა XX ს. ირანელი ავტორების შემოქმედებაში (შდრ. ა. ჰალათის „გულმაფიწყი“ და მ. სოჰაილის „გულმაფიწყობის მწვერვალი“. დასახელებულ მოთხრობებში წამოჭრილი საკითხები ზნეობრივი პრობლემატიკის სფეროს განეკუთვნება. ერთ მთვანში თუ კონკრეტული ინდივიდის მაგალითზე ხდება თემის გაშლა, მეორეში მეტი ყურადღება ექცევა საზოგადოების მორალური პრინციპების გამოკვეთას).

ანალოგიას მოტივების, სცენებისა თუ ტიპების აღწერის თვალსაზრისით ყურადღება მიაქცევს ირანელმა ლიტერატურათმცოდნეებმაც (მაგ. რ. ბარაჰანი¹ მსგავსებას ხედავს ს. ჩუბაქის მოთხრობებს „ომარქოშანსა“ და „ფაჩეხა-ზაქს“ შორის. მისივე აზრით, ს. ჩუბაქის ნოველა „მემტრედეს“ ექსპოზიციურ ნაწილს პარალელი ეძებნება ს. ჰედაიათის „დამ აქოლის“ სათანადო სცენასთან):

ა. დასთყები გამოყოფს ორ ხაზს ლ. საედის შემოქმედებაში (ქუჩას შეკედლებული ადამიანების ცხოვრებით დაინტერესება და პათოლოგიური სამყაროს ასახვა). საფიქრებელია, რომ ს. ჰედაიათის ზოგი გმირის მსგავსად უფროს ძმასაც (ლ. საედის „ორი ძმა“) ახასიათებს სწრაფვა თვითმკვლელობისაკენ, რასაც დღითი დღე აძლიერებს ახალგაზრდა ქალის საყვედური და მოუშორებელი ნაღველი². ლ. საედი ზოგი მხატვრული სურათის აღწერისას (ვრცელ მოთხრობაში „იარალი“) ჰბაძვს ს. ჰედაიათის „ბრმა ბუს“ და ჯვალალ ალუ აჰმადის რიგ ნაწარმოებებს³.

ამკარაა, რომ მწერალთა შორის გენეტიკური კავშირის არსებობა მეტი თვალსაჩინოებით ვლინდება ლიტერატურულ გმირთა სულოერი სამყაროს კვლევისას. პერსონაჟთა ფსიქიკური წყობა, უარყოფითი ემოციები, თვითმკვლელობის ცდუნება ლ. საედის შემოქმედებას აკავშირებს ბაჰრამ სადეყის ნოველებთან, ოღონდ ამ უკანასკნელთან შედარებით ლ. საედის რეალიზმი მეტი ობიექტურობით გამოირჩევა⁴.

დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ახალგაზრდა ირანელ შემოქმედთა ერთი

¹ რეზა ბარაჰანი, ყესენევის, თეირანი, 1970, გვ. 635—636.

² ა. დასთყები, ნაყდ ასარე ლოლამოსეინ საედი, თეირანი, 1973, გვ. 12—25.

³ ბ. ქიანუში, ბარესიე ნასრე ფარსიე მოასერ, თეირანი, 1972, გვ. 146—147.

⁴ ა. დასთყები, დასახ. ნაშრ., გვ. 39.

ნაწილი თავისი ფესვებით ღრმად სწვდება წინაპართა მხატვრულ მემკვიდრეობას და ლიტერატურულ ძიებათა გზაზე უარს არ ამბობს მათგან ამა თუ იმ მხატვრული დეტალის სესხებაზე. მ. სეფანლუს აზრით, მ. გოლშირის მოთხრობები დეტექტიური ელემენტების გამოყენებით უახლოვდება ბ. საღაყის ნაწარმოებებს⁵.

კონტაქტური კავშირები აშკარაა ჯამალ-ზადეს „ქორწინება ნაირ-ნაირისა“ და ხ. შაჰანის „მარცხიანს“ შორის. მსგავსების გათვალისწინებით შესაძლებელია პირველი მოთხრობა მეორის ლიტერატურულ წყაროდაც იქნეს მიჩნეული (ლოკალური ამოცანის გადაწყვეტისას ემთხვევა მწერალთა თვალსაზრისი). სიტუაციათა სემანტიკური კავშირით იქცევა ყურადღებას ხ. შაჰანის „შეშლილი“ და თუთის „ფიზიონომისტი“ (შდრ. პროკურორისა და ფსიქიატრის დამოკიდებულება უდანაშაულო ადამიანების მიმართ)⁶. ჯ. დორის დაკვირვებით, ორი ქალის კოლორიტული საუბარი (ს. ჩუბაქის „მოწისფერი კაბა“) საღაყისავე სიტყვათა მოხმობით მოგვაგონებს სცენებს ს. პედაიათის „ალავე ხანშიდან“⁷.

აჩანაკლებ საინტერესო სურათს იძლევა ირანელ ავტორთა ტიპოლოგიური შეხვედრები რუსული კლასიკური ლიტერატურის წარმომადგენლებთან, მით უფრო, თუ გავითვალისწინებთ იმ დიდ მნიშვნელობას, რაც რუსი მწერლების (ა. პუშკინი, ლ. ტოლსტოი, ნ. გოგოლი, თ. დოსტოევსკი, ა. ჩეხოვი, მ. გორკი) შემოქმედებამ იქონია თანამედროვე სპარსული ლიტერატურის რელისტური ტენდენციების განვითარების საქმეში.

ბ. ალავის კრებულში „წერილები საპყრობილიდან“ შეიძლება შევნიშნოთ თ. დოსტოევსკის თხზულებას „მკვდარი სახლის ჩანაწერების“ გავლენა, თ. დოსტოევსკისა, რომელიც ბ. ალავის მოთხრობის „სიკვდილის ცეკვის“ მთავარი გმირის (მორთაზა) და მოთხრობის ავტორის საყვარელი მწერალია⁸. ა. გვახარიამ მსგავსება შენიშნა მეორე რუს კლასიკოსთან. მისი აზრით, ბ. ალავის

⁵ მ. სეფანლუ, თანამედროვე სპარსული ნოველის ანთოლოგია, თეირანი, 1973, გვ. 248.

⁶ ქორწინების ჩაშლის თავისებური ზეჩხა გამოყენებული იუმორისტულ მოთხრობებში „უცნაური შეხვედრა“ (ა. პალატი) და „ჯოხს ოქროს ორი ბოლო აქვს“ (მ. სოჰალი). აქ გვახსენდება ირანელ ავტორთა მიერ მოხსენიებული ერთი საინტერესო მორტივი, როცა მოპირდაპირე ძალებზე განაწყენებული პერსონაჟი ამბობდას იწყებს საღეთისმეტყველო სათნოების წინააღმდეგ და მზად არის გადასინჯოს თავისი მორალურ-ეთიკური შეხედულებანი (იხ. ს. ჩუბაქის „ხის ცხენი“, რომლის ერთ-ერთი მთავარი პერსონაჟის აზრით, ადამიანმა მეგობრობასთან ერთად მტრობაც უნდა შეძლოს, ოდენ მოყვების სიყვარულით არ გვების არსებობა). ამდენად, იესო ქრისტეც დრო წარსულის კეთენილებდა. ამ პრობლემამ განვითარება პოვა ს. დანეშვარის რომანში „სავეშუნ“. იხ. კონკრეტულ სიტუაციაში ზოპრას მიერ შეხედულებათა შეცვლა ბავშვთა აღზრდის საკითხში, რომ იუსუფის სიკვდილის მერე იგი შეიღებს ვაზრდის ადამიანებისადმი სიძულვილით და ვაჟს შაჰანს თავად მისცემს ხელში. აქვეა წარმოდგენილი საპირისპირო თვალსაზრისიც, რამდენადაც ერთ-ერთი პერსონაჟი გერმოვებთა გათვალისწინებით მოთმინების მოწოდებით გაოდიის და წარმოთქვამს ცნობილ რელიგიურ სტატემცას: სისხლს სისხლი ვერ ჩამოხანს, სამისოდ წყალია საჭირო, მოცემულ შემთხვევაში, ნაწარმოების ლოგიკიდან გამომდინარე, ცხადია, უფრო აქტუური ცხოვრებისეული პოზიციის ქადაგება უნდა ვიგულისხმობთ, ვიდრე უბრალოდ მტრობა ადამიანებს შორის. იხ. იმავე „სავეშუნში“ უბოლოე ეტრნალისტის კავთმოყვარეობის გამომხატველი ოცნება ისეთი თვითმფრინავის ავებაზე, საიდანაც ქურევის მავერ გაღმორიან ბავშვების სათამაშოებს, ან ღამას ზღაპრებს. ს. დანეშვარი, „სავეშუნ“, თეირანი, 1971, გვ. 15).

⁷ Дж. Дорри, Сатира Садега Чубака, «Народы Азии и Африки», 1975, № 5. с. 107.

⁸ А. Розенфельд, Жанр новеллы в персидской литературе продолжает развиваться, сб. «Тургой узел», М., 1968, გვ. 10. იხ. აგრეთვე, ქ. იფთიმას მოთხრობის „რევიზორის“ ნ. გოგოლის „რევიზორთან“ მიმართების შესახებ — ა. როზენფელდი, იქვე, გვ. 12.

5. მააცნე, ვნისა და ლიტერატურის სერია, 1983, № 4

დიდი ფსიქოლოგიური სიღრმით დაწერილი ნაწარმოები „სიკვდილის ცეკვა“ ერთგვარად ეხმაურება ლ. ტოლსტოის „კრეიცერის სონატას“⁹.

40—50-იანი წლების მცირე ჟანრის თხზულებათა მიმოხილვისას ზ. ოსმანოვა შენიშნავს, რომ ზოგი სპარსელი მწერლის შემოქმედება „შესაძლებელია მივაკუთვნოთ ე. წ. „ფაქტის ლიტერატურას“, როცა ავტორები სწორად და დეტალურად ასახავენ ცხოვრებიდან აღებულ შემთხვევებს, დაწვრილებით და ზოგჯერ ფსიქოლოგიურად დამარწმუნებლად ასახუთებენ მომხდარ ამბავს, მაგრამ თავს არიდებენ ტიპიზაციასა და დასკვნებს. გმირები ბრმად ემორჩილებიან ბედს, ცდილობენ არ ილაპარაკონ მათი ბედუქუდმართობის გამოწვევ კონფლიქტებზე“¹⁰.

სოციალურ-ეკონომიკურ სფეროში მომხდარმა ცვლილებებმა, რასაც ახლო წარსულში ჰქონდა ადგილი, დააჩქარა ლიტერატურულ-შემოქმედებითი პროცესის ინტენსიფიკაცია. დღის წესრიგში დადგა ახალი გზების ძიებისა და ახალი ასპექტების წინ წამოწევის აუცილებლობა. 60—70-იანი წლების სპარსული პროზა ყურადღებას იქცევს ფილოსოფიურ-ეთიკური პლანის აქტიური დამუშავებით, მეტაფორული სტილისადმი ინტერესით, ადამიანის ფსიქიკაზე გაძლიერებული დაკვირვებით, პარაბოლური ხასიათის თხზულებათა მომრავლებით. მწერალთა შესწავლის სფეროში მოექცა მრავალი აქტუალური საკითხი (იხ. თონქაბონის „თვალის ახლა“, ს. ბეჰრანგის „პატარა შავი თევზი“, ი. გოლესთანის „მკვდარი თუთიყუში“), ავტორები დიდი მონღომებით იბრძვიან მწერლობაში საკუთარი სათქმელის, საკუთარი ხელწერის დამკვიდრებისათვის.

ისლამური რევოლუციის წინა პერიოდში პროზაში დიდ მნიშვნელობას იძენს უცხო ელემენტების გაბატონებული პოზიციების საპროტესტო-მამხილებელი თემატიკა.

ზემოაღნიშნულ საკითხთა წრეში შემოდის იბრაჰიმ რაჰმარის მოთხრობა „წყენა“ (ინგლისელი პედაგოგი ავიწროებს და უსამართლოდ ექცევა ბანკის ახალგაზრდა მოხელეს. ამ უკანასკნელს არა აქვს არავითარი იმედი, რომ მტრის წინააღმდეგ ბრძოლაში ბანკის ხელმძღვანელობა მის მხარეზე აღმოჩნდება. ირანელ ახალგაზრდას ეკარგება სამართლიანობისადმი, საკუთარი თავისადმი რწმენა, სამშობლოში მარტოდმარტოდ და გარიყულად გრძნობს თავს).

უცხო ჯარის შენახვის პრობლემა იჩენს თავს ი. გოლესთანის მოთხრობაში „ეს იყო დიდი ხნის წინათ“ (მდრ. ს. დანეშვარის რომანი „საფუშენ“). იგივეა მოქმედების ბნოც — მეორე მსოფლიო ომის პერიოდი). მოთხრობა აგებულია რეტრიკული პრინციპზე. მოზარდის სულის ისტორია, ექვი და სხვათა ჩქინის ნაწარმოების სიუჟეტურ კონსტრუქციას (ცინემე მოჰამედ ალი ხანი, შა მინისტრისა, უცხო ჯარისათვის ჟანდარმთა დახმარებით ფარსის სოფლებში ხორბლის შეგროვებას ცდილობს. სოფელში კი შიმშილობამ იფეთქა — პურს კანაფის თესლისა და ნახერხისაგან აცხოხენ).

⁹ ა. გვახარია, თანამედროვე სპარსული მოთხრობა, კრებული „რად ბორჯავა ზღვა“, თბილისი, 1973, გვ. 6. ფ. თონქაბონის ერთ-ერთმა მოთხრობამ ნ. ხოხლოეს ათქმევინა, რომ მას წარმოადგენა არა აქვს, იცნობს თუ არა ირანელი ნოველისტი გლეხ უსპენსკის ნაწერებს, მაგრამ ცხოვრებისეული მოვლენებისადმი მისეული მიდგომით ახლოსაა ვასული საუქუნის რუსეთის ყოფი-ცხოვრების აღმწერლის პოზიციასთან. ნ. Хохлов, Нива персидской прозы, сб. «Феридун Тонкабони», Новеллы, М., 1979, გვ. 6. ჩვენი წერილი დასაბუქდად იყო გადაცემული, როცა გამოქვეყნდა ლ. კომისაროვის წიგნი «Пути развития новой и новейшей [персидской] литературы», М., 1982, აშღენად, მისი ვათვალისწინება ნაშრომში ვერ შეეძლო.

¹⁰ З. З. Османова, Предисловие, сб. «Плод несчастья», М., 1960, გვ. 8.

ნის ნოველაში „მკვდარი თუთიყუში“). ავტორთა მიერ მინიშნებულია ფაქტორი, რამაც შეიძლება გააღრმავოს ადამიანთა შორის კომუნიკაციების მიწლა (საზოგადოებრივი, პიროვნული, ასაკობრივი ფაქტორი; რელიგიური ტრადიციები, ძველისა და ახლის ბრძოლა).

ვ. კლიაშტორინა შენიშნავს, რომ ბევრი მწერლის ნაწარმოებში ზემოაღნიშნული თემა მკვლავდება კონკრეტულ სოციალურ კონტექსტში (გ. მირსაღეცე, ფ. თონქაბონი), რომ მორალური დაღუპვის, პიროვნების ქრობის ისტორია გაპირობებულია სულიერი უხალისობით და მატერიალურ კეთილდღეობაზე დაფუძნებული მსუყე ცხოვრების ერთფეროვნებით¹⁵.

სპარსული ლიტერატურის ისეთ გამჭოლ თემას, როგორიცაა მამისა და შვილის ურთიერთდამოკიდებულების საკითხი (ტირანი მამის სახე) ფ. თონქაბონის შემოქმედებაში (შდრ. მოთხრობა „ტკიპა“), ექებნება ახლებური დამუშავება. ავტორს აინტერესებს არა მარტო უგულობის ფაქტი, არამედ მისი შედეგიც — მამის საქციელმა გაუხეშა ყმაწვილის სული და ახლა იგი შურს იძიებს სრულიად უცხო ადამიანებზე.

რ. ლევკოვსკაიას მართებული დასკვნით, ირანელი ნოველისტების მიერ ხალხის სულიერი განცალკევების თემა მოცემულია ჰუმანისტური პოზიციებიდან. პიროვნების მარტოობა, გაუცხოება მათ მოთხრობებში წარმოდგება არა როგორც ადამიანისათვის ბუნებრივი, აბსოლუტური და დამახასიათებელი მდგომარეობა, რაც ხშირად ასე ორგანიზებულია დასავლეთის „გაუცხოების ლიტერატურისათვის“, არამედ როგორც მისი ნამდვილი ბუნებისათვის გაოცად საპირისპირო და გმირები ყოველთვის ისწრაფვიან, თუმცაღა ხშირად წარუმატებლად, ვადალხონ გაუგებრობისა და გათიშულობის ზღუდე¹⁶.

ავტორთა ერთი ჯგუფისათვის დამახასიათებელია ზღაპრულ მოტივებზე სიუჟეტის აგება, აქცენტების გადატანა ალგორითულ თხრობაზე. ამ მიმართულებით მნიშვნელოვანი ცდები მოუპოვებთ ისეთ მწერლებს, როგორებიც არიან ს. ბეჰრანგი („პატარა შავი თევზი“), ფ. თონქაბონი („მედი ზღაპარი ახალ ყაიდაზე“) და სხვ. (პირველ მათგანში ავტორი წამოჭრის ზოგად პრობლემურ საკითხს, არკვევს ცოცხალი არსების დანიშნულებას ქვეყნად, ამკვიდრებს ცხოვრებაში კეთილი კვალის დატოვების იდეას. ფ. თონქაბონის მოთხრობა-ზღაპარში მგლისა და თხის ბრძოლის მაგალითით დამარცხებულის

¹⁵ ვ. კლიაშტორინა, დასახ. ნაშრ., გვ. 9—10.

¹⁶ რ. ლევკოვსკაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 11. აქტუალურ პრობლემათა რიგში დვას ბუნებასთან ადამიანის მიმართების საკითხი (შდრ. ი. რაკაბარი, სიყვარულის მოლოდინში). ურბანისტულ ვარემოში მარტოობისა და მოსაწყენი ერთფეროვნებისაგან შექუხებულ გმირს რწმენით აღავსებს და კვლავ ცხოვრებასთან დაბრუნებს განახლებულ ბუნებასთან კავშირი და მოულოდნელად გაქვადნებული სიყვარული. თემატური რკალის გაფართოებას ემსახურებან იბრაჰიმის მოთხრობა „გარეუბნელი“. ნაწარმოები სპორტული თემით და მასთან დაკავშირებული პირებით იქცევს ყურადღებას. ბისმის ქუჩის უბრალო მეწაღეს გულით სწადია სახელმოხვეული სპორტმენთან დახლოება, მაგრამ საყუთარი არასრულფასოვნების კომპლექსი თრგუნავს მის არსებას. „პატარა ადამიანი“ მხოლოდ მაშინ ზედება ცნობილ ჩემპიონს, როცა ეს უკანასკნელი კარგავს ტიტულებს, დამარცხებული ბრუნდება ოლიმპიადიდან. ი. გოლესთანის მოთხრობაში „ეს იყო დიდი ხნის წინათ“ არეკლილია ცამეტ-თოთხმეტი წლის მოზარდის ფსიქიკაში დასავლეთის მწერლობის გავლენით მომზადი ცელილები. გამოჩნრებული ყმაწვილისათვის მაგალითის მნიშვნელობა აქვს არა მარტო ერთნული მწერლობის (ფირდოუსის „შაბ-ნამე“) გმირთა საქციელს, არამედ საზღვარგარეთული ლიტერატურის პერსონაჟთა მოქმედებასაც (შდრ. რ. ფარგიზი, ჩემი წიითელი პალტო. ერთი მხრივ, 20-იანი წლების მიწურულში მცხოვრები მოსწავლის და, მეორე მხრივ, 40-იანი წლების ყმაწვილის პრობლემები, თვალთახედვა, მათი დამოკიდებულება ცხოვრებისეული მოვლენებისადმი).

როლში გამოდის სიმართლე და სამართლიანობა. ირონია მიმართულია პრესის წარმომადგენლებისადმი, რომლებიც დადებითად აფასებენ მგლის გამარჯვებას).

როგორც ითქვა, უახლესი სპარსული ლიტერატურა სულ უფრო მეტ ყურადღებას იჩენს ადამიანის შინაგანი სამყაროს ასახვისადმი. ანგარიშგასაწვევია ლ. საედის ცდები ფსიქოლოგიური ანალიზისას გამოიყენოს „ინტროსპექციის“ მეთოდი (იხ. „ორი ძმა“)¹⁷.

რამდენადმე ახალია ჯარისკაცთა ცხოვრების ამსახველი ის მასალა, რაც წარმოდგენილია აჰმად მასუდის ნოველაში „მუშაობა“ (თხრობის მანერით თითქოს ახლოსაა ე. პემინგუეის თხზულებასთან „მშვიდობით, იარაღი!“). ყურადღებას იქცევს მგზავრი ქალების მოულოდნელი ჩართვა ჯარისკაცთა ყოფაში, ჩხუბი ერთრიცხოვანი მარკისათვის და სხვ. თავისებური ორიგინალური ცდაა მათემატიკური სიდიდეების გატანა მოთხრობის სათაურად, სადაც კოდირებულია ნაწარმოების სიმბოლური აზრი, ავის მაუწყებელი რიცხვის შინაარსი (იხ. ნ. იბრაჰიმის მოთხრობა „12+1“). მასში აღწერილია 13 ფაქტარდინთან დაკავშირებული ცრურწმენის მსხვერვეის ხანგრძლივი პროცესი). დროა დრო უცნაური ხილვები, ასოციაციური წარმოსახვები უერთდება კონკრეტულ-რეალურ ყოფიდან გამომდინარე მოვლენათა რიგს, ემპირიულ ფაქტებს და ხელს უწყობს აუთენტური პაუზის გამოწვევას.

გამჭვირვალე პოლიტიკური ქვეტექსტის მქონეა ჰ. გოლშირის ნოველა „წითელკალსტუხიანი მამაკაცი“. აქ გამჟღავნებულია საიდუმლო აგენტის შიში წითელი ფერისადმი, რაც მასში „წითელი იდეების“ ასოციაციას იწვევს.

შესამჩნევია, რომ ირანელი ლიტერატურათმცოდნეები უფრო და უფრო მეტ ძონდომებას იჩენენ უკანასკნელი პერიოდის ერთ-ერთი წამყვანი მწერლის ლ. საედის შემოქმედების კვლევისადმი. მ. ქიანუში ლ. საედის რიგ ნაწარმოებებში ხედავს სიურრეალიზმისა და იმპრესიონიზმის ნიშნებს¹⁸.

ძოკამედ ალი სეფანლუს დაკვირვებით, ლ. საედის ფანტასტიკანარევი რეალიზმი განსხვავდება როგორც ე. ზოლასა და ა. ჩეხოვის მხატვრული წერის მეთოდისაგან, ისე ე. პოს ფანტასტიკისაგან. მკვლევარი პარალელს ავლებს ლ. საედისა და მიგელ ანხელ ასტურიასის ნაწარმოებში გამოვლენილ რეალიზმთან და აგრეთვე მოჰასანის რიგ თხზულებებთან¹⁹.

აქვე შევნიშნავთ, რომ ბოლო დროის სპარსული პროზის დანქარებული განვითარების ერთ-ერთ აუცილებელ მაჩვენებლად გვესახება ის სიახლეები, რაც ასე თვალსაჩინოა მცირე ფორმის ქანრების კომპოზიციის ძიების სფეროშიც.

ფ. თონქაბონის მოთხრობა „შემთხვევა“, რომელსაც საფუძვლად უდევს სამთა ნამბობი (სამი ჰყვება ერთი ფაქტის შესახებ) კომპოზიციური გაფორმებით მოგვაგონებს იაპონელი მწერლის აკუტაგავას ნაწარმოებს „უსიერ ტყეში“. ფ. თონქაბონის ქმნილებაში ერთმანეთს ენაცვლება პირველი და მეორე მთხრობელი. მესამე მთხრობელი მაშინ იჩენს თავს, როცა საჭიროა დამატებითი მოხატვები, მასალები დაზარალებულის შესახებ. აღნიშნულ ნაწარმოებში,

¹⁷ Д. Э. Хазраткулов, Художественная проза Голамхосейна Саэди, А. К. Л., М., 1977, გვ. 10.

¹⁸ მ. ქიანუში, დასახ. ნაშრ., გვ. 141—142.

¹⁹ მოკამედ ალი სეფანლუს, დასახ. ნაშრ., გვ. 122.

აქუტაგავისაგან განსხვავებით, სამთა ნაამბობი შეჯამებულია საგაზეთო ქრონიკიდან ამონაწერი დანართით. ეპილოგის დასახელებული ფორმა (საგაზეთო მასალის ორიოდ სტრიქონის ციტირება ან ავტორისეული დასკვნითი ფრაზა, რაც ამბის საბოლოოდ „შეკვრას“ გულისხმობს) აქტიურად გამოიყენება რანელ პროზაიკოსთა შემოქმედებაში (შდრ. მ. სოპიალი „მარჯვე“, „ძუნწი“, ჯელალ ალე აჰმადი „მარჯუნაბადის მახლობლად“, ფ. თონქაბონი „შემთხვევა“)²⁰.

ნოველაში „ხეივანიდან გარეუბნამდე და უკან“ (ფ. თონქაბონი) წარმოდგენილია დროით განსხვავებული ეპიზოდების გადახმის საინტერესო ცდა. გაუმჯობესება და ერთმანეთში გადახარტულია პერიოდები. დროით დაშორებულ სცენაში მოქმედი პერსონაჟი (ისმაილი) ერთი შეხედვით მკითხველს წინა სურათიდან „გადმოსული“ უცნობი მამაკაცი ჰგონია (ავტორის მისწრაფებას „წაშალოს“ საზღვრები დროებს შორის ისიც უწყობს ხელს, რომ წინა სცენას დამამთავრებელ და მომდევნო სურათის საწყის ფრაზებში გმირები არ მოიხსენიებიან კონკრეტული სახელებით. მსგავსი ფუნქცია აკისრიათ ნაცვალსახელებს. წინა სურათის მოქმედების ადგილი მანქანაა, ასევეა მომდევნო სცენაშიც).

სიუჟეტის შემადგენელი ნაწილების თავისებური განლაგებით იქცევა ყუარადლებას აბა, ფაჰლავანის ნოველა „ჩაქუჩის კაკუნი“. ცოლის შეკითხვის პასუხად ხდება რესტავირება დილოგისა, რაც წინ უსწრებდა ქმრის შინ დაბრუნების სცენას. ე. ი. მეზობლიდან წამოსული მაჯიდის ეპიზოდი ერთმანეთისაგან წყვეტს, ანუ ორად ანაწევრებს დროით დაცემიერებულ მთლიან სურათს.

ზოგი ავტორი მიმართავს ე. წ. „ჩარტყილ სიუჟეტს“, თხრობის კომპოზიციურ დანაწევრებას, თიშავს მოქმედებას დროის პარამეტრებით, ახდენს რეალურად მომხდარი ფაქტების გადაადგილებას წარსულის მოგონებათა ჩართვით²¹.

მოთხრობაში „მაქსი“ (ა. ფაჰლავანი) სიუჟეტურ საფუძველს ქმნის აწყობაში გახცილი ფაქტებისა და მოგონებათა თანმიმდევრული მონაცვლეობა. ნაწარმოების კონსტრუქციაში ჩადგმულია მამაკაცის წარმოსახვაში მოცემული მოგონებათა პატარ-პატარა ფრაგმენტები.

სრულიად განსხვავებულ კომპოზიციას მიმართავს ნ. იბრაჰიმი მოთხრობაში „ჩენი ბედნიერი მომავლის სახსოვრად“. სიუჟეტი მოწოდებულია ეპისტოლარული ფორმით. პედაგოგი ქალი ახლობელ აღმამანს წერილობით სთხოვს, რომ ნუ იზრუნებს მის გადაყვანაზე სხვა რაიონში სამუშაოდ, ნუ შეეცდება გზების მოძებნას „გავლენიან“ პირებთან, ქალს სთუღს ისინი გულქვაობის გამო. მასწავლებლის წერილს დამოუკიდებელ თხზულებებად ებმის მოსწავლეთა ნამუშევრები თემაზე „ჩემი ბიოგრაფია“ (შდრ. რ. ფარვიზის „გაკვეთილი თავისუფალ თემაზე“). თავისებური ხიდები, ასოციაციური კავ-

²⁰ ხშირად გვხვ ადებულია ნაწარმოების ისეთი სიუჟეტური სისტემის შექმნისაკენ, სადაც ავტორი და მოთხრობელი მკვეთრად ემოციონებიან ერთმანეთს. ზოგჯერ საწყის ფრაზაშივე განმარტებულია, რომ ავტორს „სხვამ“ უამბო ქვემოაღწერილი ამბავი, ან მცირე დილოგის შემდეგ გადმოცემულია სხვისი თავდასაყვალ და ავტორი უბრალოდ მსმენელის როლს თამაშობს (შდრ. ჯამალ-ზადე, ქველმოქმედი; მ. სოპიალი, კეთილი დასასრული; ხ. შაჰანი, ეროვნული გმრნობა, საიდუმლო, მარტვიანი, ექსკლუაქია).

²¹ რ. ლევეკოვსკაია, დასახ. ნაშრ., გვ. 16.

შორები შეინიშნება საერთო თემაზე დაწერილ ათ პატარა „თავგადასაველი“ შორის.

მოთხრობაში ჩვენი ბედნიერი მომავლის სახსოვრად²², ღ. საედის „დანდლისაგან“ განსხვავებით, ნ. იბრაჰიმი უფრო „ლია ტექსტით“ ამსხვრევს ბურჟუაზიული სამყაროს „ოპტიმიზმს“²².

ბ. იბრაჰიმის ზემოაღნიშნულ ნაწარმოებში (ისევე, როგორც ს. ბეჰრანგის „პატარა შავ თევზში“, ან ფ. თონქაბონის „შემთხვევაში“, ერთი შეხედვით განსხვავებულ კომპოზიციურ აღნაგობას რომ ავლენენ) ჩართულია ჩარჩოვანი თხრობის ვლემენტები. ზ. ოსმანოვა ქანრის ევოლუციისა და თანამედროვე მწერალთა მიერ (აქ ლაპარაკია შუა აზიელ ავტორებზეც) მისი გამოყენების შემთხვევების განხილვისას დასძინს, რომ სიმბოლურ დასახელებული ქანრისა სულაც არ აღასტურებს შემადგენელი ნიშნების, ან თავისებურებათა უძრავობასა და კანონიზაციას. „ჩარჩოვანი მოთხრობის“ ქანრი ჩვენს სინამდვილეშიც გაძულმებით განიცდიდა სახეცვლილებას, იქნდა ახალ იდეურ-ესთეტიკურ ფუნქციებს, რაც ეხმარებოდა მწერლებს სულიერად მზარდი პიროვნების ახალი წახანაგების გახსნაში²³.

მ. ამირშაჰის ნაწარმოებში „ხეობის ნისლსა და გზის მტვერში“ არ არის მითითებული, რომ შესაბამისი პასაჟები ქალის ან მამაკაცის ფიქრს გადმოსცემს, ავტორისეულ ტექსტს მექანიკურად ებმის პერსონაჟთა შინაგანი მონოლოგები. თუმცაღა საამისოდ უკვე შემზადდა ნიადაგი (მაგ. ქალმა პირი იბრუნა თანამგზავრისაკენ და ახლა მის აღქმაში გვეძლევა მამაკაცის „ფიქრი“). დროის შედარებით ადრეულ მონაკვეთზე არეკლილი შემთხვევები, პერსონაჟთა წინაისტორია ქალისა და მამაკაცის მოგონებაში პოულობს ასახვას. ავტორი იტოვებს მხოლოდ ექსტროსპექციის უფლებას. დროაღდრო ქალისა და მამაკაცის ფიქრი „იხლიჩება“ ავტორისეული ჩანართით (პეიზაჟს ავსებს ახალი დეტალი, იცვლება პერსონაჟთა პოზა). ქალის ცნობიერების ნაკადი (წვიმისა და ქარის ფონზე) საცნაურს ხდის ორ არსებას შორის გაჩენილი სულიერი ბზარის მიზეზს.

შეიძლება ორი მოთხრობის კონტამინაციად მივიჩნიოთ ჰ. გოლშირის თხზულება „როგორც ყოველთვის“ (სიუჟეტების პარალელური განვითარება). მდგმურის „ჩანაწერები“ დროით უსწრებს ავტორის ტექსტს. ბავშვობის მოგონებით აყალიბებს მდგმური მოთხრობას, რეტროსპექტულად ხდება მის მიერ ამბის მოწოდება. მეორე „ნოველის“ სიუჟეტი ასოციაციურად უკავშირდება ძირითად მოთხრობას (სულ ექვს ერთეულად არის შესული ავტორისეულ თხრობაში მდგმურის „ტექსტი“).

ჰ. გოლშირი აღნიშნულ მოთხრობაში სესხულობს დეტალს ა. კასონას პიესიდან „ხეები ზეზეულად კვდებიან“ (იხ. დაღუპული ვაჟის მაგიერ დედის წერილებს წერს მამა და ცდილობს, რომ მას ცოცხლად წარმოუდგინოს შვილი). დედაბერი წერილებით „იგებს“, რომ ვაჟი საზღვარგარეთ გაემგზავრა, დაჭორწინდა. ა. კასონას პერსონაჟისაგან განსხვავებით, ჰ. გოლშირის გმირი აღამაინთა უფლებისათვის ბრძოლას ეწირება. შევნიშნავთ, რომ „წერილების“

²² რ. ლევკოვსკაია, დასხ. ნაშრ. გვ. 8.

²³ ჰ. ოსმანოვა, *Обрамленная повесть в современной прозе*, сб. *Живое единство*, М., 1974, გვ. 140—160.

დეტალი აქ მეორეხარისხოვანია და არ ენიჭება ის აუცილებელი ფუნქცია შორს მიმავალი შედეგებით, როგორც ეს ა. კასონას პიესაში გვხვდება.

შწერალთა თემატური და კომპოზიციური ძიებები სახავენ ახალ გზებს თანამედროვე სპარსული პროზის შემდგომი განვითარებისათვის.

М. Н. ИВАНИШВИЛИ

НАБЛЮДЕНИЯ НАД ЖАНРАМИ МАЛЫХ ФОРМ В СОВРЕМЕННОЙ ПЕРСИДСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Статья содержит наблюдения над поисками современных иранских авторов (Г. Саади, Ф. Тонкабони, Н. Эбрахими и др.) в области новых, независимых путей в литературе, в сфере тематики и композиции.

Очень интересным и важным является факт типологических встреч персидских авторов с представителями русской классической и западноевропейских литератур. Следует учесть их огромное значение в деле развития реалистических тенденций в современной персидской литературе.

Тематические и композиционные поиски писателей намечают новые пути в дальнейшем развитии современной персидской прозы.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსი
გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის
ინსტიტუტის სპარსული ფილოლოგიის განყოფილება
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
წევრ-კორესპონდენტმა დ. კობიძემ.

ზიული ალასანი

ჰაგიოგრაფიისა და საისტორიო მწერლობის შედარებითი
შისწავლისათვის

ქართული მწერლობა შემოქმედებითი პრინციპების სიმდიდრით გამოირჩევა, თუმცა ზოგჯერ ერთი ეპოქისა და ლიტერატურული წრისადმი კუთვნილება გარკვეულ წილად აახლოებს მათ, რაც, თავის მხრივ, აძნელებს წყაროთა კლასიფიკაციას. ქართულ კარჩაკეტილობასთან ერთად განსხვავებული სტილისა და სახეების ურთიერთტოლვა და ურთიერთგამდიდრება არსებობის მთელ სივრცეზე ლიტერატურის წინსვლის ერთ-ერთი აუცილებელი პირობაა. მიჯნებს დარგებსა და ქანრებს შორის ასეთი გავლენები ვერ შლის და ყველა ძეგლის ძირითადი ფუნქციები ხელუხლებელი რჩება. ვინაიდან ლიტერატურული ძეგლი, ესთეტიკურ-შემეცნებითი დანიშნულების გარდა, სოციალურ-პოლიტიკური დატვირთვის მატარებელია, მისი გენეზისი, ტრანსფორმაცია ან გაქრობა სოციალურ-პოლიტიკურ ფაქტორებზეა დამოკიდებული, რაც ბევრად სცილდება ქანრებს შორის მარტივ ურთიერთგავლენას.

უახლესი გამოკვლევების შუქზე ქართული კულტურა, კერძოდ, მწერლობის ისტორია წარმოდგება როგორც ერთიანი, განუყოფელი მოვლენა, მასში მოქმედი საერთო კანონზომიერებებით; გაღრმავებულია აზრი სასულიერო და საერო ლიტერატურის სიახლოვის შესახებ, ნაჩვენებია ამ ორი დარგის საერთო იდეურ-თეორიული წანამდებრები და შეხების წერტილები. საკმაოდ ბევრი დაიწერა საისტორიო მწერლობისა და ჰაგიოგრაფიის ურთიერთმიმართების შესახებ. საისტორიო მწერლობასთან დასაპირისპირებლად მკვლევართა უმრავლესობა ჰაგიოგრაფიას მხატვრულ ლიტერატურას, ბელეტრისტიკას მიაკუთვნებს. თუმცა ჰაგიოგრაფიის საისტორიო მწერლობად შეფასებამ დღევანდელი ლიტერატურული ნორმების თანახმად, მართლაც, შეიძლება კამათი გამოიწვიოს, ჩვენ ამჟამად არ ვიმსჯელებთ იმის შესახებ, თუ რამდენად მართებულია საწყის ეტაპზე მოგვიანო კატეგორიებისა და დიფერენციაციების გავრცელება და შევეხებით ამ ორი დარგის ურთიერთობის რამდენიმე მომენტს, რაც რეტროსპექციულად ზოგიერთი ადრეული ტენდენციის ვარაუდის საშუალებას იძლევა.

ბირველ ქართველ ისტორიკოსად „ამ სიტყვის ნამდვილი მნიშვნელობით“ კ. კეკელიძე მიიჩნევს „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ მოხსენიებულ გრიგოლ დიაკონს, თუმცა, მკვლევრის აზრით, არც მისი თხზულება იქნებოდა ნამდვილი ისტორია, რადგან ფორმით იგი „მოქცევაჲს“ ანალოგიური უნდა ყოფილიყო. რაც შეეხება „მოქცევაჲს“ დარგობრივი კუთვნილების საკითხს, ი. ჭავჭავაძისაგან განსხვავებით, რომლის აზრით „მოქცევაჲ ქართლისა“ სამოქალაქო-საისტორიო ნაწარმოებია¹, კ. კეკელიძე მას საეკლესიო ლიტერატურას აკუთვნებს და აღნი-

¹ ი. ჭავჭავაძის შვილი, მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატანე, წიგნი: ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თხზულებანი, VIII, თბ., 1977, გვ. 112.

შნულ მოსაზრებას შემდეგ არგუმენტს უპირისპირებს: „თხზულება, რომელსაც ეწოდება „მოქცევაჲ ქართლისა“, სამოქალაქო-საისტორიო ნაწარმოებად ვერ ჩაითვლება, თუ ვინდ იმაში წარმართი მეფეების და ღმერთების ნუსხაც იყოს წარმოდგენილი... აქ მოყვანილი ფაქტების უმრავლესი ნაწილი ლევენდურ-აპოკრიფული ხასიათისაა. ამდენად, ეს ძეგლი უფრო ლიტერატურული ნაწარმოებია, ვიდრე წმინდა ისტორიული“², ე. ი. თუ ერთ შემთხვევაში სათაურს ენიჭება უპირატესობა შინაარსის საპირისპიროდ, შემდეგ გადამწყვეტი მნიშვნელობა სწორედ შინაარსს ეძლევა. სადავო შეიძლება ვახდეს სათაურის უპირატესობაც. შუა საუკუნეების ლიტერატურა არაერთ მაგალითს იძლევა, როდესაც ერთსა და იმავე სათაურს სრულიად განსხვავებული ქანრბსა და შინაარსის თხზულებები იღებენ: „ცხოვრება“, „ქება“, „გაბაასება“, „ანდრძი“ და სხვ. „მოქცევაჲ ქართლისა“, ისევე როგორც მრავალი სხვა ძეგლის, არქიტექტონიკა და დანიშნულება კვლავაც არაერთხელ გამხდარა მსჯელობის საგანი, მაგრამ წინამდებარე ნაშრომი არ ისახავს მიზნად ქართულ წერილობით წყაროთა კლასიფიკაციის პრობლემებზე შეჩერებას. მოყვანილი მაგალითი მხოლოდ იმის ილუსტრაციაა, თუ როგორი წინააღმდეგობრივია ხშირად მსჯელობა თავისთავად რთულ თეორიულ საკითხებზე. ხარვეზი თეორიული პრობლემატიკის დამუშავებაში კონკრეტული მასალის არასაკმარისი შესწავლის მაჩვენებელია, რაც ისევ და ისევ მოითხოვს ქართულ წერილობით ძეგლთა სხვადასხვა კუთხით განხილვას მათ განვითარებაში, თითოეული მათგანის დროის შესაბამისი ფუნქციების ვათვალისწინებით.

საისტორიო მწერლობის რაობის გარკვევა უკანასკნელ დროს უფრო ხშირად ჰაგიოგრაფიასთან მიმართებით ხდება და კვლავ მხატვრული ლიტერატურის პოზიციებიდან³. ჰაგიოგრაფიის საისტორიო მწერლობად მიჩნევამ ვერ პოვა მხარდაჭერა, მაგრამ საისტორიო მწერლობის ფუნქციისა და მოცულობის საკითხი მაინც დასაზუსტებელი რჩება. საერთო აზრის მიღწევის აფერხებს ის გარემოება, რომ განსაზღვრული არ არის წერილობით წყაროთა კლასიფიკაციის საფუძველი, დადგენილი არ არის ტერმინოლოგია. არ არის გაცემული პასუხი შეკითხვებზე, ლიტერატურის განვითარების რომელ საფეხურზე ჩნდება საისტორიო მწერლობის სხვა დარგებიდან გამოყოფის აუცილებლობა? რა სხვაობაა ისტორიულ წყაროსა და საისტორიო მწერლობას შორის⁴. პირველის შინაარსი გაცილებით ფართოა, იწყება ჯერ კიდევ დამწერლობამდე და მოიცავს, ზოგიერთ მეცნიერის რწმენით, გეოგრაფიულ გარემოსაც კი⁵. ე. ი. მარტივად, საისტორიო წყარო შეიძლება იყოს ყველაფერი ის, რასაც ისტორიკოსი იყენებს წარსულის სურათის აღსადგენად. რაც შეეხება საკუთრივ საისტორიო მწერლობას

² კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, თბ., 1960, გვ. 127, 526.

³ რ. სირაძე, უამთაღმწერლობა და მხატვრული ლიტერატურა, „ციციაკა“, 1974, № 4 (მკვლევარი შენიშვნა—„აგიოგრაფიის ისტორიული მხარე არავადა შესწავლილი, მაგრამ თითქმის არაფერია გაკეთებული ქართულ მატარებლებში მხატვრული ელემენტების გამოსავლენებლად“ გვ. 138). დ. მენაბდის საკანდიდატო დისერტაცია—ქართული აგიოგრაფიისა და საისტორიო მწერლობის ურთიერთობის ზოგიერთი საკითხი (თბ., 1981)—შედარებით ნაკლებად ეხება ამ საკითხებს.

⁴ ფოლკლორისტიკაში, რომლის გამოცდილება ამ შემთხვევაში მწერლობისათვის არ გამოდგება, პრობლემა შემდეგნაირად არის გადაჭრილი: „ისტორიულ თემებზე შექმნილი ნაწარმოებები, რა ვინდა ფანტასტიკად და ლეგენდარულად არ უნდა იყოს მათში ასახული ეს ფაქტები, მაინც საისტორიო ნაწარმოებებია“ (ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, I, ტექსტების მომზადება, რედაქცია, შესავალი და შენიშვნები ქ. სიხარულიძის, თბ., 1961, გვ. 9.

⁵ Л. Н. Пушкарев, Географическая среда и исторический источник, в кн.: Классификация русских письменных источников по отечественной истории, М., 1975, გვ. 74—86.

ბას, მისი აღმოცენება ლიტერატურის სტრუქტურის გარკვეულ სირთულეს, მის დიფერენციაციას გულისხმობს. აქ ბუნებრივად წამოიჭრება საკითხი ისტორიულ წყაროსა და ისტორიოგრაფიული ძეგლის ურთიერთმიმართების შესახებ⁶.

ქართული მწერლობის პირველი ნიმუშები სინკრეტული ბუნებისაა. ჰაგიოგრაფიის თემატური და ფუნქციური მრავალფეროვნებით აიხსნება უანარის სიციცხლისუნარიანობა (V ს.-დან — XVIII ს. ჩათვლით). ჰაგიოგრაფიის სინკრეტულობა არ გამოირიცხავს მის პარალელურად სხვა უანარების არსებობას. მრავალი მოგვიანო ძეგლი ასევე მრავალფუნქციურია. მაგრამ ქართული ისტორიოგრაფიის საწყისის ქრისტიანულ ლიტერატურაზე ადრეულ ხანაში გადატანა ან საკმარისად არ არის დასაბუთებული, ან სპორადული ხასიათის იმ პირველ ცდებს უკავშირდება, რომლებიც არ გამოირიცხავენ ქრონიკალური ჩანაწერებისა და წარსულის შესახებ სხვადასხვა გადმოცემის არსებობას, მაგრამ საისტორიო მწერლობა ჯერ კიდევ არ არის ჩამოყალიბებული დამოუკიდებელ დარგად თავისი საგნობრივი სფეროთი (საზოგადოების სტრუქტურის განვითარება დროში და ამ პროცესის ანალიზი).

როგორც აღნიშნულია, ქართული ლიტერატურის პირველი პერიოდიდან არც ერთი, არც ორიგინალური და არც თარგმნილი საისტორიო ხასიათის ნაშკ რომი არ შემორჩენილა⁷. ყოველი ახალი მოვლენა ძველში ჩაისახება, ითვისებს მისგან დადებითს და მასთანვე დაპირისპირების შედეგად მკვიდრდება. ამის გარეშე პროგრესი წარმოუდგენელია. ქართულმა საისტორიო მწერლობამ შეითვისა და გაითავისა ლიტერატურის ადრეული დარგების მიღწევები და თავისებურად გარდაქმნა, რათა შემდგომში შეესებული და სრულყოფილი უკან დაეპრუნებინა. მართლაც, თუ ადრეულ საფეხურზე ჰაგიოგრაფია წამყვანი, მოგვიანებით ისტორიოგრაფია არაერთხელ ხდება მწერლობის სხვა დარგებისათვის ბიძგის მიმცემი. ჰაგიოგრაფიამ ყველა თავისი შემოქმედებითი მონაპოვარი საერო-მხატვრულ და საისტორიო მწერლობას გადასცა და XI ს-ის გასულიდან (როგორც მიჩნეულია) „თვისობრივად, პრინციპულად ახალი... აღარა მოუცია რა“⁸. სოციალური ფუნქციებიდან თითქმის მთლიანად დაცილო XVIII ს-ის ჰაგიოგრაფიას, რომელსაც საკუთარი მხოლოდ სამოსელია შემორჩა, წერილობითი ისტორიოგრაფიის აშკარა ვაჟი ატყვიდა და თავისი არსით სწორედ ამ უკანასკნელს უახლოვდება⁹. თუმცა ძველი ქართული მწერლობისათვის უცხოა უანარების ისეთი მკვეთრი ურთიერთდაპირისპირება, რომელიც მათ ურთიერთობაში ზოგიერთმა მკვლევარმა დაინახა¹⁰, ჰაგიოგრაფიასა და ისტორიოგრაფიას შორის

⁶ იქვე, გვ. 65—74.

⁷ თუმცა ასეთია არსებობას ვარაუდობენ, იხ. შავლითაძე, გ. ა. მელიქიშვილი, *К истории древней Грузии*, Тбилиси, 1959, Введение; გ. შელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, წიგნში: საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, 48; რ. ბარამიძე, ქართული საისტორიო პროზა, თბ., 1971.

⁸ რ. სირაძე, ძველი ქართული თეორიულ-ლიტერატურული აზროვნების საკითხები, თბ., 1975, გვ. 86. საინტერესოა ის ფაქტი, რომ მითოლოგიის განვითარება შეწყდა საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელებასთან ერთად, ხოლო მისი მრავალი ელემენტი აითვისა ქრისტიანულმა მწერლობამ (ე. ეირსალაძე, ქართული ხალხური პოეტური შემოქმედება, ტ. I, თბ., 1960, გვ. № 349).

⁹ იხ. ძველი ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, VI, თბ., 1980, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთეს ე. გამოსვილმა და მ. ქავთარიამ.

¹⁰ პ. ინგოროყვას მიანია, რომ ქრისტიანულ სასულიერო ლიტერატურას არასოდეს შეუქმნია საფუძველი სერო მწერლობის წარმოშობისათვის (პ. ინგოროყვა, რუსთაველის ეპო-

ორმხრივი კავშირი მხოლოდ გარკვეული ხანიდან იბემა. პავიოგრაფიის თავდაპირველი უპირატესობის აშკარა დადასტურებაა „ქართლის ცხოვრებაში“ პავიოგრაფიული სიუჟეტების მნიშვნელოვანი ხედრითი წონა. მაშინ როდესაც საპირისპირო შემთხვევები ქართულ სინამდვილეში ნაკლებად შეიმჩნევა მეტაფრასტიკის საფეხურზეც კი, როცა, ეფრემ მცირის მითითების თანახმად, წყაროდ კომენტან ერთად ხდებოდა „საეკლესიო თხრობათა და ხრონოლოგთა“¹¹ გამოყენება¹², ხოლო „წინოს ცხოვრების“ ლეონტი მროველისეული ვერსია პირველად XII ს. დასასრულისა და XIII ს. პავიოგრაფებმა გამოიყენეს წყაროდ¹³.

პავიოგრაფიის სიახლოვეზე საისტორიო მწერლობასთან მიუთითებს გარდაშეშვალა ან შერეული ფორმების არსებობაც. ასეთთა რიცხვს მიეკუთვნება ზემოხსენებული „მოქცევაჲ ქართლისა“ მისი რთული კომპოზიციის მიხედვით და აგრეთვე აბუსერისძე ტბელის აბუსერისძეთა ორნაწილიანი საგვარეულო მატთან (დაიწერა 1233 წ.), რომელთაგან პირველი — პავიოგრაფიაა, ხოლო მეორე — საგვარეულო სულთა მატთან წარმოადგენს¹⁴. გარდაშეშვალა ფორმები არ არის მხოლოდ გარკვეული ეპოქის ფენომენი. მსგავსი ძეგლები დამახასიათებელია მოგვიანო პერიოდებისათვისაც. ნიშანდობლივია ის ფაქტი, რომ „აღორძინების“ ხანის ძეგლი, რომელმაც სათავე დაუდო საერო საისტორიო პოემათა ეანრს, თეიმურაზ I-ის „ქეთევან დედოფლის წამება“ პავიოგრაფიის ჩარჩოებშია მოქცეული¹⁵.

მწერლობის პირველ ნიმუშებში მთავარი ყურადღება გადატანილია ერთ პიროვნებაზე, რომლის ბედი დროში უწყვეტი თანმიმდევრობით გადმოიკვმა. ყველაფერი დანარჩენი ძირითადი ფაბულის მკრთალი ფონია. ძეგლის კომპოზიციის პირველად რთულდება ახლადჩასახულ „ცხოვრების“ ეანრში¹⁶. აქვე პირ-

ქის ლიტერატურული მემკვიდრეობა, „რუსთაველის კრებული, თბ., 1937, გვ. 27). ანალოგიური აზრი გატარებულია მ. გოგაწიშვილის ნაშრომშიც, სადაც შენიშნულია, რომ საერო ლიტერატურა განვითარდა სამყაროზე სრულიად განსხვავებული ალქმის, განსხვავებულ ესთეტიკურ-მსოფლმხედველობით პრინციპებზე (M. I. Гигინейшвили, К вопросу о жанровой квалификации «Мученичества Шушаник», Тбилиси, 1978, გვ. 14).

¹¹ ეფრემ მცირე, მისაცხენებული მცირე სემეონიტუს ლოგოთეტისა და თხრობაჲ მიხეზთა ამათ საკითხათა თარგმანისათა, ქ. ძეგელიძე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, V, თბ., 1957, გვ. 224.

¹² ასე მაგ., „წინოს ცხოვრების“ გამეტაფრასებისას არსენი ერთ-ერთ წყაროდ XI ს. II ნახ. მოლვაწის ეფრემ მცირეს კვლევათა-ისტორიულ ნასათის ნაშრომს იყენებს (ეფრემ მცირე, უწყვეტა მიხეზსა ქართველთა მოქცევისას, თუ რომელთა წონაჲ მოიკსენებს, ტექსტი გამოსცა, შესავალი და ლექსიკონ-სამიხედლები დაურთო თ. ბრეგვაძემ, თბ., 1959, გვ. 17).

¹³ საისტორიო მავალიად, ის ფაქტი, რომ არსენი „წინოს ცხოვრებისათვის“ ლეონტიეულ ვერსიას არ ეყრდნობა და მიმართავს უშუალოდ პირველწყაროს (ე. ქურციკიძე, „წინოს ცხოვრების“ მეტაფრასული რელაქციის წყაროს საკითხისათვის, საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, XLVI, № 1, 1967, გვ. 269—275; M. C. Чхарტიшвили, Источниковедческие проблемы христианизации восточной Грузии, автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Тбилиси, 1982, გვ. 24).

¹⁴ აბუსერისძე ტბელი, ბოლოკ-ბაილის მშენებლობა შუარტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატთან, 1233 წელი, გამოსცა ლ. მუსხელიშვილმა, თბ., 1941; ტბელ აბუსერისძე, ცხოვრება ქეთხურთისა ბასილისა, გამოსცა ი. სიხარულიძემ, ბათუმი, 1981.

¹⁵ იმედაშვილი, თეიმურაზ პირველის „წამება ქეთევან დედოფლისა“ და მარტვილოლოგიური ეანრი, კრებ.: ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, II, თბ., 1964; მისივე, ძველი ქართული მხატვრული ენისა და სტილის მიწნებზე, — კრებ.: „ძველი ქართული მწერლობის სტილის საკითხები“, (V—XVII სს.), თბ., 1965.

¹⁶ რ. სირაძე, ქართული ესთეტიკური აზრის ისტორიიდან, თბ., 1978, გვ. 66.

ველად ჩნდება ამ სიახლის დამახასიათებელი ფრაზები: „აწ კუალად პირველსა ვე სიტყუასა მოვიდეთ“, „აწ კუალად ნეშტი იგი პირველი განვაახლოთ“. მეტაფორასტიკაში მრავალპლანიანობა ჩვეულებრივი მოვლენაა. ამ შემთხვევაში თავს იჩენს კანონზომიერება: ახალი განსაკუთრებული თვითმყოფადია სწორედ მისი აღმოცენების პირველ ეტაპზე წინასაგან გასამიჯნად. მრავალპლანიანობა, რომელიც ზეპირსიტყვიერების ერთ-ერთი ორგანული თვისებაა, პავლიაშვილის მხოლოდ გარკვეული დროიდან მკვიდრდება. ამ სიახლესთან ერთად ქართულ მწერლობაში შეინიშნება განზოგადებისა და მონუმენტურობისაკენ სწრაფვა, საქართველოს ისტორიის მსოფლიო ისტორიის ფაქტებთან დაკავშირების ცდები. პირველი ვლინდება იმ სტერეოტიპულ ფრაზებში, რომლებიც გარკვეული დროიდან თითქმის ყველა წერილობითი ძეგლის აუცილებელ კომპონენტად იქცევა და გამოცდილებასა და ტრადიციულობაზე მიუთითებს. მონუმენტურობისაკენ მიდრეკილება სხვადასხვა სახის კრებულების შექმნაშიც შეიძლება დაფიქსირდეს (პავლიაშვილი კრებულები, ჰიმნოგრაფიული კრებულები, „პატრიკები“, „ლიმონარი“ და სხვ.), რომელთა განვითარება აგრეთვე მარტივიდან რთულისაკენ მიდის¹⁷. ერთიანი პრინციპით შექმნილ ასეთ კრებულებს X ს-დან ენციკლოპედიის ტიპის ნუსხები ემატება¹⁸. კულტურული და პოლიტიკური კონსოლიდაციის პროცესის სინქრონული ეს კრებულები ქვეყნის ერთიანობისა და ძლიერების სიმბოლოდ მოჩანს. ასეთ ვითარებაში „ქართლის ცხოვრების“ კრებულის შექმნა, რომელმაც ხელი შეუწყო უძველესი ქართული საისტორიო ძეგლების როგორც გადარჩენას, ასევე მოსპობას¹⁹, მოსალოდნელი და კანონზომიერია. ასევე ბუნებრივია მასში შემავალი თხზულებების დამოუკიდებელი სახით არსებობა გეოგრაფიული კრებულში შეტანამდე, როგორც ეს ყველა სხვა შემთხვევაში ხდებოდა. გამოთქმული ვარაუდი ზოგიერთი მათგანის სპეციალურად „ქართლის ცხოვრებისათვის“ დაწერის შესახებ (დავითის ისტორიკოსის ან ეპითაღმწერლის თხზულებები²⁰) კრებულის ჩამოყალიბების შემდგომ მისი თანდათან შეესების პერიოდს უკავშირდება. გვხვდება გარდამავალი ფორმებიც — კრებულის შექმნის ერთგვარი მოსამზადებელი საფეხური. ასეთად შეიძლება მივიჩნიოთ „მოქცევაჲ ქართლისა“, რომლის სხვადასხვა ნაწილი, „ქართლის ცხოვრების“ მსგავსად, განსხვავებული სტილითაა დაწერილი და სხვადასხვა დროს შეესებულის შთაბეჭდილებას ტოვებს²¹.

„ქართლის ცხოვრების“ კრებულში საქართველოს ისტორია დასაბამიდან იწყება და ყოველი მომდევნო თხზულება წინას აგრძელებს. მასში შემავალი ნა-

¹⁷ პ. ანგოროვი, გიორგი მერჩულე, ნაწ. II, ძველი ქართული პოეზია, V—X სს., ტ. III, თბ., 1965, გვ. 200, სქოლიო. მ. ქავთარია, დავით გარეჯის ლიტერატურული სკოლა, თბ., 1965, გვ. 45.

¹⁸ იმ. მაგ., შატერდის კრებული X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ე. გიუნაშვილმა, თბ., 1979; იოანე ზოსიმეს კალენდარი (კ. კეკელიძე, ეტიუდები, V, გვ. 242) და სხვ.

¹⁹ ი. ჯავახიშვილი, ქართლის ცხოვრება, წიგნში: ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, გვ. 310.

²⁰ Р. К. Кикинадзе, Очерки по источниковедению истории Грузии, Парсадан Гордиджანიдзе и «Картлис цховреба», Тбилиси, 1980, გვ. 37—39; რ. კეკელიძე, ქართლის ცხოვრების შესწავლის ისტორიიდან, წიგნში: საქართველოს ისტორიის წყაროთმცოდნეობის საკითხები, თბ., 1982, გვ. 25, 27.

²¹ სამი ისტორიული ჭრონოკა, გამოცემული ე. თაყაიშვილის მიერ, თბ., 1890, გვ. XIII—XIV; გ. მელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის წყაროები, გვ. 47, 48; Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 27—28.

წარმოებები სხვადასხვაა როგორც მოცულობით, ასევე სიზუსტისა და სტილის თვალსაზრისით. ზოგიერთი მონაკვეთი მოვლენათა თანამედროვეების მიერ არის აღწერილი, დიდი ნაწილი კი კომპილაციას წარმოადგენს. რამდენიმე თხზულება მხოლოდ ერთი მეფის მოღვაწეობას აშუქებს, ზოგი გადმოგვცემს ერთი გვარის თავგადასავალს (საგვარეულო მატინანე — სუმბატის ქრონიკა), რომელიმე ერთი კუთხისას ვარკვეულ პერიოდში, ან მთელი საქართველოს ისტორიას და ა. შ. „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებათა ავტორები ზოგჯერ ერთმანეთის მასალას იყენებენ, რაც ტრადიციული, სტერეოტიპული ფრაზებით შეზავებდასთან ერთად კრებულს მოჩვენებითი ერთგვაროვნების იერს აძლევს. ასე მაგალითად, „მატიანე ქართლისა“ სუმბატის ქრონიკასა და ლეონტის თხზულებას, დავითის ისტორიკოსი „მატიანე ქართლისას“, ქამათაღმწერელი დავითის ისტორიასა და თამარის პირველ ისტორიას, შევსებულ-გადაკეთებული „ქართლის ცხოვრება“ „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომს და სხვ. იმის მიხედვით, თუ როდის ან როგორი სტილით არის დაწერილი ესა თუ ის თხზულება, კრებულის სხვადასხვა მონაკვეთებში სჭარბობს ზეპირსიტყვიერების, ან წერილობითი ტრადიციის გავლენა. ლეგენდებით, თქმულებებით, სიმღერებით ზოგჯერ ინილება ფაქტობრივი მასალის სიმცირე. თხზულებების არაიშვიათი კომპონენტია სიზმარი (ჰავიოგრაფიაში — ჩვენება, ხილვა, გამოცხადება), რომელიც „აღორძინების“ ხანის ზოგიერთ ძეგლშიც გადადის („სწავლულ კაცთა“ ნაშრომი, შევსებულ-გადაკეთებული ქც ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულება). სიზმარი ძირითადად წინასწარმეტყველურია და მას, როგორც წესი, ზღაპრულ-მითოლოგიური სიუჟეტები ედება საფუძვლად²². საყოველთაოდ გატარებულია ქც-ში ფოლკლორის ერთ-ერთი ძირითადი პრინციპი — ანონიმურობა (გაცილებით მკაცრად, ვიდრე ქართულ ჰავიოგრაფიულ ძეგლებში, რომელთა ავტორები ძირითადად ცნობილია)²³. თარიღების ნაკლებობაში დანახულია „დროის მითოლოგიზაციის კვალი“²⁴. რაც უფრო შორეულ ამბავს გადმოგვცემს ავტორი, მით უფრო ფანტასტიკური ელფერი აქვს მის თხრობას²⁵. ატრიბუციის მიზნის შესაბამისად დასკვნა შეიძლება შებრუნდეს: რაც უფრო ფანტასტიკური ელფერი აქვს თხზულებას მთლიანად, ან მის რომელიმე მონაკვეთს, მით უფრო ნაკლებ სავარაუდებელია, რომ ის თანამედროვე ავტორის მიერ იყოს დაწერილი.

ქც თვის დამახასიათებელი სტილისტური სიჭრელე დიდი ხანია იქცევის მეცნიერთა ყურადღებას. შენიშნულია ქც — პირველი ავტორის ლეონტი მროველის თხზულების ცალკეულ მონაკვეთთა ჟანრობრივი თავისებურებები.

²² ფარნავაზის სიზმრისა და განძის პოვნის ეპიზოდი ერთიანი ლეგენდის სახით სხვა ხალხებთანაც დატურდება და ჩვენ დროშიც ცოცხალი (იხ. დაწერილებით — *Г. Г. Аласания, Параллель легенды о Тимур -Ленге в сочинении Иоанна Багратиони, в сб.: «Письменные памятники Востока», М., 1982.

²³ აღნიშნულ საკითხებს უკანასკნელ ხანებში შეეხო ჟ. აფციაური (Д. В. Аnciaური, Художественное отображение идейной борьбы в грузинской агиографии (V—XI вв.), автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Тбилиси, 1982, გვ. 32). ავტორობის საკითხისადმი დამოკიდებულება ვლინდება ბერძნული ირმოლოგიონების ქართულ თარგმანებშიც, სადაც ორიგინალისაგან განსხვავებით არსად არ არიან მითითებული ავტორები (მლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი, გამოსცა და გამოკვლევა, დაურთო ე. მეტრეველმა, თბ., 1971, გვ. 021—022).

²⁴ რ. სირაძე, ქართული ესთეტიკური აზრის ისტორიიდან, გვ. 52.

²⁵ ასეთივე კანონზომიერება შეიმჩნევა ფოლკლორში (ქართული ხალხური საისტორიო სიტყვიერება, I, თბ., 1961, ტექსტების მომზადება, რედაქცია, შესავალი და შენიშვნები ქ. სიხარულიძის, გვ. 9).

კერძოდ, გამოყოფენ ვახტანგ გორგასლის ცხოვრებას, რომელშიც რაინდული რომანის ჩანასახებს ხედავენ. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „ასეთ ისტორიულ-ეპიკურ თხზულებებს განსაკუთრებული პოპულარობა ჰქონდათ მოპოვებული და მეტი ავტორიტეტით სარგებლობდნენ“²⁶, რადგან „მხატვრული გააზრება დასაბუთებისა და დარწმუნების საშუალებაა“... „სწორედაც საისტორიო თხზულებაში რო არის დარწმუნების საშუალება, თორემ ისე განა როდის მოკლება მნიშვნელობა თუ ღირსება, ღირსება დარწმუნებისა“²⁷. ლეონტი მროველის ნაშრომის საერთო სტილისაგან გამოარჩევს რ. ბარამიძე „ცხოვრებას ფარნავაზისა“, რომელსაც, მისი აზრით, წერილობითი ფორმით არსებული ადრეული მოთხრობა დაედო საფუძვლად²⁸. ე. წ. „მატიანე ქართლისას“ ატრიბუციის საკითხებზე მსჯელობისას კ. გრიგოლია კვლავ ლეონტი მროველის თხზულების სტილისტურ თავისებურებებს გახაზავს. «„ნინოს ცხოვრება“ და „არჩილის წაყვება“ ქანრობრივად ჰაგიოგრაფიული ხასიათის ძეგლებია, მაშინ, როდესაც „მეფეთა ცხოვრება“ უდავოდ საერო ხასიათის ძეგლია, ასე რომ, მათი ფორმისა და შინაარსის იგივეობაზე საუბარი, ვფიქრობთ, ცოტა სახიფათოა“²⁹.

ამდენად, ქც-ის სტილს ეპოქის გარდა მრავალი სხვადასხვა ფაქტორი განაპირობებს (ავტორთა ინდივიდუალობა, ლიტერატურული გავლენები, მიზანი). მიუხედავად ამისა, კრებულში ვლინდება გარკვეული კანონზომიერებანი, გამომდინარე ამა თუ იმ ეპოქის ლიტერატურული თავისებურებებიდან და განვითარების საერთო დონიდან, რაც განსაკუთრებით გამოიკვეთება მომიჯნავე დარგებთან შედარებისას.

საისტორიო მწერლობის პირველი ძეგლები სწორხაზოვანია. ლეონტი მროველთან ზოგჯერ გვხვდება შენიშვნა: „რომელნი ზემოთ დამიწერიან“, მაგრამ მისი თემა ერთია, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა დაცულია და ძირითადი თემიდან გადახვევა მის ნაშრომს არ ახასიათებს. თემის ერთიანობის მოთხოვნას უპასუხებს ისეთი თხზულებები, როგორც არის დავითის და თამარის მატიანეები, რომლებიც ძირითადად განსაზღვრულ ხანას და ერთ საისტორიო პირს ეძღვნება. ამდენად, ქც თხზულებები, შექმნილი ლიტერატურის განვითარების ისეთ სტადიაზე, როდესაც ჰაგიოგრაფიაში მრავალპლანიანობა მტკიცედ დამკვიდრებულია, აღნიშნულ პრინციპს იმთავითვე არ გაიზიარებს. პირველი თხზულება, სადაც დასტურდება ფრაზა: „და ჩუენ პირველსავე სიტყუასა წარუძღლეთ“ (ქც, II, გვ. 115) — თამარის მეორე ისტორიკოსს ეკუთვნის³⁰. თუ მასთან ასეთი ერთადერთი შემთხვევა შეინიშნება, რომელიც თითქმის არავითარ — არც კომპოზიციურ და არც ესთეტიკურ ფუნქციას არ ასრულებს და

²⁶ პ. ინგოროყვა, ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 10—11, გვ. 211.

²⁷ ო. ჩხეიძე, ნოველა ქართლის ცხოვრებისა, „ლიტერატურული საქართველო“, № 9, აპრილი, 1982.

²⁸ რ. ბარამიძე, ქართული საისტორიო პროზა, II, თბ., 1971, თავი—უძველესი ქართული მოთხრობა („ცხოვრება ფარნავაზისა“).

²⁹ კ. გრიგოლია, „მატიანე ქართლისა“ და მისი დასათარებების საკითხისათვის, ი. ჭავჭავაძის დიპლომის 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 1967, გვ. 230.

³⁰ ფრჩხილებში ქართლის ცხოვრებისა (ქც) და ჰაგიოგრაფიული ძეგლების გვერდები მითითებულია შემდეგი გამოცემების მიხედვით: ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, II, თბ., 1956, 1959; ძველი ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები I—IV, VI, თბ., 1964, 1967, 1971, 1968, 1980.

მხოლოდ ჰავიოგრაფიისაკენ გადებული ერთგვარი ხილია, უამთააღმწერელთან ძირითადი თემა უკვე საკმაოდ ზშირად ირღვევა. ამ გარემოებამ აზრიც კი წარმოშვა, თითქოს თხზულება შეცვებულია მოგვიანო ინტერპოლაციებით³¹, ხოლო ფრაზები — „ხოლო ჩუენ პირველივე სიტყუა მოვიკსენოთ“ (II, 225), „ხოლო ჩუენ დაშთომილისა სიტყუსა მიმართ აღვიდეთ“ (II, 198), „ხოლო ჩუენ გზისა მცირედ გარდამაბიჯებელნი კუალად მოგზაურ ვიქმნეთ“ (II, 256) და სხვა, ასე ორგანული ჰავიოგრაფიული მემკვიდრეობისათვის, ანაერთგვაროვანი ტექსტების უკეთ შერწყმას ემსახურება. ადრეული დარგების მხატვრული სტრუქტურისა და ელემენტების თანდათან ათვისება ისტორიოგრაფიის ბუნებრივი განვითარების შედეგია. ძირითადი თემიდან გადახვევა დამახასიათებელია ალორძინების ხანის, კერძოდ XVIII ს., ზოგიერთი ავტორის შემოქმედებისათვის (ვახუშტი ბაგრატიონი, პაპუნა ორბელიანი).

ქართული ლიტერატურის ჩვენამდე მოღწეულ პირველ ნიმუშებში — ჰავიოგრაფიულ ძეგლებში, განსაკუთრებით ძლიერია ზეპირსიტყვიერების გავლენა და მისი ავტორიტეტი. ადრეული ხანის ქართული ქრისტიანულ-სასულიერო მწერლობის წამყვანი დარგები — ჰავიოგრაფია (ცნობილია, რომ მოწამეთა შესახებ ჩანაწერები ეკლესიაში წასაკითხად იქმნებოდა³²), ჰიმნოგრაფია ლიტურგიული დანიშნულებისათვის წარმოიქმნა და მთელი არსებობის მანძილზე ზეპირსიტყვიერებასთან მჭიდრო კავშირში ვითარდებოდა. გზას ზეპირსიტყვიერებიდან წერილობით ფორმამდე გადიოდნენ საორატორო ხელოვნების დარგები — ქადაგებები, სწავლებანი, ეპიტაფიები და სხვ³³. ლიტურგიული დანიშნულებისა იყო, როგორც მიიჩნევენ, გრიგოლ დიაკონის შრომაც — მცხეთის ჯვრის დღესასწაულის საკითხავი³⁴. აღნიშნულ ძეგლთა წერილობით წყაროდ გადაქცევა მეორადი მოვლენაა. ზეპირსიტყვიერების საფეხურზე აღმოცენდა ის კომპოზიციურ-მხატვრული თავისებურებანი, ზნეობრივი იდეალები, რომლებიც არსებობას განაგრძობდა და შემდგომ სრულყოფას პოუბედა მწერლობაში³⁵.

ზეპირსიტყვიერების უბრაატესობა მწიგნობრულ ტრადიციასთან შედარებით განსაკუთრებით პირველ პერიოდში იგრძნობა. ამაზე მიუთითებს პირდაპირი მეტყველების, დიალოგების, ლეგენდა-ზღაპრებისა და ზეპირი ეპისტოლეების³⁶ სიხვე ამ ხანის ძეგლებში. ჰავიოგრაფიულ თხზულებათა ავტორები (გარ-

³¹ თ. ჟორდანიია, კრიტიკული გარჩევა ქუ მეორე ნაწილისა (უამთააღმწერელის თხზულების განხილვა), ქრონიკები, III, თბ., 1967, გვ. 566.

³² ძველი ქართული ავოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, IV, თბ., 1968, გამოსაცემად მოამზადა და გამოკლევა დაურთო ე. გამბისვილმა, გვ. 9.

³³ ნ. კანდელაკი, ქართული მწერებუტეულება, თბ., 1961, მ. ვოგინაიშვილი, XVII—XVIII საუუნეთა ქართული პოეზიის მცირე ფორმები, I, ეპიტაფია, გვ. 201—208; „ძველი ქართული მწერლობის საკითხები“, III, თბ., 1968; რ. ბარამიძე, იოანე ბოლნელი, თბ., 1962.

³⁴ ქ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, გვ. 128.

³⁵ რ. ბარამიძე, ნარკვევები მხატვრული პროზის ისტორიიდან, თავი: ფოლკლორული ელემენტები ადრეულ ქართულ პროზაში, თბ., 1971, გვ. 10.

³⁶ ზეპირი ეპისტოლეები, შეთელის სახით, შენიშნულია „შუმანიის წამებში“, მაშინ, როდესაც ადრეულ ბიზანტიურ ლიტერატურაში, რომელიც ვახდა ნიმუში აღნიშნული ძეგლისათვის, მსგავს შემთხვევებში ეპისტოლეებს წერილობითი ფორმა აეცა (ე. ხინთიბიძე, ქართული ბიზანტიური ლიტერატურის ურთიერთობის ისტორიისათვის, თბ., 1982, გვ. 155—162. წერილების ტექსტების ზუსტად გამოვრება არც მოგვიანო თხზულებებისათვის არის აუცილებელი, რითაც აიხსნება სხვაობა, მაგ, რექნ აღდინის წერილის ტექსტში, რომელიც სხვადასხვა რედაქციებს ახასიათებს (Г. Г. Аласания, Из эпистолярного наследия сельджукидов Малой Азии, в сб.:

კვეულ პერიოდამდე) მხოლოდ ზეპირ წყაროებს იმოწმებენ. ასეთი ვიზიტიზაცია შეიძლება და ნაკარნახევი ყოფილიყო როგორც თხზულებათა პოპულარიზაციის მიზნით, რადგან წერილობითი ძეგლები მხოლოდ მოსახლეობის ვიწრო წრისათვის იქნებოდა მისაწვდომი, ასევე, და აქედან გამომდინარე, ამ ხანის თეორიულ-ლიტერატურულ პრინციპებითაც, რომელთა თანახმად, თვითმზილველის ჩვენება პირველწყარო იყო და მეტი ნდობით სარგებლობდა, ვიდრე მეორადი, ე. ი. წერილობითი წყარო. თხზულებები წარმოადგენს დიალოგს მოქმელსა და მსმენელს შორის, ხოლო „სიტყვის“ ტევადი სემანტიკა შექმნილ ვითარებას ასახავს³⁷. აღნიშნული პრინციპი ხაზგასმულია ფსევდოლიტერატურული ძეგლის „ნინოს ცხოვრების“ მავალითზეც, რომელიც სახარების ტრაფარეტის მისადაგებით წარმოდგენილია თითქოსდა თვითმზილველთა მონათხრობის ფორმით. წერილობითი წყაროს დამოწმება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ („ვითარცა ეწერა მცირესა მას წიგნსა ქართლისა მოქცევაჲსა“) ამ ნიშნითაც ვამოარჩევს უკანასკნელს ჰაგიოგრაფიული ხასიათის თხზულებათაგან. გარკვეული დროიდან მწერლობისადმი დამოკიდებულების შეცვლის მანიშნებელია ფრაზები: „რომელნი არა დაწერილ არიან წიგნსა ამას“, „წიგნი, რომელი დაწერა მირიან მეფემან“, „ყოველი ვერ დაწერა წიგნს ამას“, „ხოლო მე აწ შთავეწერე წიგნსა ამას შინა მოწერილი ესე“ და სხვ. მიუხედავად ერთგვარი ევოლუციისა, მეტაფრასტიკის საფეხურზეც კი, როდესაც ავტორები, როგორც ითქვა, კიმენის გარდა (რომელიც, ჩვეულებრივ დამოწმებულია) „საეკლესიო თხრობათა და ქრონოლოგადიებს“ იყენებდნენ, ძირითად წყაროდ კვლავ თვითმზილველები და საღვთისმეტყველო ლიტერატურა დასახელებული.

იმ დროს, როდესაც ჰაგიოგრაფიის ძირითადი წყარო პირადი დაკვირვება ან ზეპირი გადმოცემებია, ქც-ის პირველსავე თხზულებაში³⁸ თვალში საცემია წერილობითი ტრადიციის ჩამყარე: „ვითა დამიწერია“, „აქამოდის დაწვერეთ“ და სხვ. პარალელურად ცოცხალია სასაუბრო ფორმა, რომელიც განსაკუთრებით იჩენს თავს თავისი ხასიათით ჰაგიოგრაფიისთან ახლოს მდგომ მონაკვეთებში. ამავე ავტორის „ნინოს ცხოვრება“ საგრძნობლად ემიჯნება ამ მხრივ დანარჩენ მონაკვეთებს („პირველად ვაკსენოთ“, „აწ ვიწყო და მოგითხრა“, „თქმულა“, „ყურითა ჩემითა ვისმინე“, „სმენით უწყოდეთ“ და ა. შ.). სასაუბრო ფორმების სიჭარბე შეიმჩნევა „მატიანე ქართლისაჲ“, რომელსაც ჰაგიოგრაფიის აშკარა გავლენა ატყვია. მსგავსი ფორმები ჰაგიოგრაფიიდან შემოსულ ფრაზებში დასტურდება („უკეთუ ვინმე ინებოს თუთოეულად წარმოთქმად ყოველთა განგებულებათა მისთა, მოუძღურდეს ძალი მისი, რომელთაგან მცირერი წარმოვთქუ ვაშთა სიგრძისაგან არა-დავიწყებისათჳს“ (ქც, I, 282), „ვითარ ვთქუ“, „ვითარ ვთქუ პირველვე“, „ვთქუა ესეცა“ და სხვ.) დავითის ისტორიაში ეს ტენდენცია კიდევ უფრო გაძლიერებულია და ჩვეულებრივ მოვლენად არის ქცეული („რათა არა განვაგრძოთ სიტყუა“, „ვითარმცა ვინ გამოთქუა თითოეული“, „ვითარცა ზემო ვთქუთ, „ესე მრავლისაგან ყოლად მცირედი და კნინი

«История и филология Турции». Тезисы докладов и сообщений, М., 1976, გვ. 6). ასევე არ იყო აუცილებელი სხვისი სიტყვების ზუსტად გამოხრებაც.

³⁷ რ. სირაძე, ქართული ისტორიული აზრის ისტორიიდან, გვ. 117; პ. ინგოროყვა, ძველი ქართული პოეზია, V—X სს., გვ. 15.

³⁸ ქც-ის პირველი თხზულების შესახებ ვიზიარებთ მოსაზრებას, რომლის თანახმად ტრადიციულად ჭუანჭურის თხზულებად მიჩნეული მონაკვეთიც ლონტი მროველს ეკუთვნის (ა. ბოგვერაძე, ქართლის ცხოვრების³ პირველი მატრიანე და მისი ავტორი, «ქართული ისტორიოგრაფია», თბ., 1968).

წარმოეტქუთ“, „ვითარცა აწ ითქუას“, „ენა ვერ შემძლებელ არს მითხრობად“, „გენდოლა თქმად“, „გარნა ისინინეთ ისევითართა მათ პირველად ესე“, „ხოლო ვთქუა მეორე მიზეზი“). ასევეა თამარის ისტორიებსა და ლაშა გიორგის დრონდელ მატანეში. აქ წერილობითი ძეგლების დამოწმებაც ზეპირი წყაროების მსგავსად ხდება, ხოლო ფრაზა „თქმულ არს ესეცა“ უფრო ხშირად წერილობით წყაროს გულისხმობს. ამ ხანის საისტორიო მწერლობაში ჰაგიოგრაფიასთან მიმართებაში ხშირია არა მარტო კომპოზიციური ან სტილისტური, არამედ აზრობრივი და მსოფლმხედველობითი შეხვედრები. თამარის პირველი ისტორიკოსის — „გონება მშობელი სიტყუსა“ (II, 45) პერიფრაზია იოანე ზედაზნელის მეტაფრასული ვარიანტის ავტორის არსენ კათალიკოზის აზრისა: „მიზეზნი არიან აღმძრველ სიტყუსა და სიტყუაჲ არს მომთხრობელ მიზეზთა“ (I, 191).

აღნიშნული ვითარება გრძელდება XIV ს. ანონიმის თხზულებამდე, რომელთანაც მთლიანად შენარჩუნებულია ტრადიციული სასაუბრო ფორმა, ხოლო მის გვერდით მწერლობისა და წერილობითი წყაროების ავტორიტეტის აღდგენა ისტორიოგრაფიის გარკვეულ ტენდენციას გამოჰყვეს, („არცა ძუელთა წიგნთა შინა სადამე იპობის“), რომელიც ალორძინების ხანის ზოგადი მოღვაწის შემოქმედებაში უფრო მაღალ საფეხურზეა აყვანილი (ფარსადან გორგიჯანიძის თხზულებაში, „სწავლულ კაცთა“ ნაშრომში, შეგვ-გადაც. „ქართლის ცხოვრებაში“, ვახუშტი ბაგრატიონთან. მოკლებული ვართ ამ თვალსაზრისით რაიმე აზრის გამოთქმის საშუალებას არასრული სახით მოღწეული ე. წ. „პარიზის ქრონიკის“ შესახებ, ხოლო რაც შეეხება სენხია ჩხეიძის, პაპუნა ორბელიანისა და ომან ხერხეულიძის თხზულებებს, ისინი კვლავ ადრეულ ლიტერატურულ პრინციპებს უბრუნდებიან და წყაროებად მხოლოდ თვითმხილველთა ცნობებს ასახელებენ, რაც სულაც არ გამოირიცხავს წერილობითი მასალებით სარგებლობის შესაძლებლობას). ყამთაღამწერლისათვის წერილობითი წყაროების დამოწმება ისეთივე ბუნებრივია³⁹, როგორც ზეპირი მასალების. გვხვდება მასთან შერეული ფორმებიც: „არაოდეს ძუელთა სადამე წიგნთა მიერ სმენილ არს“ (II, 176), „ყამთაღამწერლობა ჭეშმარიტის მეტყუელება არს“... (II, 199) და სხვ.

„ქართლის ცხოვრების“ თხზულებათა ნაწილი მშრალი ქრონიკებია, თავისუფალი ყოველგვარი რეზონერობისაგან, მაგ., სუმბატის ნაშრომი, ლეონტი მროველის ზოგიერთი მონაკვეთი⁴⁰. ასეთივეა „მოქცევაჲ ქართლისას“ საისტორიო ნაწილი. მემატინე აქ ფაქტების თავშეკავებული აღმნუსხველია, რომლის იშვიათი ჩარევა თხრობაში იზღუდება მხოლოდ ზოგადი სტერეოტიპული ფრაზეებით, რაც უფრო ანეკდოტურ ლიტერატურული კავშირების ამსახველია, ვიდრე მოვლენათა მატალიზი. ლაკონიური სტილი ადრეულ ძეგლებში ქრონოლოგიური ჩანაწერების ტრადიციის არსებობაზე გარკვეულად მიგვანიშნებს.⁴¹ ამა თუ იმ ფაქტის აღმნუსხველი საინფორმაციო ხასიათის ჩანაწერები, მოკლებული ყო-

³⁹ თუმცა არაა აუცილებელი, საისტორიო ძეგლებში წერილობითი წყაროების დამოწმება აუცილებლობად არასდროს ქცეულა. ასეთი რამ სტიქიურ ხასიათს ატარებს, ან ისეთ შემთხვევებს უკავშირდება, როდესაც მემატინე ტოვებს ან ამოკლებს ძირითადი წყაროს მონაცემებს, ასეთი თვისება შეიმჩნევა ლეონტი მროველთან (მ. ჩხარტიშვილი, წყაროების დამოწმების წესი ლეონტი მროველის თხზულებებში, „მცნე“, ისტორიის სერია, 1982, № 2), ვახუშტი ბაგრატიონთან.

⁴⁰ ლეონტი მროველის თხზულების ამ თავისებურებას ყურადღებას აქცევს — რ. ბარამიძე, ქართული საისტორიო პროზა, გვ. 86.

⁴¹ გ. მელიქიშვილი, საქართველოს უძველესი და ძველი ისტორიის საკითხები; აგრეთვე — Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, გვ. 28.

ველგვარ მხატვრულ ღირებულებას, ჩანს, ის საფუძველია, რომლის მხარე-მის შედეგად ლიტერატურის სხვა დარგებთან მოგვიანებით საისტორიო მწერლობა აღმოცენდება. ეს უკანასკნელი ფართო მკითხველს ითვისისწინებს და არა მარტო თანამედროვეობის, არამედ შთამომავლობისადმი მიმართული: „რათა არა ტყუილი ვისმე ეგონოს და ზღაპარი გინდეს თქმულნი ესე მომავალთა ეამთა“ (II, 128). „საეჭუელ მიჩნს მომავალთაგან შემდგომად არა დარწმუნებად“ (II, 123), — წერს თამარის მეორე ისტორიკოსი. ქრონიკათა გავრცობა-გამხატვრულებისაენ მიდრეკილება მწერლობის გვიან საფეხურზეც შეიმჩნევა. მაგ., ერთ-ერთი ქრონიკის სადა, მოკლე ფრაზებით სამცხის ათაბაგთა სახლობს წვერების ემხოლოდ სახელებისა და გარდაცვალების თარიღების აღნიშვნით შემდგომში შეფერადებულია და შეცვებული პიროვნებათა დასახასიათებლად შემუშავებული სტანდარტული ფრაზებით ამდაგვარად — ოცდაერთი წლის ბაადურ: „მხნე, ახოვანი და ღეთის მოყუარე“⁴².

ჰაგიოგრაფიის მსგავსად, საისტორიო მწერლობის განვითარება „ხეღვითი სიტყუისა“ და „სახინმეტყველების“ გზით მიმდინარეობს, „რიტორებრივთა მათ განვრძობათა და ფილოსოფოსებრივთა მათ შემკობილებათაჲსა“⁴³, რადგან მხატვრულ თხზულებებს „განსაკუთრებული პოპულარობა ჰქონდათ მოპოვებული და მეტის ავტორიტეტით სარგებლობდნენ, ვიდრე ძველი საისტორიო ნაწარმოებები, რომლებიც საქართველოს წარსულის შესახებ მარტივს და შეუფერადებელს მოთხრობას შეიცავდნენ“⁴⁴. ამ გზაზე, საისტორიო მწერლობას, ბუნებრივია, ფოლკლორთან ერთად მიემართა პირველ რიგში ჰაგიოგრაფიის მხატვრული არსენალისათვის და მისი შემკვიდრე გამხდარიყო. გავრცობა-გარდაკაზმვის ტენდენცია უკვე ლეონტი მროველის თხზულებას ატყვია, რომლის ზოგიერთი მონაკვეთი ჰაგიოგრაფიის ფორმით არის დაწერილი. აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამ მონაკვეთებში ჩნდება პირველად აუცილებელი შემდგომი ხანისათვის შორისდებული ზ, ში, რომელიც არ შეინიშნება პირველ ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებში და უცხოა აგრეთვე პირველი საისტორიო ძეგლებისათვისაც (ლეონტი მროველის დიდი ნაწილი, სუმბატის თხზულება, „მოქცევაჲს“ ისტორიული ნაწილი). ამავე მონაკვეთში გვხვდება ლეონტი მროველის პირველი და ერთადერთი თარიღი, რომელიც ნინოს გარდაცვალებას უკავშირდება. თარიღის ზედმიწევნილობა, წლის, თვისა და რიცხვის მითითებით, აგრეთვე ჰაგიოგრაფიის გავლენაზე მიგვანიშნებს. „მატიანე ქართლისას“ სულ რამდენიმე თარიღიდან ძირითადი ნაწილი კვლავ ამა თუ იმ პირის, ამ შემთხვევაში მეფის (პიროვნების იდეალის განვითარების გზაა სახალხო გმირი — წმინდანი — მეფე) გარდაცვალებას აღნიშნავს, ასევე წლის, თვისა და რიცხვის ჩვენებით. „მატიანე ქართლისაში“ შორისდებული ავტორისეულ ტექსტშია („მ, დიდი საკრველება და მოწყალება ღმრთისა“ I, 290). ასეთი ავტორისეული შეძახილები დამახასიათებელია მეტაფრასტიკისათვის, ხოლო ეს მოძრაობა, როგორც ჩანს, ირიბად საისტორიო მწერლობასაც შეეხება. დავითის ისტორიკოსის ნაშრომი „კვლევენებათა რიტორობისათა“ განვრცობილი და მსოფლიო ლიტერატურის ისტორიის მაგალითებით გამდიდრებული კიდევ უფრო ახლოს მიდის ჰაგიოგრაფიასთან. მასში

⁴² ქ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVIII სს.), გამოკვლევა და ტექსტები, „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ნაკვ. 30, თბ., 1954, გვ. 199—200.

⁴³ ეფრემ მცირე, მოსაყენებელი, გვ. 224.

⁴⁴ პ. ინგოროყვა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 211.

მეტაფრასტიკისათვის დამახასიათებელი მრავალსიტყვაობა შეინიშნება. ისტორიკოსი ხშირად თხზულებაში ერევა და მკითხველს თავს ახვევს სუბიექტურ განცდებას და შეფასებებს. თხზულებაში ასახულია ის ანალოგიური პროცესი ისტორიულ მწერლობაში, რასაც ჰავიოგრაფიაში კიმენურ და მეტაფრასულ რედაქციათა ურთიერთობაში: ჰქონდა ადგილი: ავტორი ადრეულ მთხრობელ ფაქტების განზოგადების საფუძველზე თავისებურ, ზოგჯერ თხზულების საერთო ხასიათიდან გამომდინარე გაზვიადებულ დასკვნებს აკეთებს⁴⁵. ასეა, მაგალითად, როდესაც იგი ადრეულ წყაროებში მოწოდებული მასალის მიხედვით პირველად მიაქცევს ყურადღებას ქართველთა ეთნოფიქოლოგიურ თვისებებს. „ნათესავი ქართველთა ორგულ ბუნება არს პირველითგანვე თუსთა უფალთა, რამეთუ, რაქამს განდიდნენ, განსუქნენ და დიდება ჰოონ და განსუენება, იწყებენ განზრახვად ბოროტისა, ვითარცა მოგუხბრობს ძველი მატანიე ქართლისა...“ (1,359). სტილთან ერთად მემატანიენი ჰავიოგრაფიიდან კვლავ აზრსაც ითვისებენ: „მაგალითად, ჟამთააღმწერლის — „ში, შური, ყოველთა ბოროტთა დასაბამი და ძვრად მომწყუდედი ნათესავისა კაცთასა და ყოველთა ნათესავთა მწყლელი“. (II, 170)—ეხმარება იოანე ზედაზნელის — „ში, მოშურნო, განეყენე შურსა, შური სიუდილი არს, ევლტოდე მისგან, რამთა არა მოკუდე... ნუ შურობ, რამთა განერო მცირედ საბრკესა მტერისასა“ (1,216). შური ხშირად იგმობა „ისტორიანი და აზმანშიც“.

როგორც ჩანს, ჰავიოგრაფიიდან მიიღო მემკვიდრეობით საისტორიო მწერლობამ ე. წ. „ცხოველთა მოტივი“, რომელიც პირველში გაცილებით მეტი მრავალფეროვნებით ხასიათდება. იმ ცხოველთაგან, ჰავიოგრაფიაში რომ იხსენებიან, ისტორიოგრაფიაში, რომელიც ძირითადად მეფეთა ცხოვრებას ეძღვნება, ზოგიერთი გამონაკლისის გარდა მხოლოდ ლომი შემოდის: „კმა ვახტანგისი, ვითარცა ჯმა ლომისა“. დავითის ისტორიკოსის ფრაზას — „ბრჭალთაგან ლომსა და ფესუსაგან მცირისა ყუაგილისასა ქსოვილისა. ვითარებასა საცნაურ ყოფიდა ვმეტადინობთ“ (1,346) — გამარტივებულად თამარის მეორე ისტორიკოსი იმეორებს: „გარნა ლომი ბრჭალთაგან საცნაურ არს და თამარ საქმეთაგან“ (II, 123). „ვითა ლომი შეუზახებდა“ (დავითის ისტორიკოსთან) — „აბალა ნოინი მსგავსი ლომისა“ (XIV ს. ანონიმი). მეტაფორებსა და ალეგორიებთან ერთად საისტორიო მწერლობა ჰავიოგრაფიიდან სიუჟეტებსაც სესხულობს. ლომის ბოკვერის ეპიზოდი თამარის პირველ ისტორიკოსთან, რომელიც სხვა არაფერია, თუ არა მეფის ძლიერების სიმბოლური გამოხატვა, იოანე ზედაზნელის მეტაფრასული ცხოვრებიდან შემოდის (1,214), რასაც, თავის მხრივ, ბიზანტიურ მწერლობასთან მიყვართ⁴⁶. შედარება ცოცხალი ალორძინების ხანის მწერლობაშიც: „თუცა ლომი ეგერ იბრძვისო“ (ჰაპუნა ორბელიანი).

შემჩნეულია, რომ ლიტერატურული ძეგლის ამა თუ იმ ქანრისადმი კუთვნილების განმსაზღვრელია განსხვავებული დამოკიდებულება რეალური სინამდვილისადმი, რეალობის განზოგადების განსხვავებული ხარისხი⁴⁷. ამ მხრივ ყველაზე მაღალი მოთხოვნილება საისტორიო მწერლობას წაყენება. ძველი მემატანიენი ამ ფაქტს არაერთხელ უსვამენ ხაზს, როდესაც ჟამთააღმწერლო-

⁴⁵ რ. სირაძე, მეტაფრასტიკის თეორია და ისტორიის საკითხები, წიგნი: ქართული ესთეტიკური აზრის ისტორიიდან, გვ. 140-დან.

⁴⁶ ძ. კეკელიძე, ცხოველთა მოტივი ავოგრაფიულ მწერლობაში (ზოსიმეს მარტილობა), ვტიუდები, III, თბ., 1955.

⁴⁷ Д. С. Лихачев, Развитие русской литературы X—XVII вв., Л., 1973, გვ. 67.

ბის ანტონიმად ზღაპრობას მიიჩნევენ და მათ შორის მკაცრ მიჯნას ავლენენ. „რათა არა ტყუილი ვისმე ეგონოს და ზღაპარი გინდდეს თქმულნი ესე მომავალთა უამთა“ (თამარის მეორე ისტორიკოსი, II, 128) — „რომელთა გუარისა საქმენი განსაკურებელ არიან ვითა ზღაპარნი და არიანცა ზღაპარ და ცუდ, ამისთვის უჯერო არს აწ თქმება“ (ჩამთაალმწერელი, II, 161).

როგორ შესაბამისობაშია ამ მხრივ ფაქტობრივი ვითარება ავტორთა თეორიულ შეხედულებებთან, ხოლო ეს უკანასკნელი როგორ ფორმალურ გამოხატულებას იღებს? ამ ნიშნით ქც-ის თხზულებები რამდენიმე ნაწილად ჯგუფდება. ერთ მხარეზე თავსდება ლეონტი მროველის თხზულება, სუმბატის ქრონიკა, „მატიანე ქართლისა“, ე. ი. ყველა ადრეული ძეგლი, რომელთა ავტორები ფორმალურად არანაირ დამოკიდებულებას არ ამკლავებენ აღნიშნული საკითხისადმი. მაგრამ სწორედ ასეთი დღემილი ისტორიოგრაფიის თავისებურების ყველაზე მკვერთმეტყველური მოწმობაა. თბეიქტური სინამდვილის ასახვა ისტორიოგრაფიის თანდაყოლილი თვისებაა, მასში გენეტიკურად საგულვებელი, ამიტომ არ მოითხოვს ზედმეტად ხაზის გასმას⁴⁸.

შესაძლებელია დამკვეთის, სამუელ ქართლის კათალიკოსის თხოვნის პასუხად (აველ-ყავ გამოთქმულად სრულიად ქეშმარიტად, ვითარ იგი იყო და ვითარცა შენ თუთ უწყი“. 1, 47), ან იქნებ იმ მიზეზით, რომ თხზულება „შემოკრებულ“ მასალას ემყარება („შევისწავლეთ მარტილობაჲ წმიდისა და ნეტარისა ამის მოწამისა“ I, 63), აბოს წამების ავტორი განსაკუთრებულ მანგილს აკეთებს შემდეგ შენიშვნაზე: „აღვწერე უღირსისაგან გონებისა ჩემისა შემოკრებული მარტილობაჲ ქეშმარიტი და უტყუელი“ (1, 48). გაფრთხილება პავლოვრაფიის ერთ-ერთ ტრადიციად იქცევა და ფორმულის სახეს იღებს. ტრადიციაში ერთგვარი კანონზომიერება შეიმჩნევა: რაც უფრო მოსალოდნელია არაზუსტი ფაქტები ან მთქმელის სუბიექტურობა, მით უფრო ხშირია თხზულების სანდოობასა და უტყუარობაში რწმუნება. გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებას მისი აღმწერი ავრეთვე „მოწაფეთაგან და მოწაფის მოწაფეთაგან“ იცნობს. ამიტომ იგი ხაზს უსვამს იმ ფაქტს, რომ მისი ნაშრომი არის „ქეშმარიტად თხრობილი“. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების ავტორი მკითხველის დარწმუნებას განსაკუთრებით მაშინ ცდილობს, როდესაც იგი თვითმხილველი არ არის და სადაც საუბარი წმინდანის მიერ ნამოქმედარ სასწაულებს ეხება. „ესეცა სიტყუაჲ ქეშმარიტად არს მოწიენული ჩუენდა“ (1,328),—აღნიშნავს ავტორი, რასაც, სხვათა შორის, მოსდევს სრულიად ფანტასტიკური გადმოცემა ანგელოზის გამოცხადების შესახებ. „ვინა[მ]ცა ყოველნი ესე სასწაულნი და საქმენი, რომელნი იგი პირველ ეპისკოპოსობისა და უკანა[მ]სკნელ ებილენეს, მომითხრნეს პირმან მან უტყუველმან“ (1, 340)“, „შეუძლებელ არს წარმოთქმე[მ]ა ყოველთა მათ სასწაულთა[მ], რომელნი იგი სარწმუნოთა კაცთა ფიცით მოგვთხრნეს ჩუენ“ (1, 343), — შენიშნავს იგივე ავტორი.

აღნიშნული ფორმულა ქც იმ ნაშრომებში გამოჩნდება, რომლებიც ამა თუ იმ მეფის ქება-ხოტბას ისახავენ მიზნად. ასეთი თხზულებები, ჩვეულებრივ, გაზვიადებული, ამაღლებული სტილითაა წარმოდგენილი და ავტორი მსგავსი

⁴⁸ საყურადღებო ტენდენციაა შემნეული საისტორიო სიტყვიერებაში, რომლისთვისაც უცხოა ზღაპრებისათვის დამახასიათებელი შესავალი და დასასრული ფორმულები, „საისტორიო ნაწარმოებთა მოქმელებს მომხდარი ფაქტების სინამდვილთ გადმოცემის პრეტენზია აქვთ და არც სჭირდებათ ასეთი ტრადიციული ფორმულები“ (ქ. ს ი ხ ა რ უ ლ ი ძ ე, ქართული ზღაპრის საგმირო-საისტორიო სიტყვიერება, თბ., 1949, გვ. 259).

შენიშვნებით მკითხველში ჰიპერბოლის მოლოდინით აღძრული ეპეის გაქარწყლებას ცდილობს. შენიშვნა იმის შესახებ, რომ მის თხზულებაში „არა-რა იყოს ტყუილი“, პირველად დავითის ისტორიკოსთან გვხვდება ჰაგიოგრაფიაში დამაჯერებლობისათვის გამოყენებული სხვა აქსესუარებით: „რამათა მოკლედ ვთქუა“, „ჩუენ მცირედითა და ყოვლად კნინითა სიტყუთა წარმოგუჩინან დიდთა მათ და მითხრობად შეუძლებელთა საქმეთა მისთავან“. „ყოველთა ბრძენთა სოფლისათა ენა ვერ შემძლებელ არს მითხრობად ზედამიწევნით“ (I, 341). ამავე თხზულებაში პირველად ქც კრებულში თავს იჩენს ჰაგიოგრაფიის მეორე მოთხოვნილებაც, რაც, თავის მხრივ, ზეპირსიტყვიერებიდან მიღებული მემკვიდრეობაა: ავტორი აღწერილი ფაქტების თვითმხილველი უნდა იყოს, ან, სასურველია, ამბის მონაწილე: „ესე ყოველი მოიწია და თუალითა ჩუენითა ვიხილეთ“ (I, 322). „აწ მე, რომელი გინა თუ მიხილავს, გინა თუ ბრძენთა და გონიერთა კაცთავან მასიან, გარდავსცე ისტორიასა და ვასილოღრაფსა, რომელ არს „მითხრობა მეფეთა“ (II, 12). ამ შემთხვევაშიც ავტორს თავისი თავი თვითმხილველად გამოჰყავს, ისევე როგორც თამარის მეორე ისტორიკოსს (II, 146): „ვითარცა თუთ მოწამე არს ყოველი ჩუენ მიერ ხილული სიტყუსაებრ ბრძნისა“, რაც, თუმცა სრულიად არ ნიშნავს იმას, რომ ეს მართლაც ასეა (გავიხსენოთ იგივე „ნინოს ცხოვრება“). ლაშა გიორგის დროინდელი მემკვიდრე ავრთვე ნიტყვა „ქებასთან“ კონტექსტში მიმართავს მკითხველს გიორგი IV-სთან დაკავშირებით: „ეიტყოდეთ ქებასა მისსა წინაშე ყოველთა კაცთა, არა ვტყუოდეთ, არცა გურცხუნოდის“ (I, 370).

ამდენად ზღაპრულ-ფანტასტიკური ქანრის ინდივიდუალური თვისება განზოგადების შედეგად რაღაც პერიოდიდან ისტორიოგრაფიის ატრიბუტადაც იქცევა, და არა მარტო პანეგირიკებში, არამედ პოლემიკური ქანრის ძეგლებშიც დასტურდება, სადაც ავრთვე იყო საშიშროება, რომ ავტორი მიეკრძოებას გამოიჩენდა. ასეთ დროს ავტორი მკითხველის დასარწმუნებლად კვლავ ტრადიციულ ფორმებს მიმართავს: „განყოფამ სომეხთა ქართლისაგან უეჭუელად აღვწერე წიგნსა ამას შინა“, — გვამცნობს არსენი საფარელი⁴⁹.

სასტორიო მწერლობის შემდგომი საფეხურია ეპითალმწერლის ნაშრომი, რომლის ავტორი არსად მთელი თხზულების მანძილზე თავის თავს თვითმხილველს არ უწოდებს (სიგელებთან დაკავშირებული ერთი შემთხვევის გარდა, რომელიც არ არის აუცილებელი პრინციპის დონემდე), საგანგებოდ არ გახაზავს ფაქტების სარწმუნოებას და ხშირად იმოწმებს წერილობით წყაროებს. ამავე დროს იგი პირველად განაზოგადებს, ყოველ შემთხვევაში ფორმალურად მაინც, ისტორიოგრაფიის ძირეულ მოთხოვნას: „ეპითალმწერლობა ქეშმარიტის მეტყუელება არს და არა თუალ-აქმა ვისთქმე (II, 199). თუმცა ამ თვალსაზრისით ავტორი ბოლომდე თანმიმდევრული არ არის: ზეპირსიტყვიერების ტრადიცია იმდენად ძლიერია, რომ ვერც ის აღწევს თავს ფანტასტიკურ-ზღაპრულ ელემენტებს.

ქც-ის თხზულებებში ათვისებულია ადრეული ლიტერატურის კიდევ ერთი ნიშანი: „მრავლისაგან მცირეს“ გადმოცემა, რაც თავის მხრივ, განზოგადების გარკვეულ საფეხურს უკავშირდება და, ბუნებრივია, პირველად მრავალბლა-

⁴⁹ არსენი საფარელი, განყოფისათვის ქართელთა და სომეხთა, ტექსტი კრიტიკულად დაადგინა, გამოკლევა და კომენტარები დაურთო ზ. ალექსიძემ, თბ., 1980, გვ. 78. აღსანიშნავია, რომ ამირანდრაგანიანის ავტორიც ირწმუნება: „თუალთა ჩეთთა ნახული და ზოგი ნასმენი მოიქსენება“ (ამირანდრაგანიანი, მოსე ხონელისა, თბ., 1939, გვ. 179).

ნიანობის საფეხურზე აღმოცენდება. აღნიშნული ელემენტი, ჰიპერბოლის ერთ-ერთი ხერხია, რომელიც აუცილებლად თან სდევს ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებს. გამოიყენება დამაჯერებლობისა და მსმენელთა დარწმუნებისათვის, რასაც ავტორები დიდ ყურადღებას უთმობენ („რამათა არა იყოს ნამეტნავ სმენელსა მსმენელთასა“, „თითოეულად წარმოთქმა შეუძლებელ არს, უკეთუ თუ ვინ შეუძლოს და მერმე მსმენელიცა ურწმუნოებად მიდრკენ, რამეთუ გონებისაგან კაცთასა, ვითარცა უზუშთაეს არს“, „რათა არა სიმრაველ წერილთა შემოვილოთ ანუ ურწმუნოთ ვისმე აღუჩნდეთ“).

მსგავსი ფრაზები პირველად „მატიანე ქართლისაში“ გვხვდება („უკეთუ ვინმე ინებოს თვითულად წარმოთქმა ყოველთა განგებულებათა მათათა, მოუძღურდეს ძალი მისი, რომელმან მცირედი წარმოვთქუ ეამთა სიგრძისაგან არა დავიწყებისათს“ (I, 282) და შემდეგ ყველა მომდევნო თხზულების ორნამენტად იქცევა („ხოლო აჲ ესევითარნი რა ენამან, ანუ რა გონებამან თვთულისა კელ ყო მოთხრობად, საწყენ სამე იქმნას აღწერილი განგრობითა სათქმელთათა“ (II, 16) „ხოლო მე მორიდეს განგრობობასა წყინობისასა მცონის დაგდებად ლუაწლი ომთა და მარჯუებათა უკანასკნელთა უმჯობესთა პირველისათა“ (II, 59). თხზულებებში ჩვეულებრივი ხდება ფრაზა: „რალა გრძელ სიტყუა საკმარ არს“.

ქართველ ავტორთათვის კარგად ცნობილი პრინციპი — „ბრინალ მეტყუელებამ ვეცხლი არს წმიდაჲ, ხოლო დუმილი ოქროჲ რჩეული“, (I, 248) აიძულებს თითქმის ყველა ჰაგიოგრაფს თხზულება თავის მართლებით დაიწყოს: „კუაღლად მეშინის მე დადუმებად... აჲ ნუუჲუე დაყენებითა ენისა ჩემისათა ქებასა შენსა დაეყენოს ჩემთსცა მოლუაწებაჲ მეოხებისა შენისაჲ ქრისტეს მიმართ“ (I, 77), „რამათა არა სიღრმესა შინა დაფარულ იყვენენ სათნოებანი წმიდისა მის მამისა და მოძღურისანი“ (I, 192), „რამათა არა დავიწყებულ იქნას მომავლთაგან...“ (II, 103), „ესე დიდი ზღვევაჲ არს ყოველთა მორწმუნეთათს და უფროსად ჩუენ ქართველთა სასწაულთა და შრომათა და ლუაწლთა მისთა დავიწყებასა მიცემაჲ“ (II, 51).

ასევე იქცევა „ისტორიათა და აზმათა“ ავტორიც, რომელიც ჰაგიოგრაფების ტრადიციულ ფრაზას იმეორებს: „ვინათგან საქმეთა დიდთა კეთილთა დავიწყებად შეიქნა, არა ჯერ ვიჩინე დადუმებად, რომელნი ზესთა ძალისა არიან არა ჩემთსოდენ, არამედ ვგონებ პირველთა სიტყუს-მოქმედთა“ (II, 78).

ამდენად, ქც-ის ზოგიერთ თხზულებას ბევრი ნიშანი აახლოებს ჰაგიოგრაფიასთან⁵⁰. განსაკუთრებით ეს ეხება რომელიმე ერთი პიროვნებისადმი მიძღვნილ მონაკვეთებს — ნინოს ცხოვრება, ვახტანგის ცხოვრება, დავითისა და თამარის ისტორიები. ყველა ეს თხზულება ჰაგიოგრაფიის ერთ-ერთი მოთხოვნის თანახმად, ამ პიროვნებათა წარმოშობის, მშობლების დახასიათებითა და მთავარი მოქმედი პირის ბეჭეობის წლების გადმოცემით იწყება⁵¹.

„სიყრმისავე დღეთა შეიყუარა სჯული ქრისტესი... უფრო ყოველთა მეფეთა ქართლისათა...“ — ამბობს მემატიანე ვახტანგ გორგასლის შესახებ. შემდეგ იგივე ვახტანგი წმინდა ადგილებს მოივლის, რაც აგრეთვე ჰაგიოგრაფიის ეტი-

⁵⁰ კ. ქაქელიძე, შემოქმედებითი პროცესი ძველ-ქართულ ლიტერატურაში იდიოლოგიური ხასიათის ზოგიერთ მომენტთან დაკავშირებით, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, თბ., 1945, გვ. 210—211.

⁵¹ დუმცა დავითის ისტორიის თხზულების ტრადიციული დასაწყისი, ა. ბოგვერძის ვარაუდით, „მატიანე ქართლისა“ ეკლესიის (იხ. მისი—„ქართლის ცხოვრების“ პირველი მატანიე და მისი ავტორი, გვ. 37).

კეტის თანახმად, წმინდანს მოეთხოვება. „წმინდა ადგილები მოინახეს ყოველნი ადგილნი წმინდანი და შევედრნეს წმიდასა აღდგომას შეწირეს შესაწირავი“... ეს თხზულებები, დაწერილი როგორც ქება-შესხმა, ერთგვარი ჰიპერბოლიზაციით ხასიათდება („ალარ დაებადა ღმერთსა სწორი ამისი, არცა მგონეს თუ დაბადებად არს“). „შეიქნა მშვედობა... რომელი არასოდეს სადა ვის უხილავს“. „ესევეთარი იქნა გალაშქრება, რომელი არასოდეს ვისგან ქმნილ იყო ბაგრა-ტონისაგან“. „რომელ არავის ექნა, არცა პირველ, არცა შემდგომ“. მწუხარების გამოსახატავად, ჩვეულებრივ, მეფის გარდაცვალების გამო, ერთმანეთის გვერდით ხშირად იკითხება „ტირილი“, „გლოვა“, „გოდება“ და „ტყება“. ზეპირ-ისტყველებიდან მომდინარე გოდების ტრადიცია მწერლობაში თხზულებების ფორმის შესაბამისად სხვადასხვა სახით ისახა. ჰაგიოგრაფიასთან ახლო მდგომ ძეგლებში შედარებით ვრცელი ნიმუშები დასტურდება (მაგ., თამარის პირველი ისტორიკოსის თხზულებაში).

„ისტორიათა და აზმათა“ საგრძნობი კავშირი იოანე ზედაზნელის მეტაფრასულ ცხოვრებასთან შესაძლოა უთარილობაშიც დავინახოთ, რაც, თავის მხრივ, ალბათ გავლენას ახდენს ჟამთააღმწერელზე.

ლეონტი მროველის თხზულება და „მატიანე ქართლისა“, როგორც ვარაუდობენ, თითქმის ერთდროულად არის შედგენილი. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მათ შორის საგრძნობი თვისობრივი სხვაობა ჩნდება, რისი წყაროც არაიშვიათად ჰაგიოგრაფიული მწერლობაა. ის, რისიც მხოლოდ ჩანასახები გვხვდება ლეონტისთან, ისტორიოგრაფიის წარმმართველი ხდება. აქვს თუ არა ასეთ თვისობრივ დაცილებებს დამატარილებელი მნიშვნელობა, თუ მთლიანად ავტორთა ინდივიდუალობას უნდა მიეწეროს? ცხადია, მეთოდოლოგიურად არ იქნება გამართლებული ამ მნიშვნელობის აბსოლუტიზაცია, თუნდაც იმიტომ, რომ ისტორიოგრაფია მუდამ აღმავალი გზით არ ვითარდებოდა (ამის მაჩვენებელია ის ფაქტები, რომ ზოგიერთ მოგვიანო ძეგლში, მაგალითად, „ისტორიანი და აზმანიში“ და „ასწლოვან მატიანეში“, საერთოდ არ გვხვდება თარიღები, ანდა „ალორძინების“ ხანის რამდენიმე ავტორი მხოლოდ ზეპირ წყაროებს იმორწმუნებს), თითქოსდა უკვე დამკვიდრებული ზოგიერთი ზოგადი თვისება შემდეგ არაერთხელ ირღვევდა, მაგრამ „მატიანე ქართლისაში“ გამოვლენილი ზოგიერთი ტენდენცია, რომელიც მთელ შემდგომ ლიტერატურას გასდევს და არ არის ბუნებრივი მხოლოდ ლეონტი მროველის თხზულებისათვის⁵², ადრეული მწერლობის ხასიათზე უდავოდ მეტყველებს, ხოლო ჰაგიოგრაფიის მიღწევების თანდათან ათვისებაში (და არა მარტო ჰაგიოგრაფიის) ისტორიოგრაფიის შინაგანი მოთხოვნილებანი, მისი სტრუქტურის თანდათანობითი გართულება მეტყველებს.

განზოგადებისაკენ მიდრეკილება გამოიხატა ჯერ კიდევ მითოლოგიის სა-

⁵² გამოქმნილია მოსაზრება „მატიანე ქართლისა“ ლეონტი მროველისადმი კუთვნილების შესახებ (კ. გ. ივ. ლ. ა., „მატიანე ქართლისა“ და მისი დასათარებების საკითხისათვის“, ი. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული, თბ., 1967, გვ. 218—232). აღნიშნული მოსაზრების მთავარი არგუმენტი—დავითის ისტორიკოსისა და XIV ს. ანონიმის მიერ წყაროთა დამოწმება სამართლიანად დააყენა ექვსი ქვეშ გ. წულთაძემ (Летопись Картли, перевод, введение и примечания Г. В. Шуляя, Тбилиси, 1982, 22—27). ქართულ წყაროებში ძველ სამწერლობო ტერმინებზე დაკვირვების შედეგად, ვფიქრობთ, იქვე როგორც დავითის ისტორიკოსის „ძველი მატიანე ქართლისა“ (კ. ქვეკელიძე, ვახტანგ გორგასლის ისტორიკოსი და მისი ავტორი, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, IV, თბ., 1957, გვ. 191, სქოლიო), XIV ს. ანონიმის „წიგნი მეფეთა ბაღულისთა და ნათესავთა მისთა“ ზოგადი მნიშვნელობისა და არ გულისხმობს თხზულებათა სთავურებს.

ფეხურზე პიროვნების იდეალის შექმნაშიც, რაც ზნეობრივი კოდექსის ცვლასთან ერთად სხვადასხვა სახეს იღებს. ჩნდება ახალი ეპითეტები, რომელთა თანმიმდევრობა ერთგვარად სულიერი მოძრაობის გამოხატველიცაა. საუკუნეების მანძილზე გამოძერწილი იდეალური სახე მატერიალურისა და სულიერის ჰარმონიაა, ხოლო თუ საჭიროა რომელიმეს უპირატესობის ხაზის გასმა, ეს მუდამ ზნეობრივ-სულიერი სფეროს სასარგებლოდ წყდება. ნაკლებ სტანდარტულა თანამედროვეთა დახასიათებები. აქედან გამომდინარე, ჰაგიოგრაფიულ თხზულებებში, რომელთა ავტორები ძირითადად მთავარი გმირის თანამედროვენი იყვნენ და უპირატესად მხოლოდ ერთი პიროვნებით იყვნენ დაინტერესებული, იშვიათად შეიმჩნევა შაბლონური დახასიათებები (თუმცა არის გამოჩაღისები, მაგალითად: „ნეტარმან გრიგოლ, მდაბალმან გულითა და გლახაკმან სულითა, მყუდრომან ქცევითა და მოწყალემან გონებითა... იყო ხილვითა დიდ, ჯორცითა თხელ, ჰასაკითა სრულ, ყოლად კეთილ სრულად, გუამითა მრთელ და სულითა უბიწო“. I, 250).

სტანდარტიზაცია ახასიათებს მოგვიანო ავტორებს, რომლებიც თხზულებებს ძველ მასალაზე დაყრდნობით აგებენ (მაგ., დავით და კონსტანტინეს წამების მეტაფრასულ ვარიანტში: „იყვნეს წმიდანი ესე ქალწულ ჯორცითა და მესციერი ძუელისა და ახლისა სჯულისა, ჭეშმარიტნი მორწმუნენი და გამოცდილნი და ახოვანნი წყობათა შინა და ბრძოლათა, რამეთუ იყო დავით უხუცე დღითა, ჰაეროვან და სპეტაკ ჯორცითა, მოწაბლე თმითა, შუენიერ გუამითა და ჯშირ წუერითა, ხოლო კოსტანტი შუენიერ გუამითა და მოწაბლე თმითა და წუერ გამო, და ორნივე საესე სულითა წმიდითა“. III, 25) ამავე დროს უკვე ჰაგიოგრაფიაში მეფის დახასიათება გარკვეულ ყალიბს იღებს (მაგალითად, ბაგრატ ჯურაბალატის (I, 307), ან მირიან მეფის (III, 46) დახასიათებები), რომელიც უფრო რთულდება და იხვეწება ქც-ის თხზულებებში.

პიროვნებათა დახასიათებისას განზოგადებისა და სტანდარტიზაციისაკენ სწრაფვა, ერთისა და იმავე წინადადებების გამეორება სხვადასხვა თხზულებაში აშკარად შეიმჩნევა ჰაგიოგრაფიაში, (ასე მაგალითად, გიორგი მცირე გიორგი მთაწმინდელისადმი მიძღვნილ თხზულებაში ზუსტად იმასვე იმეორებს, რასაც თითონ გიორგი მთაწმინდელი ამბობს იოვანესა და ექვთიმეს ცხოვრებაში: „ექვთიმოთა თარგმანი თვნიერ წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთუმესსა სხვაი არა გამოჩენილა ენასა ჩუენსა და ვჰგონებ თუ არცა გამოჩინებად არს. II, 145).

ისევე, როგორც დავითის მემკვიდრე, თამარის პირველი ისტორიკოსიც არ იძლევა მეფის ტრაფარეტულ დახასიათებას. თამარის დახასიათება, ჰაგიოგრაფიულ თხზულებათა მსგავსად, მთელ თხზულებაშია გაბნეული. მის მიმართ გამოიყენება ეპითეტები: „ჭეშმარიტი იყო და მტკიცე სჯულსა ზედა“ (II, 37). „უმეტეს შეუმატებდა ღმრთისმსახურებასა, ეკლესიათა და მონასტერთა კაზმასა და შენებასა, ობოლთა და ქუროვთა შეწყალებასა და სამართლისა მოფენასა“ (II, 99) და სხვ. ე. ი. წინ წამოწეულია ყველა ის თვისება, რომელიც წმინდანს მოეთხოვება. დავითისა და თამარის წმინდანებად გააზრებით კიდევ ერთხელ ხაზი ესმება თხზულებათა ტიპოლოგიურ სიახლოვეს ჰაგიოგრაფიულ მწერლობასთან. მაგრამ დავით სოსლანის მიმართ, რომელიც თხზულების მთავარი მოქმედი პირი არ არის, კვლავ ტრაფარეტული დახასიათება გამოიყენება: „კაცი აღსაესე ყოვლითა სიკეთითა საღმრთოთა და საკაცობოთა, შესახედავად განშუენებული, ხოლო წყობათა და ომთა შინა მკნე გულოვანთაგანი, უხვ და მდაბალი და სიკეთე აღმატებული“ (II, 100).

რაც უფრო დიდ პერიოდსა და მსაჯლას მოიცავს მემატიანე, მით უფრო მიისწრაფვის იგი უნიფიკაციისაკენ. ლეონტი მროველის თხზულების პირველ ნაწილში არეკლილია ზეპირსიტყვიერების ის ადრეული შრე, რომელიც შემდეგ მხატვრულ ლიტერატურაშიც მოიცილებს ფეხს — გმირის ფიზიკური ძალის წინაშე ქედის მოხრას⁵³, რითაც თუმცა სრულიად არ იჩრდილება მისი სულიერი თვისებები („ესე ადერკი... იყო კაცი ასაკით შუენიერი, ტანით დიდი და გოლიათი. მრავალგზის გამოცდილ იყო ბრძოლასა...“ (I, 33); „ესე ფარნავაზ იყო კაცი გონიერი, მკედარი, შემმართებელი და მონადირე კელოვანი“. I, 21). ასეთი ვითარებაა ქრისტიანიზაციამდე, რომელიც პიროვნების სრულიად ახალ იდეალს ქმნის. ხოლო მანამდე ერთგვარი გარდამავალი ფორმა გვხვდება: „ესე რევე მეფე დაღაცათუ იყო წარმართი, არამედ იყო მოწყალე და შემწე ყოველთა ჭირვეულთა“ (I, 58). ამიერიდან, ისტორიოგრაფის თვლით, იდეალურ ქართლის მეფეს სარწმუნოების დაცვა მოეთხოვება, ხოლო ყოველი მეფის საქმიანობა იმის მიხედვით ფასდება დადებითად ან უარყოფითად, თუ როგორ დამოკიდებულებას იჩენს იგი ქრისტიანობისადმი და უწყეს თუ არა მფარველობას სასულიერო ფენას. ეს ნიშანი ედება საფუძვლად ამ ხანის ლიტერატურული აზროვნებისათვის დამახასიათებელ პიროვნებისადმი ცალმხრივ დამოკიდებულებას⁵⁴ (თუ, ერთი მხრით, „ამან ბაქარ ყოველნი დღენი ცხოვრებისა მისისანი დიდსა სარწმუნოებასა შინა აღასრულა და განამრავლნა მღდელნი და დიაკონნი ყოველსა ქართლსა და რანსა ეკლესიათა მსახურებლად“ (I, 131), ვარაზ ბაქარ, პირიქით, „მეფე იყო კაცი ურწმუნო და მოძულე სჯულისა... არა სადა აღაშენა ეკლესია (I, 135 — 136); „მირდატ იყო მორწმუნე და ღმრთის მსახური“ (ეს ნიშანი უსათუოდ პირველ ადგილზეა, ხოლო ის, რაც მას მოსდევს, ყველა შემთხვევაში არ შეინიშნება), „ქუელი და შემმართებელი, ყოველნი დღენი ცხოვრებისა მისისანი აღასრულა სარწმუნოებასა შინა სამებისა წმიდისასა, ეკლესიათა შენებასა და ყოველსა ქართლსა შინა განამრავლნა მღდელნი და დიაკონნი და მსახურნი ეკლესიათანი“ (I, 142).

ეპითეტების თანმიმდევრობა იცვლება „მატიანე ქართლისაში“. პირველ პლანზე კვლავ სხვა თვისებები წამოიწევეს („მიიღო სრულობით მეფობა აფხაზთა გიორგი მეფემან. იყო იგი სრული ყოვლითა სიკეთითა, სიმკნითა და ახოვნებითა“. (ის, რაც ადრე განმსაზღვრელი იყო, მეორე ადგილზე გადაინაცვლებს). „ღმრთის-მოყუარე იყო. უმეტეს ყოველთა მაშენებელი ეკლესიათა, მოწყალე გლახკათა, უხუ და მდაბალი და ყოვლითა კეთილითა და სათნოებითა სრული“ (I, 265). ასევეა ამ თხზულების სხვა მონაკვეთებშიც.

XIV ს. ანონიმთან ლეთისმოსავობა პიროვნებათა დახასიათებისას აუცილებელ თვისებად აღარ არის მიჩნეული. ამავე დროს მასთან ხაზი ესმება ისეთ ეპითეტებს, როგორიცაა „მართლმსაჯული“, „სამართლიანი“; მასთანვე პირველად რთულდება პიროვნება, რომელშიც დადებითი და უარყოფითი თვისებები იწყებენ თანაარსებობას.

შესაბამისად იცვლება „ქართლის ცხოვრების“ თხზულებებში მეფისა და ღმრთის ურთიერთდამოკიდებულება. თუ ვახტანგ გორგასალს ძალა მთლიანად უფლისაგან აქვს მინიჭებული, XII — XIII სს. მეფის გაღმერთების პროცესი თავის აპოგეას აღწევს, რაც თამარის IV ჰიპოსტაზობის იდეაში მოვეხს ასახვას⁵⁵.

⁵³ რ. სირაძე, ქართული ესთეტიკური აზრის ისტორიიდან, გვ. 29.

⁵⁴ Д. С. Лихачев, Человек в литературе Древней Руси, М., 1970.

⁵⁵ რ. სირაძე, ქართული ესთეტიკური აზრის ისტორიიდან, გვ. 167—192.

ამავე დროს ეს მოვლენა უკუპროცესის დასაბამიცაა. ამერიიდან მეფის ლელურად⁵⁶ ღვთის ცნების „დევალაცია“ შეიმჩნევა, რაც XVIII ს-თვის სრულიად მყარ განწყობილებად გაფორმდება⁵⁷ („არვის უნდა სახარება, არცა წიგნი მოციქულთა“. — თეიმურაზი, ანდა „საღვთო წიგნი ბევრი წახდა უუ-დოდა და უბუღობით“. — არჩილი).

უნდა აღინიშნოს, რომ ჰაგიოგრაფებისაგან განსხვავებით, ქართველი ისტორიკოსები სარწმუნოებრივი მოწინააღმდეგეების მიმართ (გარკვეული პერიოდისა) შეწყნარებლობას იჩენენ. მათთვის მთავარია მოწინააღმდეგეთა არა სარწმუნოებრივი, არამედ პოლიტიკური მრწამსი. დავითის ისტორიკოსი ერთ-ერთ თურქ დიდებულს შემდეგ ატესტაციას აძლევს: „ამირა ძლიერი და მაგრიად მოისარი“, ანდა „იყო კაცი იგი მალქ-შა ვითარცა სიდიდითა სიტკობისათა და სახიერებითა აღმატებულ ყოველთა კაცთასა, რომელნი მრავალ არნ და სხუნანცა ურიცხენი. საცნაურებანი, მართლმსაჯულობანი, მოწყალებანი, ქრისტიანეთა სიყუარულნი და რათა არა განვაგროთ სიტყუა, ყოვლად უზოროტო რამე გონება ყოვლით კერძო აქუნდა“ (I, 321). XIV ს. ანონიმი საკმაოდ დადებითად ახასიათებს მონღოლებს.

ამდენად, ქც-ის თხზულებებში საკმაოდ ნათლად აისახა ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარება, მისი თანდათან დახვეწვა და სრულყოფა. ეს პროცესი, ისეთივე რთული და წინააღმდეგობრივი, როგორც საზოგადოების განვითარება, მუდამ აღმავალი არ იყო. მაგრამ ძეგლთა კომპლექსურ-ენობრივი და სტრუქტურულ-შინაარსობრივი ანალიზით საერთო ლიტერატურული პროცესების შექმნე შესაძლებელი ხდება, ერთი მხრივ, მათი უფრო ზუსტი დათარიღება, ხოლო, მეორე მხრივ, მწერლობისა და მასზე დაყრდნობით საზოგადოების ისტორიის უფრო ღრმად ჩაწვდომა.

Г. Г. АЛАСАНИ

К СРАВНИТЕЛЬНОМУ ИЗУЧЕНИЮ ГРУЗИНСКОЙ АГИОГРАФИИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

За основу сравнительного изучения агиографической и исторической литературы в статье взяты следующие параметры: 1. переход от одноплановой структуры изложения к многоплановой и связанные с данным явлением формально-художественные аксессуары; 2. подход к действительности, степень обобщения, стереотипность; 3. соотношение устной и письменной традиций и его связь с определением классификационных особенностей письменных источников; 4. взгляды на авторство; 5. отношение к датам; 6. к т. н. «мотиву животных». В труде прослеживается развитие идеала личности.

⁵⁶ მ. კარბელაშვილი, მეფის ღმრთისწურობას იღვის შესახებ „ეფესისტყაოსანში“, „მაცნე“, ენისა და ლიტ. სერია, 1971, №2. „ამთაღმწერელი, ისევე როგორც „ძველი ერისთავთა“ შემდგენელი, მეფის ტრადიციულ დახასიათებას ერისთავებსა და დიდებულებზე ავრცელებს, რაც წინა თხზულებებში იშვიათად გვხვდება.

⁵⁷ რ. ბარამიძე, სარწმუნოებრივი ინდიფერენტობის გამოხატული XVIII საუკუნის პომელტიკაში, „ძველი ქართული ლიტერატურა“ (XI—XVIII), თბ., 1977.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ძველი და შუა საუკუნეების ისტორიის წყაროთმცოდნეობის განყოფილება

წარმოადგინა ი. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტმა

ენის ძველი

ბასილი დიდის ერთი თხზულების ძველი თარგმანი

ბასილი კესარიელის თხზულებათა მრავალრიცხოვან ქართულ თარგმანებში გამოიყოფა რამდენიმე უსათაურო სწავლა, რომელთაც სხვადასხვა ხელნაწერებში მისსავე მეორე ეპისტოლის მეზობლობაში ვხვდებით. ესენია:

მზ. სწავლანი — „კაცთმოყუარე ღმერთი ჩუენი...“¹ (83r—88r).

მგ. მისივე, სწავლანი ლოცვისათვის და სხუათა თითოსახეთა სათნოებათათვის საცხორებელად სულისა — „ლოცვაჲ უბნობაჲ არს გონებისა...“ (88r—108v).

მგ. [!] სინანულისათვის — „მანო, ნუჟუჟე რომელი დაეცის...“ (108v—110v).

მდ. სწავლა — „რომელსა ჭეშმარიტად სუროდის...“ (110v—119v).

მე. სწავლა — „სახარებასა შინა წერილ არს...“ (119v—130r).

მე. სწავლა — „საყუარელნო, უკუეთუ მცირესა ამას ეამსა...“ (130v—132v).

მზ. სწავლა — „რაჲმს შჯდე სენაკსა შენსა...“ (132r—134r).

მთ. უსათაურო — „თქუა წმიდამან ბასილი, რაჲმს ებრძოდის გულის სიტყუასა რომლისამე ცოდვისა მიმართ...“ (137v—140r).

ეს თავები ძირითადად ჰომილეტიკურ ხელნაწერებში დამკვიდრდა. ისინი შესულია ბასილის სწავლანის ერთ-ერთ უძველეს კრებულში Jer 14 (1055 წ.) და „ითიკის“ ხელნაწერებში: A 927 (XII ს.), A 100 (1713 წ.), S 376 (1798 წ.) A 181 (1816 წ.), A 394 (XVIII ს.), H 2350 (XVIII ს.), S 3661 (XVIII ს.).

მათი შემცველი დანარჩენი ნუსხებიდან A 1101 (1047 წ.), ქუთ. 431 (1789 წ.), H 2853 (XVIII ს.) ასკეტური ხასიათის ხელნაწერებს წარმოადგენენ. ხოლო შედგენილობით ერთმანეთის მსგავსი A 548 (1862 წ.) და A 404 (1807 წ.) კანონიკური კრებულებია.

„ითიკის“ ნუსხებში მტკიცედ დამკვიდრებული ეს რამდენიმე თხზულება კ. კეკელიძემ ბასილის სხვა „სწავლანთან“ ერთად მისსავე ჰომილეტიკურ მემკვიდრეობას მიაკუთვნა. ეს აზრი საბოლოოდ დამკვიდრდა ქართულ მეცნიერებაში, განსაკუთრებით კი ხელნაწერთა აღწერილობებში².

აღნიშნული „სწავლანი“ ბასილის ასკეტური ტექსტების სპეციალისტის ე. გრიბომონის კვლევის სფეროშიც მოხვდა. თავის შრომაში მეცნიერმა მთელი თავი მიუძღვნა „ასკეტოკონის“ ქართულ რედაქციებს, ხოლო ამ სწავლათა ერთობლობა მიიჩნია ბასილი დიდის „ასკეტოკონის“ ერთ-ერთ მესამე, ექვთიმე ათონელისეულ (C) რედაქციად ეფერმე მცირისა (A) და პროკოპი მღვდლის (B) თარგმანების შემდეგ. მან პირველმა გამოთქვა ვარაუდი, რომ „სწავლა“ დასაწყისით „კაცთ-

¹ თავებს ვუთითებთ უძველესი ხელნაწერის A 1101-ის მიხედვით (იხ.: საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, ყოფილი საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერების (A კოლექცია), ტ. IV, შეადგინა ქ. შარაშიძემ, თბ., 1954, გვ. 66—76.

² კ. კეკელიძემ, უცხო ავტორები ძველ ქართულ მწერლობაში, ტფილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VIII, თბ., 1927, გვ. 109—110; მისივე, უცხო ავტორები ძველ ქართულ მწერლობაში, ეტრუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, V, თბ., 1957, გვ. 17—18.

მოყუარე ღმერთი ჩუენი...“ წარმოადგენდეს ბასილის მე-3 და მე-4 ასკეტური პროლოგების შეერთებას, ანუ პროლოგ 34-ს. ჩვენ მიერ შემოჩამოთვლილ უსათაურო თხზულებებს მეცნიერი სამართლიანად უწოდებს „არაიდენტიფიცირებულებს“ და აღნიშნავს, რომ მათი დასაწყისები გარდა ერთისა (პროლოგი 34) „ასკეტკონში“ არ იძებნება.³

„ითიკის“ კუთვნილებად მიიჩნია ეს თავები ე. ხინთიბიძემ და ე. გრიბომონის შრომაზე დაყრდნობით, წმინდა ასკეტურ თხზულებად გამოაცხადა „სწავლა“ დასაწყისით „კაცთ-მოყუარე ღმერთი ჩუენი...“ (პროლოგი 34)⁴.

ბასილის ჰომილიათა კრებულის, Jer. 14-ის კვლევისას ამ თავების შესახებ ჩვენი ვარაუდი ასეთი იყო: ექვთიმე ათონელმა ბასილის, ან, შესაძლოა, სხვა ავტორთა თხზულებებიდან მონასტრის მოღვაწეთათვის შეარჩია რამდენიმე ასკეტური შინაარსის თხზულება და თარგმნა. ეს სწავლანი Jer 14-სა და „ითიკის“ ხელნაწერებში დამკვიდრდნენ არა როგორც მისი განუყოფელი და კანონიერი ნაწილი, არამედ როგორც ექვთიმეს მიერ თარგმნილი ბასილის თხზულებანი. ამის საუკეთესო დადასტურებას წარმოადგენს ასკეტური ხასიათის კრებული A 1101, რომელიც უძველესია ამ თავების შემცველ ხელნაწერთა შორის.⁵

ჩვენი ცდა, დაგვეძებნა ამ უსათაურო თავების ნამდვილი ადგილი ბასილის შემოქმედებაში თითქმის უშედეგოდ დამთავრდა, ეს განაპირობა იმანაც, რომ კვლევის სფეროდან საერთოდ ამოვიღეთ ბასილი დიდის „ასკეტკონი“⁶.

ამჟამად ჩვენ შევეჩებით აღნიშნული თხზულებებიდან ერთ-ერთს. ეს არის სწავლა „თქმული წმიდისა და ღმერთშემოსილისა მამისა ჩუენისა ბასილისი სინანულისათჳს“ დასაწყისით „ძმანო, ნუტყუე რომელი დაცვის, არა აღდგისა?...“ (A 1101, 108v—110v). კვლევამ ცხადყო, რომ ეს თარგმანი წარმოადგენს ბასილის 46-ე ეპისტოლის (Πρὸς παρθενοὺς ἐκπαιστῶν — დაცემულ ქალწულს, PG 32, 369—381) იმ ფრაგმენტის ქართულ თარგმანს, რომელსაც რედაქტორის დამუშავების შემდეგ დამოუკიდებელი ასკეტური ნაწარმოების სახე მიუღია. 46-ე ეპისტოლის პირველი ნაწილი კერძო ხასიათისაა (აღწერილია დაცემული ქალის სახე). ჩვენთვის საინტერესო ფრაგმენტი კი ამ ეპისტოლის ბოლო ნაწილს მოიცავს და შედარებით ზოგადი ხასიათისაა. ამის გამო მიიპყრო მან ინტერპოლატორ-რედაქტორთა ყურადღება და ცალკე საკითხავად იქნა გამოყოფილი.

³ J. Gribomont, Histoire du texte des Ascetiques de s. Basile, Louvain, 1953, გვ. 80.

⁴ ე. ხინთიბიძე, ბასილი კაპადოკიელის „სამოღვაწეო წიგნის“ ქართული რედაქციები, თბ., 1968, გვ. 68—69.

⁵ ნ. ცოფურაშვილი, „ითიკის“ შედგენილობისათვის, „მაინე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1974, № 1, გვ. 80.

⁶ მართალია, ამ თავების დასაწყისები, გარდა ერთისა (პროლოგი 34), „ასკეტკონში“ არ იძებნება, მაგრამ ერთ-ერთ „სწავლაში“ (დასაწყისით „რომელსა ჭეშმარიტად სტოღის...“, A 1101, 110v—119v) ჩვენ მაინც შევაკვლიეთ ბასილი დიდის XI ასკეტური სიტყვის (Sermo, XI, PG 31, 625—648) ფრაგმენტის თარგმანს. ეს ფრაგმენტი ასე იწყება: „მოყავ უკუე ყური შენი, ძმანო, რომელსა ევე ესტრის მოქალაქობა...“ (117r-119v). დღემდე ცნობილი იყო ამ სიტყვის მხოლოდ ფერემ მცირისეული თარგმანი.

ჩვენს შემოდასახელებულ გამოკვლევაში (გვ. 80) ბასილის „სწავლა“ დასაწ. „სახარებასა შინა წერილ არს...“ (Jer 14, 323r—337v) მივიჩნიეთ ფსევდობასილის თხზულების — „ისაია წინასწარამეტყველის განმარტების“ — წინასიტყვაობად (Enarratio in prophetam Isaiam, PG 30, 117—668), მაგრამ, როგორც ვთქვამ, ეს სწავლა წარმოადგენს ამ მთლიანი თხზულების გამოკრებილ თარგმანს. მასალის შეჩერების პრინციპი ჩვენ ვერ ავხსენით.

ტექსტის გადაკეთება-შემოკლება რომ ქართულ ნიდაგზე არ მომხდარა, ამს შემდეგი ვარემოებაც მოწმობს: ამ ეპისტოლის თითქმის იგივე ნაწილი დასაწყისით: *Ἀλλ' ἐπειὶ οὐκ ἔστιν ἔτι ἔλεος καὶ ἔλεος* ... (PG 32, 1304) სვიმეონ მეტაფრასტმა შეიტანა ბასილის თხზულებებიდან ამოკრებილ თავის ერთ-ერთ, XIV სიტყვაში *De future iudicio* (PG, 32, 1297—1303?), რომელიც ჩვენთვის საინტერესო ტექსტის გარდა შეიცავს ფრაგმენტებს ბასილის სხვა თხზულებებიდან. მის ბოლო ნაწილს წარმოადგენს სწორედ ამ ეპისტოლის ნაწყვეტი.

ამ „სწავლისა“ და სვიმეონის მიერ დამუშავებული ფრაგმენტის შედარება მათ შორის არსებულ სხვაობას მოწმობს და მთლიანად გამოირიცხავს ერთი-საგან მეორის წარმომავლობას. ქართული თარგმანი შეიცავს აღნიშნული ეპისტოლის უფრო ვრცელ ნაწილს, ვიდრე სვიმეონ მეტაფრასტის XIV სიტყვა. ორივე რედაქტორი ამოკლებს ერთსა და იმავე ვრცელ ბიბლიურ ციტატას (დან. 9—10), მაგრამ სხვადასხვა ნაწილში.

მართალია, სვიმეონის მიერ დამუშავებული ნაწყვეტი არ წარმოადგენს ჩვენთვის საინტერესო ეპისტოლის ფრაგმენტის ბერძნულ დედანს, მაგრამ მისი არსებობა უკვე თავისთავად გულისხმობს ქართული თარგმანის ბერძნული დედნის არსებობასაც.

ეპისტოლის ტექსტის როგორც ექვთიმესეულ. ისე სვიმეონის მონაკვეთშიც უფრო იშვიათად, მაგრამ მაინც მოჩანს ადრესატის სახე. ამაზე უზრუნია ორივე ბერძნული ტექსტის რედაქტორებს და „საქვე“ ადგილები გადაუშუშავებათ. მაგ., დედნისეულ წინადადებას *Ἀλλὰ τί ἀπέστρεψεν ἢ παρ' ἑνός ἀποστρεφῆν ἀναίτιον*“ — „რატომ მიიქცა ქალწული ასე უსიციხელოდ?“ — ექვთიმეს თარგმანში ცვლის: „ამისთვის რად უსასო იქმნების შეცოდებული იგი და დაკეცილი და არღარა ჰნებავს აღდგომაჲ?“ (A 1101, 108v). რადგან ეს ადგილი სვიმეონის რედაქციაში სულ არ არის შეტანილი, მისთვის ამ ადგილის გადაკეთების საჭიროება არ არსებობს. სამაგიეროდ ეპისტოლის ბოლო წინადადებაში მოხსენიებული ასული — „...*შენი ἡ ἡμετέρα μου νεκρὰ ἔχον καὶ ἀνέκτισε, καὶ ἀποκλίσθη καὶ ἐσρέθη*“⁷... (რამეთუ ასული ჩემი მკვდარი იყო და აღდგა, წარწყმედილი იყო და იპოვა) — ექვთიმეს თარგმანში შეცვლილია ძით: „...რამეთუ ძე ჩემი წარწყმედილი იყო და იპოვა, მოკვდარ იყო და აღდგა...“ (A 1101, 110v). იგივეს ვხვდებით სვიმეონის მიერ დამუშავებულ ფრაგმენტშიც. შტრ.: „...*შენ ὁ ὁ ἡμετέρα μου νεκρὰ ἔχον, καὶ ἀνέκτισε, καὶ ἀποκλίσθη, καὶ ἐσρέθη*“ (PG 32, 1305).

აღსანიშნავია, აგრეთვე, როგორც ქართული ტექსტის დასაწყისი მიმართვა *ძმანო*, ისე ორივე ტექსტში ჩართული მიმართვის ფორმები: „მოიგნენ უკუე, მკაცო, უკანადაქნელი იგი დღეს...“ (A 1101, 109r); „შენა არს, მკაცო, შეცოდებულო, დიდი იგი სულთა მკურნალი...“ (A 1101, 110r); „*Ἀλλ' ἐπειὶ οὐκ ἔστιν ἔτι ἔλεος καὶ ἔλεος*...“ (PG 32, 1304).

აქვე უნდა მივუთითოთ ორივე ტექსტში შეტანილ ტრადიციულ დაბოლოებაზე, რომელსაც, ბუნებრივია, არ შეიცავს ეპისტოლე: „რამეთუ მისი არს დიდება სახიერისაჲ მის და კაცთმოყუარისა მამისა და ძისა და წმიდისა სულისა აწ და მარადის

⁷ სწორედ ამიტომ ჩვენ აღნიშნული ტექსტი შევცდომით სვიმეონ მეტაფრასტს მივაკუთვნეთ („ითიის“ შედგენილობისათვის, გვ. 80).

⁸ ეპისტოლის ტექსტს ყველგან ვიმოწმებთ მისი კრიტიკული გამოცემის მიხედვით: Saint Basile, *Lettres, Texte établi et traduit par Y. Courtonne*, t. 1, Paris, 1957, გვ. 122.

⁹ იქვე, გვ. 125.

და უკუნითი უკუნისამდე, ამენ“. (A 1101, 110v). შლრ. სვიმეონის მიერ დამუშავებულ ფრაგმენტს: „Αὐτὸν ἦ ᾤξῃ εἰς τὸς αἰθῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν“ (PG 32, 1305).

ამგვარად, ორივე შემთხვევაში ბასილის ეპისტოლის ამ ფრაგმენტის დამუშავება ძირითადად მის შემოკლება-გადაკეთებაში მდგომარეობს. რედაქტორების ამგვარმა ჩარევამ (რასაც სვიმეონ მეტაფრასტამდეც მიმართავდნენ მწიგნობარი მამები), პირვანდელი სახე დაუკარგა ამ ფრაგმენტს და შესაძლებელი გახდა მისი სრულიად სხვა, ასკეტური დანიშნულებით გამოყენება¹⁰.

Н. Я. КАДЖАИА

ГРУЗИНСКИЙ ПЕРЕВОД ОДНОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ ВАСИЛИЯ ВЕЛИКОГО

Резюме

В грузинских переводах творений Василия Великого выделяется ряд незаглавленных поучений, которые встречаются в аскетических и гомилетических сборниках вместе со вторым письмом того же автора.

Одно из них — «Почтение о покаянии» (A 1101, 108v—110v) — представляет собой фрагмент текста XLVI письма Василия Великого.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის არქეოგრაფიის განყოფილება

წარმოადგინა კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა

¹⁰ ხელნაწერ N 2853-ის აღწერილობის მიხედვით „ითიკის“ ფრაგმენტად მიჩნეული ეს თხზულება, აღმწერელს საძიებელში თემატიკურად ასკეტიკის განყოფილებაში აქვს გატანილი. იხ.: საქართველოს ისტორიის და საეთნოგრაფიო საზოგადოების ყოფილი მუზეუმის ხელნაწერები (H კოლექცია), ტ. VI, შედგენილია და დასაბუქდად მომზადებული ნ. კასრაძის, ე. მეტრეველის, ლ. მეფარიშვილის, ლ. ქუთათელაძის და კ. შარაშიძის მიერ, თბ., 1953, გვ. 523.

მ. შაინუზრაძე, მ. მაგულაშვილი, თ. ჩუბინიძე

იოვანე ოქროპირის მართი საკითხავის კართული თარგმანი

იოანე ოქროპირის სახელით ცნობილი ამალღების ჰომილია, რომლის შესახებაც წინამდებარე ნაშრომში გვექნება საუბარი, შემოგვინახა ორმა მრავალთავმა — ათონურმა (XI ს.) და კლარჯულმა (X ს.).

ჰომილიას ათონის მრავალთავში უკავია გვ. 134^f—137^f. იგი რიგით 42-ე საკითხავია. კლარჯულ მრავალთავში აღნიშნული თხზულება დაცულია 26-ე ნომრით (გვ. 100^f—103^f), ოღონდ თავნაკულია და უსათაურო. იგი აქ სხვა რედაქციისაა.

კლარჯული მრავალთავის 25-ე საკითხავს ასეთი სათაური აქვს: საკითხავნი ამალღებისანი, თქუმული წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანე ოქროპირისა (გვ. 97^f). A 42-ს¹ კი ასეთი: საკითხავნი ამალღებისანი, თქუმული იოვანე ოქროპირისა ამალღებისათვის უფლისა ჩუენისა იესუ ქრისტესა (გვ. 134^f). მაშასადამე, ამ საკითხავთაგან იგულისხმება ამალღების ჰომილიათა ციკლის დაწყება. მართლაც, k 25 და k 27 ამალღების საკითხავებია, რომელთა ავტორი იოვანე ოქროპირია. A 42 და მისი მომდევნო საკითხავებიც ანალოგიური ხასიათისაა. ასე რომ, K 26-ის თავნაკულობის მიუხედავად, იგი იოვანე ოქროპირის ამალღების საკითხავთა რიგში დგება. მაგრამ, თუ ათონის მრავალთავში A 42-ით იწყება იოვანე ოქროპირის ამალღების საკითხავთა ციკლი, კლარჯულში გვევე ჰომილია ამ ციკლის შუაშია მოქცეული.

ამალღების ეს საკითხავი შემონახულია ბერძნულ, სომხურ და სირიულ ენებზე.

ბერძნული ხელნაწერები იოვანე ოქროპირის ვარდა ამ თხზულების ავტორად კიდევ რამდენიმე სხვა პირს ასახელებენ, ესენია: კირილე ალექსანდრიელი, ევსევი ალექსანდრიელი, გრიგოლ ალექსანდრიელი, ლეონტი². ბერძნული მოდელი გამოქვეყნებულია P. G.-ს 64-ე ტომში³. ეს ტექსტი XI ს-ისაა, მიჩნეულია ფსევდო-ოქროპირისეულად⁴. აღნიშნული ჰომილია იოვანე ოქროპირის სახელით გამოცემული აქვთ აგრეთვე გ. ტეილორს⁵ და ბ. დე მონფოკონს⁶. 1935 წ. კი — ქრ. პაპადოპულოსს. მან საკითხავი კირილე ალექსანდრიელის სახელით გამოაქვეყნა⁷.

¹ ათონურ ტექსტს აღნიშნავთ A ლიტერით, კლარჯულს K-თი.

² G. Lafontaine, La version arménienne du sermon sur l'Ascension d'Eusebe d'Alexandrie, 1976, გვ. 523.

³ P. G., 64, Paris, 1858—60, გვ. 46—48.

⁴ M. Van Esbroeck, Les plus anciens homeliaires georgiens, Louvain, 1975, გვ. 90.

⁵ E. M. Buytaert, L'heritage litteraire d'Eusebe d'Emese, — etude critique et historique, Textes, Louvain, 1949, გვ. 244.

⁶ J. M. Saugey, La version syriaque de l'homélie sur l'Ascension de Notre-Seigneur d'Eusebe d' Alexandrie, — Augustinianum, Roma, 1980, გვ. 301—302. G. Lafontaine, დასახ. ნაშრ., გვ. 523.

⁷ M. Van Esbroeck, დასახ. ნაშრ., გვ. 90.

ამას გარდა, გ. ლაფონტენი მიუთითებს ბერძნული ვერსიის მეორე რედაქციაზე, რომელიც P. G.-ს ტექსტთან შედარებით უფრო ვრცელია. ეს რედაქცია IX—X სს-ის 14 ხელნაწერმა შემოგვინახა⁹. ვრცელი რედაქცია მოკლესაგან იმით განსხვავდება, რომ მას რამდენიმე ჩანამატი აქვს. ესაა ე. წ. არქაული ეპიზოდები, რომელთაც ქვემოთ შევხვებით.

სომხურ ენაზე ამაღლების ეს ჰომილია XII—XIX სს-ის რამდენიმე ხელნაწერმა შემოგვინახა. თხზულების ავტორად აქაც სხვადასხვა პირნი ჩანან — ევსევი ემესელი, ევსევი კესარიელი და ევსევი ალექსანდრიელი⁹. 1949 წელს ე. ბიუტარმა გამოაქვეყნა საკითხავის სომხური კრიტიკული ტექსტი¹⁰. 1976 წელს კი გ. ლაფონტენმა ბიუტარის მიერ გამოცემულ ტექსტს დაუმატა სხვა სომხურ ხელნაწერთა მონაცემები და ხელახლა გამოსცა ეს საკითხავი¹¹. გ. ლაფონტენი სომხურ ვერსიას ორ ჯგუფად ჰყოფს — მოკლედ და ვრცლად. მოკლე რედაქცია, მისი აზრით, ბერძნული ვრცელი რედაქციის იდენტურია (ეს სომხური ტექსტი ე. ბიუტარის მიერაა გამოცემული), ვრცელში იგი გამოყოფს კიდევ ორ ქვეჯგუფს: 1. ტექსტი, რომელსაც დასასრულში 29 სტრიქონიანი ჩანამატი აქვს; ეს ჩანამატი ბიუტარის მიერ გამოქვეყნებულია ტექსტის სქოლიოში, 2. პირველი ქვეჯგუფის ჩანამატის ანალოგიური ტექსტი, ოღონდ უფრო ვრცელი¹².

სირიული ტექსტი გამოცემული აქვს ე. სოეეს¹³ ვატიკანის ბიბლიოთეკის № 369 (VII—IX სს.) ხელნაწერის მიხედვით¹⁴. როგორც გამომცემელი აღნიშნავს, Vat. Syr. 369 ერთადერთი ხელნაწერია, რომელმაც ეს ჰომილია სირიულ ენაზე შემოგვინახა¹⁵. სირიული ვერსია უსათაუროა და ავტორი არ ჩანს. ე. სოეე მიიჩნევს, რომ ამაღლების ამ ჰომილიის ავტორი ევსევი ალექსანდრიელია¹⁶.

საკითხავის შესახებ თავისი აზრი აქვს გამოთქმული მ. ვან ესბროკს, რომელიც თვლის, რომ ქართული ვერსია ბერძნულიდან სიტყვისიტყვით ნათარგმნი სომხური ტექსტიდან მომდინარეობს¹⁷.

ჩვენი მიზანია საკითხავის ქართულ-ბერძნულ-სომხურ-სირიულ ვერსიათა შედარების საფუძველზე მათი ურთიერთმიმართებისა და ასევე წყაროს დადგენასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხის გარკვევა.

იმთავითვე უნდა აღინიშნოს, რომ, მართალია, ქართული ტექსტი გარკვეულ სიახლოვეს იჩენს ყველა ზემოაღნიშნულ ვერსიასთან, მაგრამ მისი წარმომავლობა მაინც ბერძნულს უნდა დაუკავშიროთ. შევეცდებით დავსაბუთოთ ჩვენი მოსაზრება: შინაარსის მხრივ ქართული ძალიან ჰგავს ბერ-

⁹ G. Lafontaine, დასახ. ნაშრ., გვ. 524.

⁹ E. M. Buytaert, დასახ. ნაშრ., გვ. 133—134; G. Lafontaine, დასახ. ნაშრ., გვ. 526—528.

¹⁰ E. M. Buytaert, დასახ. ნაშრ., გვ. 171*—185*.

¹¹ G. Lafontaine, დასახ. ნაშრ., გვ. 533—564.

¹² G. Lafontaine, დასახ. ნაშრ., გვ. 529.

¹³ J. M. Sauget, *La version syriaque de l'homélie sur l'Ascension de Notre-Seigneur d'Eusebe d'Alexandrie*, Augustinianum, Roma, 1980, გვ. 306—317.

¹⁴ I. M. Sauget, *Deux Homéliaires Syriaque de la Bibliothèque Vaticane*, OCP 27, 1961, გვ. 395; მისივე, *La version...*, გვ. 300.

¹⁵ J. M. Sauget, *La version...*, გვ. 302.

¹⁶ J. M. Sauget, *La version...*, გვ. 302.

¹⁷ M. Van Esbroeck, დასახ. ნაშრ., გვ. 251—252.

7. მაკნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1983, № 4

სირიული და სომხური ტექსტები ქართულთან შედარებით შემდეგ ნაარსობრივ ცვლილებებს გვიჩვენებენ:

1. ათონ.: „შე სამთა ყრმათა თანა ვიქცეოდჳ დაჳ შეგმგენელნი მათნი ცეცხლსა მივცენ“ (135^v)

სირ.: whynt tlt tly' bgw 'tw'n' q'm hwyt wmn yqdn' dnwr' šwzbt 'nwn wlsn'' dylhwn 'wqdt (310—31, 1—3)

შე სამ ყრმას შორის თორნეში ვიღეჳ და ცეცხლისაგან ვიხსენ და მოწინააღმდეგენი მათნი ცეცხლს მივეც.

2. ათონ.: და იგინი მიმომავალნი თავთა მათთა ყრიდეს ჩემ ზედა (134 ^v).

სირ.: whwn ršy' 'bryn hww wmnodyn ryšyhwn wmçhyn ly (308—10,2)

და ისინი ბოროტნი მიმოდან, თავთა თვისთა არხევენ და შეიცხადენ მე.

3. ათონ.: მოგეც თქუენ კუერთხი, მივსეც წარმართთა ჭლარი (136^v).

სომხ.: ხათი ჰხე ვყადაყან, ირ ჭაიყხეგაუ ს ღნჩიყ ათეფარხენაგ (179)

მოგეც თქუენ კუერთხი, რომელიც აყვავდა და კაკალი მოისხა.

4. ათონ.: არა დაგიტეო შენ, დედაო და ქალწულო (136^r).

სომხ.: იჯ ქიიყე ვღეხ ისიყ ამსნაჲს აჯსარქსი (180)

არა დაგიტეო შენ, ოქროვ ყოველი ქუეყნისაო.

როგორც ცნობილია, საკუთარ სახელთა მონაცემებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ტექსტოლოგიურ მიმართებათა კვლევისას. ქართულ-ბერძნულ ტექსტებში დასტურდება ერთი და იგივე საკუთარი სახელის ერთნაირი ფორმით ხმარების შემთხვევები. მაგ.: 1. საკ. სახ. იოვანე: ბერძნ. 'Ιωάννης,' სომხ. *Յոհաննէս* — იოჰანე; სირ. ywhn — იოხანე; 2. ისუ ნავე, ბერძ. — 'Ιησους τος Ναυη — ისუ ნავე; სირ. yšw' br nwn — ისუ ბარ ნუნ; სომხ. *Յիսուս იրիկ Նաւայ* ისუ ძე ნავესი.

ქართულ ტექსტში იქმნება ერთი ისეთი მავალითი, რომელიც, ვფიქრობთ, ბერძნულზე უნდა მიგვანიშნებდეს:

ათონ.: მე ელისეს ხალენი მივეც (135 ^v).

ბერძ.: *ἐγὼ εἶμι 'Ελισσαῖο δὲ πλὴν χάρου ἰχθυήσῃ* (64, 45),

მე ელისეს ორმავალ მაღლი მივეც

სიტყვა *χάρου* ἢ „მაღლი“ მთარგმნელის მიერ გაგებულია როგორც „ხალენი“.

სირიულში ეს ეპიზოდი არ გვაქვს. რაც შეეხება სომხურს, იგი ბერძნული ტექსტის ჩვენებას იმეორებს (გვ. 177).

როგორც დავინახეთ, ქართულ-ბერძნულ ტექსტებს ახასიათებთ შინაარსობრივი მსგავსება, თხრობის თანმიმდევრობის ერთიანობა და, რაც ყველაზე მნიშვნელოვანია, ქართულ ტექსტში დასტურდება ბერძნულის უშუალო გავლენის მაჩვენებელი — ბერძნულის მავალითი. ყოველივე აღნიშნული გვაძლევს იმის საშუალებას, რომ ჰომილიის ქართული ვერსიის წყაროდ ბერძნული მივიჩნიოთ.

ცალკე გვინდა ვისაუბროთ ბერძნულ-სომხურ-სირიულ ვერსიათა ურთიერთობაზე საკითხავის კლარჯულ რედაქციასთან. გვაქვს შემთხვევები, როდესაც ათონური ტექსტი სხვაობს აღნიშნულ ვერსიათაგან მაშინ, როცა ეს ვერსიები, თავის მხრივ, თანხედებიან შესაბამის კლარჯულ ტექსტს, ან კიდევ

ბერძნული ტექსტი ათონურს მისდევს, სირიულ-სომხური კი — კლარჯულს და ა. შ. მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს:

1. ათონ.: პირველად საქმით ვყავ და მერმე თქვენ თანა განვავე და ვთქუ (135 r).

კლარჯ.: და ამისთვის ვიწყე წინაბთვე აღსრულებად ჰემპარიტებისა ამის და აჲ ვინარძანებ თქვენ საქმედ (100 v).

ბერძ.: *πρωτος η̄ρ̄σ̄αμ̄ῡ τ̄ω̄ν̄ ἱ̄ε̄ρ̄οῡ τ̄ῆ̄ς̄ ἐ̄πῑσ̄κο̄πεῑοῡ, καὶ̄ τ̄ῆ̄ς̄ ὑ̄μ̄ῶ̄ν̄ προ̄ο̄ῑκ̄τ̄ᾱς̄ ποῑῆ̄σαῑ. Ἐ̄πῑσ̄κ̄ον̄* (64, 45) - A.

სირ. *mšr' hwyt dyn qdm'yt d'bydywhy lsw'rn' whydyn pqdhwyt lkwn d'p'ntwn t'hdwn* (308—16, 2—4)=K

სომხ. *წასა იყայთ აინხჳ ენჯმარითქმის ეიობიქ* (174)=k-ს I ნაწ.

2. ათონ.: მე წარვიღე და მოგივლინო თქვენ ნუგეშინისმცემელი (136 v).

კლარჯ.: მე წარვიღე შემდგომად ათი დღისა მოგივლინო ნუგეშინისმცემელი (103r).

ბერძ.: *ἐ̄γ̄ω̄ ἔ̄λᾱβ̄ον̄, καὶ̄ ἡ̄σ̄ᾱν̄ ἡ̄μ̄ῶ̄ν̄ ἁ̄γ̄ῶ̄ν̄ π̄ῆ̄ρ̄ων̄ τ̄ῶ̄ν̄ Πᾱτρῑσ̄ტი̄κ̄ων̄* (64, 47) - K.

სირ.: 'n' 'zl' 'l' wmn 'sr' ywmy'n mšdr 'n' lh lkrqlyt' (314—61,1—2)=k

სომხ.: *ესთათან ასორ ასახსუხუ ემსქმარქც* 182)=k და ა. შ.

რით იხსნება ბერძნულ-სომხურ-სირიულ ვერსიათა ასეთი არასისტემური თანხვედრილობა ხან ათონურ და ხან კლარჯულ რედაქციებთან და რა ტექსტი უნდა ვივარაუდოთ ამ შემთხვევაში ყველა ზემოდასახელებულ ვერსიათა წყაროდ?

როგორც სირიულ-ბერძნული ტექსტების ურთიერთშედარებამ ცხადყო, ისინი ავტულებს მხრივ ერთმანეთის მსგავსნი არიან. იმ შემთხვევებში კი, როდესაც სირიული ტექსტი სხვაობს ქართულისაგან, ბერძნული ძირითადად იმავე ჩვენებას იძლევა, რასაც სირიული. ეს ეხება კლება-მატების, თუ შინაარსობრივი ხასიათის ცვლილებებს. დასტურდება რამდენიმე მაგალითი, როცა საკითხავის გარკვეულ მონაკვეთებში სირიულ-ბერძნული ტექსტები სხვაობენ ერთმანეთისაგან, მაგრამ ეს განსხვავებანი იმდენად არაარსებულოა, რომ შესაძლებელია სირიული მთარგმნელის თავისუფალი თარგმნის სურვილით ავსნათ.

სირიულ ტექსტზე ბერძნულის უშუალო გავლენის საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ბერძნოზმის მაგალითს, რომელიც დასტურდება საკითხავის სირიულ ვერსიაში. ჰომილიის ქართულ-ბერძნულ-სომხურ ვერსიებში გვაქვს.

მე მოსე კელთაგან მეგვპტელთაჲსა განვარინე (135 v).

სირ.: *lmwš' mn 'r' dmcryn 'n' šwzbt* (310—30,1)

მე მოსე ქვეუნიდან მეგვპტელთაჲსა განვარინე

სხვაობას ტექსტებს შორის იძლევა ის, რომ სირიულში „წელის“ ნაცვლად გვაქვს „ქვეყანა“, რაც *ჯესპეს* ἦ — „ხელი“ და *ჯაჲა* ἦ — „ქვეყანა“ ურთიერთაღრევის შედეგად უნდა იყოს გამოწვეული. ἦ *ჯესპეს* — ნათ. მრ.-ში *τῶν ἁερῶν*, ხოლო ἦ *ჯაჲა* — *τῶν ἁερῶν*. როგორც ვხედავთ, ეს ორი სიტყვა ძალზე მსგავსია ქლერადობით და მთარგმნელის შეცდომა სწორედ ამით უნდა იყოს განპირობებული. ამგვარად, ამკარაა, რომ სირიული ვერსია ბერძნულ წყაროს უკავშირდება.

რაც შეეხება სომხურ ვერსიას, იგი შინაარსობრივად ბერძნულის მსგავსია. ამასთან ერთად, სომხურ ტექსტში საქმე გვაქვს ზოგიერთ ისეთ მოვლენასთან, რომელიც ბერძნულთან სიახლოვეზე უნდა მიუთითებდეს. სომხურ თარგმანში ასეთი ადგილია: *ჰეისიჰ კრისი ზიორა რაჰისიჰ* (177) — „მე ელისეს ორმაგად მაღლი მივეც“ . ქართულში კი ვკითხულობთ: „მე ელისეს ხალენი მივეც“ (135). როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, „ხალენი“ ბერძნულზე უნდა მიგვანიშნებდეს. მაშასადამე, სომეხ მთარგმნელსაც ბერძნული ტექსტი უნდა სდებოდა წინ. მან მშობლიურ ენაზე გადმოიტანა ამ სიტყვის მნიშვნელობა, ქართველმა კი ი *χάλινος* და ი *χάρις* ლექსემათა გრაფიკული აღრევის გამო არასწორად თარგმნა ეს სიტყვა.

ამგვარად, როგორც ირკვევა, ქართულ, სომხურ და სირიულ ვერსიათა წყაროდ ბერძნული ტექსტი უნდა ვივარაუდოთ. მაგრამ შეიძლება, თუ არა ყველა ამ დასახელებულ ვერსიათათვის ერთი და იგივე ბერძნული ტექსტი მივიჩნიოთ? ვფიქრობთ, რომ — არა. იმ შემთხვევაში, თუ ამ ჰომილიათათვის ერთი რომელიმე ბერძნული ტექსტის თარგმანს ვივარაუდებთ, ძნელია იხსენას ის ფაქტი, თუ ზემოაღნიშნული ბერძნულ-სომხურ-სირიული ტექსტები რატომ უჭერენ მხარს ხან ათონურ და ხან კლარჯულ რედაქციებს.

ჩვენი აზრით, იმთავითვე არსებობდა საკითხავის ვრცელი ბერძნული ტექსტის ორი განსხვავებული რედაქცია. ქართულად ისინი ცალ-ცალკე ითარგმნა. იმავე ბერძნულ რედაქციათა საფუძველზე შეიქმნა როგორც ბერძნული ტექსტის მოკლე რედაქცია, ასევე სირიული და სომხური თარგმანები. ამ ტექსტებში მეტ-ნაკლები სისრულით აისახა ორივე ბერძნული რედაქციის მონაცემები. სწორედ ამ გარემოებით იხსნება, ჩვენი აზრით, ის ფაქტი, რომ საკითხავის მოკლე ბერძნულ, სირიულ და სომხურ ვერსიებში დასტურდება როგორც ათონურ, ისე კლარჯულ ტექსტთა ჩვენებები. მაგრამ, თუ ორი ქართული რედაქცია სომხურ თარგმანთან ერთად ჰომილიის უძველეს სურათს ასახავს მათში შემონახული სამი არქაული ეპიზოდის გამო, მოკლე ბერძნული და სირიული ტექსტები ამ ეპიზოდთა არარსებობის გამო უფრო ახალი ჩანს.

М. Д. МАЙСУРАДЗЕ, М. Р. МАМУЛАШВИЛИ, Т. В. ЧУБИНИДЗЕ

ГРУЗИНСКИЙ ПЕРЕВОД ОДНОЙ ГОМИЛИИ ИОАННА ЗЛАТОУСТА

Известная под именем Иоанна Златоуста гомилия о Вознесении включена в состав двух древнейших грузинских Многоглавов — афонского (XI в.) и кларджетского (X в.). Тексты данной гомилии отличаются друг от друга редакционно.

Указанное сочинение сохранилось также на греческом, армянском и сирийском языках.

Согласно мнению бельгийского ученого М. Ван Эброка, грузинский текст восходит к армянскому, дословно переведенному с греческого.

Сличение грузинских текстов с вышеуказанными версиями показало, что они переведены с греческого; с последним связаны также армянский и сирийский переводы.

В основу всех этих версий легли два греческих текста различных редакций.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის კ. კეკელიძის სახელობის ზენაწერითი ინსტიტუტის არქეოგრაფიის განყოფილება
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა ე. მეტრეველმა

ბაღრი ცხადაძე

მასღარისა და აბსტრაქტულ სახელთა ურთიერთმიმართებისათვის
ქართულში

მასღარი და აბსტრაქტული სახელი ფუნქციისა და საწარმოებელ აფიქსთა თვალსაზრისით ერთმანეთთან ახლოს დგას. ყურადღების ღირსია ის ფაქტი, რომ რუსულ საენათმეცნიერო ლიტერატურაში მასღარულ ფორმებს чтение, писание (შდრ. читать, писать) существительные отвлеченные resp. существительные абстрактные, отглагольное существительное-თი აღნიშნავენ [1, გვ. 121], [2, გვ. 465], [3, გვ. 114], [4], ხოლო „არაბული ენის“ ავტორი ალ. ლეკიაშვილი ზმნასთან საერთო ფუნქციის მქონე მასღარსაბსტრაქტულსახელს უწოდებს [5, გვ. 117].

მასღარისა და აბსტრაქტული სახელების საწარმოებელ აფიქსთა მხრივ საინტერესო ჩვენებას იძლევა სენური ენა: სენ. მა-ლატ „სიყვარული“, die Liebe ბზ. ლი-ლატ-ჟი, ქვ. სვ. ეცრ. ლილატ „ყვარება“, lieben, მა-ხალ „ცოდნა“, das Wissen, ბზ. ლი-ხალ-ჟი, ბქვ. სვ. ლიხა/პლ „ცოდნა“ wissen [6, გვ. 212].

ამ მაგალითებში მა- თავსართიან სიტყვებს აბსტრაქტული სახელების გაგება აქვთ, ლი- თავსართიანებს — მასღარისა, თუმცა ორივე პრეფიქსი (მა-, ლი-) მასღარის საწარმოებელი ნიშანი ჩანს.

მსგავსი ვითარება დასტურდება ქართულშიც. ძველ ქართულ სალიტერატურო ენაში სი- — ილ სიბორგილ, სიორძილ, სიძულილ ფორმების პარალელურად იხმარება სი- — ე||სი-ი-ლ-ე აფიქსებიანი მასღარული ფორმები სი-ბორგილ-ე, სი-ორძილ-ე, სი-ძულ-ე.

მოვიყვანო მაგალითებს:

სიბორგილი-ი: და ვანაქიჭა... სიბორგილი მათი (ანტ. 7, 40, 22—23); დააყენეს სიბორგილი კერპმოსახურებისა (ქვი. 191, 25—26; იხ. ასევე: საკ. წ. 11, 66, 17—18); შდრ. სი-ბორგილ-ე: და ვერ შემოვიდეს სიბორგილ-ე მტერისა შენ ზედა (ბალ. ტ 120, 25—26); და დააყენ... კერპმოსახურებისა სიბორგილ-ე (ეტ. VI, 158, 36—38; იხ. ასევე: კიმ. 1, 324, 9-10, Опис. 175, 30—31; მომთრგ. А 155, 43—44; ჰაბო 71, 21-22; ეტ. III, 301, 8-12; ძლისპ. 120, 4; ზღაპრ. 13-14.2; ახ. პეტრე 42, 19—25; ანტიოქ. 101, 15—18; ანდრ. და ანატ. 199, 20—23);

სი-ორძილი-ი: მიიღებს სიორძილსა (კიმ. I, 185, 37—38); ორძის სიორძილსა მას ღმრთისასა (პავლენი AB 306, 19); ნაყოფთა მისცემს სიორძილსა (ექუს. 60, 25); შდრ. სი-ორძილ-ე; იგი მიიღებს სიორძილესა კორცთასა (კიმ. I, 82, 22); სი-ორძი-ე: წერილ არს ეამად-ეამად სიორძელ ქებად მის თანა (ევთ. სტიქ. 23);

სი-ძულილი-ი: და შესძინეს მერმე სიძულილი (დაბ. 37, 8); სი-ძულილი წარდევნა (სინ. 146, 31—32). შდრ. სი-ძულ-ე: სიძულითა სიტყუათაითა თქუა (თარგმ. ეკლ. 22, 7—8).

რას წარმოადგენს სი-ბორგილ-ე, სი-ორძილ-ე, სი-ორძი-ე ფორ-
მებში სი-ე აფიქსები? ვფიქრობთ, ამ შემთხვევაში სი-ე აფიქსები იმავე აბს-
ტრაქტულ სახელთა საწარმოებელი ნიშნებია: მაგ; სიციცხლე, სიმშვიდე, სი-
მალღე, სიგრძე (17, გვ. 237), [8, გვ. 237]).

ზემოთ მოყვანილ სი-ორძი-ე, სი-ძულ-ე ფორმებში გამორიცხული
არაა ანალოგიატ. ჩანს, „სახელის ფუძეცა და ზმნის ფუძეც ერთსა და იმავე
საწარმოებელ აფიქსებს იყენებს. ამის მიზეზი ზმნური და სახელური
ფუძის გაუდიფერენცირებლობაა. მსგავსი ვითარებაა აფხაზურ-
შიც, სადაც აფხაზური ა-რგეკ-პრა „სი-ღარიბ-ე“ იმავე პრეფიქს-სუფიქსს გა-
მოაგლენს, რასაც მასდარის ა-თხ-რა „ამოდება“ ფორმა [8, გვ. 238].

როგორც ჩანს, სი-ე მაწარმოებლები საერთოა მასდარისა და აბსტრაქ-
ტული სახელებისათვის.

სი-ე აფიქსებს მასდარულ ფორმებში ძველსავე ქართულში ხშირად ენაც-
ვლება -ებ-ა მასდარული დაბოლოება მოვიყვანთ მაგალითებს:

ბორგილ-ებ-ა-ე: თანამზრახველნი იყვნეს... ბორგილებითა მა-
თითა (მამ. ცხ. 251, 9—10);

ალორძინე-ბ-ა-ე: იქმნებიან... შემდგომად ალორძინეებისა-
თივა (ექუს. 50, 3—4); ვისა ჯერ-არს ალორძინეებად (ტბეთი 3, 30).

საყურადღებოა, რომ ზოგი ძველი, სახელთა წარმოქმნის თვალსაზრისით.
-ება დაბოლოების ნაცვლად -ობას ხმარობს: კელისუფლობაჲ, ღირსობაჲ,
მეცნიერობაჲ, მსახურობაჲ ([9, გვ. 48]).

ებ დაობს სუფიქსების მონაცვლეობა ძველი ქართულის ზმნის პირიელ
და მასდარულ ფორმებშიც შეიმჩნევა, მაგ.

ცუნდრუკე-ბ-ა-ე: ზმნის პირ. ფორმა: ჩემთვის ცუნდრუ-
კებდეს ყოველნი მტერნი და ჩემდამო ზრახვიდეს ბოროტსა (ფსალმ. 104 ტ.
8); მასდარი: და ბილწი იგი ცუნდრუკეებაჲ ბოროტისა მის ნესტო-
რისა იოტეს და სრულიად აკოცეს (მც. სჯულ. 17, 32—33; იხ. ასევე: ეტ. VI,
177, 14—18; პავლენი AB 9, 29—30); შდრ. ცუნდრუკობა-ე: და
მძვნვარეთა გუემათა მიეცე შენ ცუნდრუკობითა სიტყუათა შენთა-
თა (თარგმ. ეკლ. 155, 18—19);

მონაზონე-ბ-ა-ე: აწყო: ... სიტყუთ ვმონაზონებ ხსაქმით გ
ნგარისხებ... (A—1115, 39r, 32a); მასდარი: ბრალი ანუ ცოდვაჲ აყენებს მონა-
ზონებად და სინწლად (S-143, 47 v, 3; იხ. ასევე: S—143, 442, 6—7; A—1115,
8r, 4b; S—143, 186r, 3; A—95, 542, 11a; S—384, 511, 34a; S—384, 605, 31 a;
A—1115, 76r, 27b; A—1347, 104 v, 7; S-384, 511, 19b; H—1661, 36v, 20; H—
1661, 65r, 17—18; A—1347, 21; A—1115, 45 r, 2a; A—1101, 2 v, 17; A—1103;
2 v, 27 a; H—1661, 49v, 15; H—1661, 64 r, 3; S—1696, 358 b, 2—3); შდრ. მონ-
აზონობა-ე ... კრთხვჲ მოწესებობისაჲ ანუ მონაზონობისაჲ არა აქუნ-
დეს... (S-143, 57 v, 17);

შურ-ე-ბ-ა-ე: ...აწყო: ნუ ვის ეშურებო (A—1101, 75 v, 28; იხ. ასევე:
A—1115, 84 r, 26 b; A—1347, 65v, 3); უწყვეტელი: ხშტერი ეშურე-
ბოლა და არა დასცხრებოლა (A—95, 684, 4 b; იხ. ასევე: S-384, 421, 14 a;
S-384, 491, 20 a; H—1661, 94 v, 28); შდრ. შურობ-ა-ე: რლსა აქუნდეს სიყ-
რლი არა შურობს, არა კედების, არცა ეშურების (A—1115, 163 r,
7a);

ზ ი ა რ-ე ბ-ა-ე: დაკურთხევა — ზ ი ა რ ე ბ ა ს ა შინა სიტყუთა მისთა-სა (სიბრძნ. ო 218, 18); შდრ. ზიარ-ობ-ა-ე: და რჩეულკეთილობის ზ ი ა რ ო ბ ა-ს ა სიტყესა მისისა (სიბრძნ. ტ 218, 18);

შ ე-მ ო ქ მ ე-ღ ე ბ-ა-ე: ნამყო უსრული: გელოვნების მ ო ქ მ ე ღ ე ბ დ ა მ რ ა-ვალ-სახედ... (ჭეი. 181, 17); მ ა ს დ ა რ ი: მისი არს საკვრეულთ მოქმედება ესე (შ. და ე. 4 223, 32); იხ. ასევე: ანტ. 437, 27; სიბრძნ. ო, 212, 17; ჭეი. 127, 10); ...რომელმან მოგულადლე ჩუენ ნებაა ქველის მ ო ქ მ ე ღ ე ბ ი ს ა შენისა (აპოკრ. მოც. 12, 29—30; იხ. ასევე: თარგმ. ეკლ. 6, 14—16; წამ. ფსალმ. 453, 31; ცხ. იოან. დამასკ. 164, 18—19; პავლენი AB, 498, 2); ხოლო თვსთა მ ო ქ მ ე ღ ე ბ ი-თ ა გამობრწყინდა წვითარცა ვარსკულაფი განთიადისა (ასურ. 4, 52, 6—8; იხ. ასევე: ჭეი. 90, 14—15; სინ. 43, 6—7; აპოკრ. მოც. 10, 6—8; სას. პ. მტბევ. VI, 123-125; ზედ. 4, 213, 18); შდრ. მ ო ქ მ ე ღ ე-ო ბ-ა-ე: მ ო ქ მ ე ღ ო-ბ-ა-ე იგი ხუროთა დაღვენულ არს (სწავლ. 222, 8; იხ. ასევე: თარგმ. ეკლ. 18, 30);

ქ ე-ნ ე ბ-ა-ე: და ვექენებოდე ცოლსა ჩემსა (იობ. 19, 17); მ ა ს-დ ა რ ი: და ქ ე ნ ე ბ ა ნ ი ეწერნეს სამეუფოთა მათ წიგნთა შინა (ათონ. 10, 2; იხ. ასევე: წარტყ. იხ, 6; საე. წ. II, 49, 19; სინ. 117, 30; იობ. 19, 17; გ. მთ. 117, 21—23; იოვ. და ეფთ. 18, 16. 3; შუშ. 25, 31); შდრ. ქ ე-ნ ო-ბ-ა-ე: მი-უგებდა ერთიერთსა ქ ე ნ ო ბ ი თ (სინ. 106, 13);

ფ უ-ც ე ბ-ა-ე | ფ ი-ც ე ბ-ა-ე: ა წ მ ყ ო: გ ე ფ უ ც ე ბ ი შენსა ლ-თეასა (კიმ. I, 46, 14; იხ. კიმ. I, 45, 36; 44, 20), გ ა ფ უ ც ე ბ შენ, ყრბაო, სახელსა (წარტყ. მგ, 22; იხ. ასევე: რავახ. 83, 28, კიმ. I, 47, 25); ნ ა მ ყ ო უ ს რ უ-ღ ი: ითხოვდა შენდობასა პირველისა მისთვის კანდიერებისა და აფუცებდა (ილ. ქ. 20, 27); ფ ი-ც ე-ბ-ა-ე: და ვიწყე მე ფ ი-ც ე ბ ა დ (ეტ. II, 59, 2; იხ. ლიმ. 69, 24); გულ-პრობილ იქმნეს ფ ი-ც ე ბ ი ს ა გ ა ნ (ხანცთ. 279, 7); იხ. ასე-ვე: კიმ. I, 241, 28; სწავლ. 121, 29—30); შდრ. ფ ი-ც-ო-ბ-ა-ე: რავდენნი კაც-თაგანნი იყუნეს მპარავნი და ავაზაკნი და ჩუეულ ცრუ ფ ი-ც ო ბ ა-ს ა და ტყუ-ილსა (სწავლ. 37, 2—3);

უ ზ მ-ე ბ-ა-ე: და საცხოვართა ბუნებაცა დამორჩილებულ იუ ზ მ ე-ბ ო ღ ე ს (სინ. 107, 37); მ ა ს დ ა რ ი: და ფრიადი უ ზ მ ე ბ ა ე იყო (საქმე ტ 200, 21); შდრ. უ ზ მ-ო ბ-ა-ე: და ფრიადი უ ზ მ ო ბ ა ე იყო (საქმე 4 201, 21; იხ. ასევე: საე. წ. II, 116, 8—10);

ე ბ-ა | ო ბ-ა მონაცვლეობა გვაქვს აღორძინების ხანის ძეგლებშიც: მაგ., გ ა მ ო რ ე ვ ე-ნ ე-ბ-ა-ე: მათ გაათავეს... ლხინი და გ ა მ ო რ ე ვ ე ნ ე ბ ა (შე. მთ. 908, 1; იხ. ასევე: შედარ. გაზ. და შემ. 61, 1; თანაშე. ამირ დარეკ. 1836, 2; არჩ. I, ვისარ. 95, 2; რუს. 110, 29, ყ. 454, 13); შდრ. გ ა მ ო რ ე ვ ე-ნ ო ბ-ა-ე: მუნ იყვის ბედაურთ ცხენთა შეკაზმა, გ ა მ ო რ ე ვ ე ნ ო ბ ა... (ვაძ. თ. და რ. 333, 1; იხ. ასევე: ბარამგ. (ქართ. მწერლ. რუსეთ.) 191, 3; ვაძ. თ. და რ. 31, 3)!

ასეთივე სურათი გვაქვს აბსტრაქტულ სახელებშიც. კერძოდ, აბსტრაქტულ სახელთა წარმოების ტიპებს შორის, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, მტკიცე ზღვარი არ არის დადებული: „ე ბ ა, -ო ბ ა სუფიქსები და ს ი-ე აფიქსები აბსტრაქტულ სახელებს ერთნაირად აწარმოებენ ზედსართავთაგან და არსებით სახელთაგან. ე ბ ა და -ო ბ ა სუფიქსები ასევე

¹ აღორძინების ხანის ძეგლებიდან მოხმობილ მავალითებს აქვე და ქვემოთაც ვიმოწმებთ „ვეფხისტყაოსნის“ ტექსტის დამდგენი სახელმწიფო კომისიის სალექსიკონო ფონდიდან.

თანაბრად იხმარება აბსტრაქტულ სახელთა საწარმოებლად ვნებითი და სა-
შუალი გვიარის მიმღობათაგან“ [7. გვ. 124].

მოიყვანო მაგალითებს:

სი-ველოენ-ე-ე-ე: მოიპონინ მათ ღონენი და უმანქენსი სიკე-
ლოენენი (ხრონ. 33, 30—31); შდრ. კელოენ-ე-ე-ე-ე: და ვცენენ იგა-
ენი და კელოენ-ე-ე-ე-ე (ხრონ. 93, 9; იხ. ასევე: დ. სჯულ. 194, 24);

სი-ანგაპრ-ე-ე-ე: ... სათნო ეყენეს უფელსა ჩუენსა იესუ ქრისტესა,
რ-სადა უღ-თობა და სიანგაპრ-ე-
(კომ. 1, 58—59, 38—2); შდრ. ანგაპრ-ე-
მებათა შენთა და ანგაპრ-ე-
(ფსალმ. 333 ო, 36);

სი-ღირს-ო: რომელთა ღირსად დაიცვან სიღირსო, ღირსად ღირს-
იყენენ (სიბრძნ. ო 207, 11); ო-შია ღირსება: რამეთუ რომელმან დაიცვან
ღირსებით ღირსება, ღირს იქმნეს (სიბრძნ. ო 207, 11);

ღირს-ობა-ე: შაპვის მოყუარე და ღირსობის მოყუარე (ეტლ-
თა, 33, 27—28);

სი-მძაფრ-ო: სულთა სიმძაფრო და გულის ზრახვანი კაცთა-
ნი (სიბრძნ. ო 212, 20; იხ. ხრონ. 27, 24); შდრ. მძაფრ-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-
რება-ე: ქართა მძაფრება და გულსიტყვანი კაცთანი (სიბრძნ. ო 212, 20);

სი-მყრალ-ო: ანუ სიმყრალე გამოტენილთა კუამლთა (სიბრძნ.
ო 229, 18); შდრ. მყრალ-ობა-ე: ანუ მყრალობა განზნეული კუამ-
ლისა (სიბრძნ. ო 229, 18);

სი-გლახაკ-ე-ე-ე: განეყენეს მონაგებთაგან და შეუდგეს სიგლ-
ახაკესა (ბალ. 4 72, 35—36); შდრ. გლახაკ-ობა-ე: ქირთა და გლ-
ახაკობითა განაქრთენეს გულნი კაცთაგანი (ბალ. 4 73, 25—26);

სი-შუენიერ-ე-ე-ე: და სიშუენიერე ხატისა და ბრწყინვა-
ლებად სამოსელთა ჩუენთად ესრევე სახედ შერაცხილ არს წინაშე მათსა (ბალ.
ო 51, 10—12; იხ. ასევე: ბალ. ო 70, 18); შდრ. შუენიერ-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-ე-
სასუფეველსა შინა-შუენიერება საშუებელთა უხილავთა (ბალ.
ო 127, 26—27);

სი-ბრწყინვალ-ე-ე-ე: ნუჯუე სიბრწყინვალემან მისმან
მისტაცოს ნათელი თუალთა შენთა (ბალ. ო 29, 7—8); შდრ. ბრწყინვალ-ე-ე-ე-
და განათლდა სახლი იგი ბრწყინვალეებითა მით თუალებისათა (ბალ.
ო 34, 11—12);

-ე-
ცლეობა გეაქეს აბსტრაქტულ სახელებშიც:

წადიერ-ე-
დიდითა და ვერ შეუძლო ცთუნებად (A-95, 761 a, 18; იხ. ასევე: A-95, 970 b, 21);
შდრ. წადიერ-ობა-ე: ... მხოლოდ შნ წადიერობდ აღთქმათა
შნთა აღსრულებასა (S—417, 116, 14—15); ... იხილე რ-ლსა წადიერობ-
დეს ხილვად მამანი ჩნ-ნი... (S—417, 109, 19);

წესიერ-ე-
ერებისანი (დ. სჯულ. 134, 17);

შდრ. წესიერ-ობა-ე: შშდ-მა წესიერობისაგ-ნი იშეების...
(A-1101, 67v, 18).

იოანე პეტრიწი აბსტრაქტულ სახელთა უმეტესობას -ობა სუფიქსით აწარმოებს. იგი ამ სუფიქსს ურთავს ყოველგვარ ძირს, თუკი ამას ცნების სწორად გამოხატვის საჭიროება მოითხოვს. ეს სუფიქსი უმრავლეს შემთხვევაში დაერთვის სასუბიექტო მიმღობას და გამოხატავს განზოგადებულ მოქმედებას. ასე იქმნება რიგი ტერმინი substantiva abstracta actionis, რაც მოქმედების ზოგადობას გამოხატავს, მაგ. მდგომარეობა, მხედვარეობა, მხედველობა, შემოქმედობა და სხვ. [10, გვ. 74] ; მასასადამე, იოანე პეტრიწის ნაწერებში -ო ბ ა დაბოლოებაა გაბატონებული (მოსალოდნელი იყო -ე ბ ა'ც).

ე ბ ა--ო ბ ა მონაცვლეობა აბსტრაქტულ სახელებში დასტურდება აღორძინების ხანის ძველებშიც. მაგ.,

გ ა მ ო ც დ ი ლ-ე ბ ა-ა: თუმცა ჭკვიანმა და მცოდინარემან ესეთი გ ა მ ო ც დ ი ლ ე ბ ა თავსა თვისსა წინადაუდვას (საბა II₂, 82, 13; იხ. ასევე: ახ. ქართ. ცხ. (II ტექსტი) 461, 22; კალმ. I, 248, 27—28; კალმ. II, 18, 16); გ ა მ ო ც დ ი ლ-ო ბ ა-ა:... ჩემი შვილია ბაამან, გაქვს ჟამად გ ა მ ო ც დ ი ლ ო ბ ა... (შაჰ-ნ. 5543, 2; იხ. ასევე: შაჰნავაზ. 236, 4; საბა II₁, 145, 13; ბერი ეგნ. (ქართ. ცხ. II) 425, 21; ბარ. გულ. (ქ. შწ. რუსეთ.), 629,2; დ. სააჯ. (ქ. შწ. რუსეთ.) 284, 58₈; გურ. 35, 573; ცხ. და მოქ. მართ. 49, 9; ომიან. 408, 1);

-ე ბ ა დაბოლოება მასდარული წარმოშობის რთული სუფიქსია [10, გვ. 60], სადაც -ე ბ თემის ნიშანია, ხოლო ა მასდარის საწარმოებელი ბოლოსართი. მაგრამ დღეს, ზოგიერთ შემთხვევაში მაინც, თითქოს არც კი აქვს კავშირი მასდართანაო; მაგ., ცხოვრ-ე ბ ა, ბედნიერ-ე ბ ა, ქვეყნიერ-ე ბ ა, ბიწიერ-ე ბ ა და მისთ. [10, გვ. 60].

-ო ბ ა სუფიქსიც მასდარულა წარმოშობისაა და რთულია: -ო ბ-ა [11, გვ. 59], სადაც ო ბ თემის ნიშნისეულია, ხოლო ა მასდარის საწარმოებელი ნიშანი. „აწარმოებს განყენებულ ცნებათ. მაგ., კაც-ობა, მხეც-ობა, მონ-ობა... ზოგჯერ ამ სუფიქსით ნაწარმოებმა აბსტრაქტულმა ცნებამ შეიძლება კონკრეტული მნიშვნელობა მოაბოვოს კრებითი (კოლექტიური) სახელის საწარმოებლად. მაგ., „სტუდენტობა“ ორი მნიშვნელობით შეიძლება გავიგოთ. მაგ., „ამ ყმაწვილს სტუდენტობა (ე. ი. სტუდენტად ყოფნა) ძალიან მოუხდა“ და „აღლეს სტუდენტობა (ე. ი. სტუდენტები) უნივერსიტეტის ეზოში შეგროვდა [11, გვ. 59]... მსგავსი ვითარება გვაქვს ქართული ენის დიალექტებშიც. მაგ., მენ მე ზ ო ბ ლ ო ბ ა ს ვიყავ (კაიშ. მთიულ. 83, 12), ნიშნავს, რომ მე მე-ზობლებში ვიყავი. კახურშიც, კრებითობის -ო ბ ა სუფიქსი, მთიულურის მსგავსად, იხმარება მრავლობითის გამოსახატავად. მაგ., ბ ა ლ ღ ო ბ ა სახში ტირიან, ვიმყოფებოდი კ ა მ ე ჩ ო ბ ა შ ი, დაუძახა მე ზ ო ბ ლ ო ბ ა ს. ანალოგიური ვითარება დასტურდება სხვა კილოშიც (მაგ., ჯავახურსა და სხვ. [12, გვ. 75]). კახურში -ე ბ ა შედარებით იშვიათად გვევლინება -ო ბ ა დაბოლოების გვერდით: ცოდოვება, ღირსება... შღრ. ჭიაობა, ჰობობა, ქაჭობა, ნიშნობა, კარგობა, ცუდობა, მამნეობა, სახლობა (-მეუღლე) [12, გვ. 118]. მეტიც, თანამედროვე სალიტერატურო ქართულში -ო ბ ა -ე ბ ა დაბოლოებასთან შედარებით უფრო ხშირად იხმარება და იგრძნობა -ო ბ ა სუფიქსის ვაბატონების ტენდენცია [7, გვ. 125], თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული ენის ზოგ დიალექტში მოსალოდნელი ება||ობა დაბოლოებიანი სიტყვის ნაცვლად ს ი-ე წარმოებაც გვაქვს. მაგ.,... გასწყვიტა რალაც გადამდებმა ს ი ს ნ ე უ ლ ე მ (კაიშ. მთიულ. 101, 5).

ა. შანიძის აზრით, -ო ბ ა'ს სინონიმია ს ი-ე, მაგრამ მათ შორის ის განსხვავებაა, რომ -ო ბ ა განყენებულ (აბსტრაქტულ) ცნებით აწარმოებს ისეთი სახელებისაგან, რომლებიც რაიმე საგანს აღნიშნავენ, ხოლო ს ი-ე აწარმოებს ისეთებისაგან, რომლებიც საგანთა თვისებას, ან ნიშანს გამოხატავენ. მაგ., არ ითქმის სიკაცე, არამედ კაც-ობა (რადგანაც კაცი საგანია), სამაგიეროდ არ ითქმის „თეთრ-ობა“, არამედ „სი-თეთრ-ე“ (რადგანაც თეთრი საგნის ნიშანია) [11, გვ. 60]. ვფიქრობთ, ამ წესის უგამონაკისოდ მიღება გაჭირდება, რადგან ქალწული'ც საგანია, მაგრამ მისგან ქალწულობა'ც გვაქვს (ასევე ქალწულება'ც) და სიქალწული'ც. მაგ.,

ს ი-ქ ა ლ წ უ ლ-ე: და ნუ მისცემ მარგალიტსა ამას ს ი ქ ა ლ წ უ ლ ი ს ა-ს ა... (რიფსიმე 164, 41); შდრ. ქ ა ლ წ უ ლ-ე ბ ა-ა: და შეიყუარე წმიდაჲ ქ ა ლ წ უ ლ ე ბ ა ა (ჰიმნ. 206, 25; იხ. ასევე: ხანცთ. 284, 17; აპოკრ. მოც. 11, 23; დაბ. 34, 3; წარტყ. კე, 7—8; კდ. 1—2; კვ. 28—29; იზ. 19—20; მამ. ცხ. 138, 30; ანტ. 76, 36, ანტ. 74, 22; პაულენი AB 118, 38; სას. პ. ნტბევ. V. 287—289; დასდ. ქრისტ. შობ. 45—46; დასდ. ყოვ. წმიდ. 89—90, თარგმ. 82, 7—9; კიმ. I. 181, 1); შდრ. ქ ა ლ წ უ ლ-ო ბ ა-ა: ა ლ უ ნ და რ ა დაადგრეს ქ ა ლ წ უ ლ ო ბ ი თ (კიმ. I, 216, 25; იხ. ასევე: კიმ. I, 217, 1—2; 183, 28);

ამ რიგისაა სხვა მაგალითებიც: ჭ ა ბ უ კ ი — აქედან ჭ ა ბ უ კ ო ბ ა, ს ი-ჭ ა ბ უ კ ე; ყ მ ა წ ვ ი ლ ი — ყ მ ა წ ვ ი ლ ო ბ ა, ს ი ყ მ ა წ ვ ი ლ ე; ბ ა ვ-შ ვ ი — ბ ა ვ შ ვ ო ბ ა, ს ი ბ ა ვ შ ვ ე; თ ე თ რ ი — თ ე თ რ ო ბ ა, ს ი თ ე თ რ ე. თ ე თ რ ო ბ ა — გურულში სითეთრის, თეთრი ფერის აღსანიშნავად იხმარება [13, გვ. 98]. იმერულში -ე ბ ა, -ო ბ ა, ს ი-ე მაწარმოებლები ერთმანეთს ენაცვლება. მოვიყვანთ მაგალითებს:

-ე ბ ა დაბოლოების ნაცვლად იხმარება -ო ბ ა: არ მაქ გამოცთილო ბ ა... ჩვეულობაა რაძახა [14, გვ. 25] მსგავსი მაგალითები სხვაცა გვაქვს: ბ ე დ ნ ი ე რ ო ბ ა, შ ე ხ ე დ უ ლ ო ბ ა, ქ ვ ე ყ ნ ი ე რ ო ბ ა, მ ო-თ ხ ო ვ ნ ი ლ ო ბ ა, ღ ი რ ბ ე უ ლ ო ბ ა, წ ე ს წ ყ ო ბ ი ლ ო ბ ა, თ ა ვ ი ს უ ფ-ლო ბ ა, მ ო ქ მ ე დ ო ბ ა [14, გვ. 58].

-ო ბ ა სუფიქსიანი წარმოების ნაცვლად გამოყენებულია ს ი-ე აფიქსებიანი წარმოება: ამდონი ს ი დ ა ლ ლ ი ლ ე არ შემხვეთერია ჩემ სიკოცხლუში [14, გვ. 25]; მსგავსი მაგალითებია: ს ი ნ ა ხ ს ო ვ რ ე, ს ი ა ხ ა ლ გ ა ზ რ დ ა-ვ ი, ს ი ქ ა ლ ი შ ვ ი ლ ე, ს ი ბ ო ე შ ე [14, გვ. 215];

-ე ბ ა სუფიქსს ზოგჯერ ს ი-ე ცვლის: ს ი მ პ ლ ე უ რ ე [14, გვ. 215].

ზემოთ თქმულის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ: მასდარი და აბსტრაქტული სახელი ფუნქციისა და საწარმოებელ აფიქსთა თვალსაზრისით ერთმანეთთან ახლოს დგას. -ე ბ ა, -ო ბ ა მასდარული დაბოლოებები და -ე ბ ა, ო ბ ა სუფიქსები საერთო წარმომავლობისანი არიან. -ე ბ ა, -ო ბ ა მასდარის დაბოლოებასა და -ე ბ ა, -ო ბ ა აბსტრაქტულ სახელთა მაწარმოებლისეული -ე ბ და -ო ბ ელემენტები წარმოშობით თემის ნიშნებია და ზმნის (პირიანი) ფორმებიდან მომდინარეობენ, ხოლო ა ბ ლ ო ს ა რ თ ი საერთო ოდენობაა აბსტრაქტული და მასდარული ფორმებისათვის, -ე ბ ა, -ო ბ ა, -ე ბ ა, -ო ბ ა მაწარმოებლები, ს ი-ე პრეფიქსურ-სუფიქსურ წარმოებასთან შედარებით, ახალი წარმონაქმნი ჩანს. ს ი ო რ ძ ე, ს ი ძ ლ ე, ერთი მხრივ, და ს ი ო რ ძ ი-ლ ე, ს ი ო რ ძ ი ლ ი, ს ი ძ ლ ი ლ ი ფორმები, მეორე მხრივ, სახელის ფუნქციისა და ზმნის ფუნქციის გაუდიფერენცირებლობაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, რაც უცხო არაა იბერიულ-კავკასიურ ენათათვის (სვანური, აფხაზური), ს ი-ე

აფიქსები ზმნის განყენებულობის (resp. აბსტრაქტულობის), მოქმედების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო ქართული ენის ადრეულ საფეხურზე.

ლიტერატურა

1. Современный русский язык, морфология, под редакцией В.В. Виноградова, М., 1952.
2. О. С. Ахманова, Словарь лингвистических терминов, М., 1966.
3. Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова, Справочник лингвистических терминов, М., 1972.
4. Ж. Марузо, Словарь лингвистических терминов, М., 1960.
5. ალ. ლეკიაშვილი, არაბული ენა, თბილისი, 1977.
6. ვ. თოფურია, სვანური ენა, შრომები, I, თბილისი, 1967.
7. ა. მარტიროსოვი, აბსტრაქტულ სახელთა წარმოება და საწარმოებელ აფიქსთა შედგენილობა ძველ ქართულში, იყ. ტ. IX—X, თბილისი, 1958.
8. არნ. ჩიქობავა, სახელის ფემის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბილისი, 1942.
9. ა. შანიძე, ვტლთა და სუტლთა მნათობთათჳს, ასტროლოგიური თხზულება XII საუკუნისა, წინასიტყვაობა და ენობრივი მიმოხილვა, თბილისი, 1975.
10. დ. მელიქიშვილი, იოანე ბერძინის ფილოსოფიურ შრომათა ენა და სტილი, თბილისი, 1975.
11. ა. შანიძე, ქართული გრამატიკა, I, მორფოლოგია, ტფილისი, 1930.
12. ა. მარტიროსოვი, გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, თბილისი, 1956.
13. პ. ჯაჭანიძე, გურული დიალექტი, I, ტექსტები, ლექსიკონის მასალები, თბილისი, 1977.
14. ქ. ძოწენიძე, ზემოიპერული კლოკავი, თბილისი, 1973.

შემოკლებანი

- ათონ. — ათონის ივერიის მონასტრის 1074 წლის ზღნაწერი აღაპებით, თბილისი, 1901.
- ანდრ. და ანატ. — წამებაა წმინდა მოწამეთა ანდრიანსის და ცოლისა მისისა ანატოლესი და მათ თანა მოწამეთა, რომელნი ნიკომიდია ქალაქსა იჴანეს, გამოსცა ი. აბულაძემ: ძველი ქართული მწერლობის ოთხი ქველი, თბილისი, 1965.
- ანტ. — ცხოვრებაა წმიდისა ანტონისი, გამოსცა ე. იმანიშვილმა, თბილისი, 1970.
- ანტიოქ. — ტომთა ანტიოქიელი, უცნობი სირიელი მოღვაწე VIII საუკუნისა, ქ. კეკელიძის გამოცემა, ენისკის მოამბე, ტ. VII, თბილისი, 1940.
- აპოკრ. მოც. — ქართული ევრსიები აპოკრიფებისა მოციქულთა შესახებ, IX—XI სს. ზღნაწერთა მიხედვით, გამოსცა ც. ქუტუაძემ, თბილისი, 1959.
- ასურ. — ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1955.
- ახ. პეტრე — წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოანე მონაზონისა და ზუცისა დამსკელებისა სიტყუაა ცხოვრებისა და ღუაწლთა ყოვლად ბლისა პეტრე მღღღემოწამისა კაპეტოლელთა ქალაქსა შინა წამებულისათა, გამოსცა ქ. კეკელიძემ: ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, ტ. VII, თბილისი, 1961.
- ბალ. — ბალავარიანის ქართული რედაქციები, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1957.
- ბზ. — ბალსზემოური.
- ბქვ. სვ. — ბალსქვემოური სვანური.
- გ. მთ. — ცხოვრებაა გიორგი მთაწმიდელისა: ძველი ქართული ავოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI—XV სს.), დასაბუქლად მოამზადეს ი. აბულაძემ, ნ. ათანელიშვილმა, ნ. გოგუაძემ და სხვ. ი. აბულაძის ხელშეწყვენილობითა და რედაქციით, თბილისი, 1967.
- დაბ. — დაბადება (ბიბლია), ნაწილი მეორე, ტფილისი, 1884.

- დ. სჭულ. — დიდი სჭულისკანონი, გამოსაცემად მოამზადეს ე. ვაბიძაშვილმა, ე. გიუნაშვილმა, მ. დოლაჭიძემ, გ. ნინუამ, თბილისი, 1975.
- ფეთ. სტიქ. — ეფთალეს სტიქოპეტრიის ძველი ქართული რედაქციები, გამოსცა კ. დანელიამ; ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. 20, თბილისი, 1977.
- ებ. — ა. კეკელიძე. ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, II, 1945, III, 1955; VI, 1960.
- ეტლთა — ეტლთა და შვლთა მნათობთათეს, ასტროლოგიური თხზულება XII საუკუნისა, გამოსცა, წინასიტყვაობა და ენობრივი მიმოხილვა დაურთო ა. შანიძემ, თბილისი, 1975.
- ექუსთ. — ბასილი დიდი, ექუსთა დღეთა, გამოსცა მ. კახაძემ; მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. II (25), თბილისი, 1947.
- ეცრ. — ეცერული.
- ზედ. — ცხორებაჲ წმიდისა მამისა ჩუენისა იოვანე ზედაძნელისაჲ; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, თბილისი, 1963.
- ზღაბრ. — „უღონთა ზღაბრებანი“, გამოსცა ი. აბულაძემ, ენიმქის მოამბე, ტ. X, თბილისი, 1970.
- თარგმ. — ანდრია კესარია-კაბადუკელი, თარგმანებაჲ იოვანეს გამოცხადებისაჲ, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 7, 1961.
- თარგმ. ეკლ. — თარგმანებაჲ ეკლესიისთვის, მიტროფანე ზემრნელ მიტროპოლიტისაჲ, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ტფილისი, 1920.
- ილ. ქ. — ცხორებაჲ და მოქალაქებაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა ილარიონ ქართველისაჲ; ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI—XV სს), თბილისი, 1967.
- იობ. — წიგნი მეცხრე იობისი; წიგნი ძველისა აღთქმისანი, 1. ნაკვ. I. გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1947.
- იოვ. და ეფთ. — ცხორებაჲ ნეტარისა მამისა ჩუენისა იოვანესი და ეფთემესი, გამოსცა ა. შანიძემ, თბილისი, 1946.
- კაიშ. მთიულ. — ლ. კაიშაური, მთიულური ტექსტები, თბილისი, 1978.
- კიმ. I. — კიმენი, ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლები, I, გამოსცა კ. კეკელიძემ, ტფილისი, 1918.
- ლიმ. — იოანე მოსხი, ლიმონარი, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1960.
- მამ. ცხ. — მამათა ცხორებანი (ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერი XI საუკუნისა) ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოყვედა და ლექსიკონი დაურთო ვახტანგ იმნაიშვილმა, თბილისი, 1975.
- მომთრ. — სწავლაჲ ნუ, ლოცვათეს და მარხვისათეს და მომთრავლეთათეს; თ. ჭყონია, ძველნი სწავლანი მომთრავლეთათეს, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, IV, თბილისი, 1962.
- მც. სჭულ. — მცირე სჭულისკანონი, გამოსცა ე. გიუნაშვილმა, თბილისი, 1972.
- Опис. — Н. Я. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, М.—Л., 1940.
- პავლენი — პავლეს ეპისტოლეთა ქართული ვერსიები, გამოსაცემად მოამზადეს ქ. ძოწენიძემ და კ. დანელიამ, თბილისი, 1974.
- რავახ. — ცხორებაჲ და წამებაჲ წმიდისა ანტონი რავახისი, გამოსცა ი. ყიფშიძემ, XB, ტ. II, вып. I, СПб, 1913.
- რიფსიმე — წამებაჲ წმიდისა რიფსიმესი და გაიანესი და მოყუასთა მისთა, გამოსცა ი. აბულაძემ; ავთანეგელისის „რიფსიმეანთა მარტელოზის“ ძველი ქართული თარგმანი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტის მოამბე, II, თბილისი, 1960.
- საქ. წ. II — საკითხავი წიგნი ძველ ქართულ ენაში, II, გამოსცა ი. იმნაიშვილმა, თბილისი, 1966.
- სას. პ. — ძველ-ქართული სასულიერო პოეზია, I, გამოსცა პ. ინგოროყვამ, ტფილისი, 1913.
- საქმე — საქმე მოციქულთა, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1949.
- სიან. — სიანური.
- სიბრძნ. — სიბრძნე სოლომონისი; ძველი აღთქმის აპოკრიფების ქართული ვერსიები, I, გამოსცა ც. ქურციკიძემ, თბილისი, 1970.
- სინ. — სინური მრავალთავი 1864 წლისა, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1959.
- სწავლ. — მამათა სწავლანი, გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1955.

ტბეთი — ი. იმნაიშვილი, ტბეთის ოსთთავი, სახარება იოანეს თვისაჲ, გამოკლევა და ტექსტი: ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, ტ. 20, თბილისი, 1977.

ფსალმ. — ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები, გამოსცა მ. შანიძემ, თბილისი, 1960. ქვ. სვ. — ქვემო სვანური.

შ. და ე. — ცხორება და მოქალაქობა ღირსისა მამისა ჩუენისა შიოასი და ევაგრესი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი 1, თბილისი, 1963.

ცხ. იოან. დამასკ. — ცხორება იოანე დამასკელისა, კ. აქველიძის გამოცემა, XB, т. III, вып. II., СПб, 1914.

ძლისპ. — ძლისპირნი და ღმრთისმშობლისანი, ორი ძველი რედაქცია X—XI სს ხელნაწერების მიხედვით, გამოსცა და გამოკლევა დაურთო ელენე მეტრეველმა, თბილისი, 1971.

წამ. ფსალმ. — წამებათათჳს ფსალმუნთაჲსა: ფსალმუნის ძველი ქართული რედაქციები, გამოსცა მ. შანიძემ, თბილისი, 1960.

წარტყ. — წარტყუნება იერუსალმისაჲ, თქუმილი ნეტარისა სტრატიკი მონაზონისა, გამოსცა ნ. მარმა, TP, IX, СПб., 1909.

ჰეი. — ქილ-ეტრატის იადგარი, გამოცემულ მოაშაღეს ა. მარტიროსოვა და ა. ჯოშაიშვილმა, ა. შანიძის რედაქციით, თბილისი, 1977.

ხანტ. — შრომაჲ და მოლუაწებაჲ ღირსად ცხორებისაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი არქიმანდრიტისა, ხანტისაჲ და შატბერდის აღმსარებელისა, და მის თანა ვსუნებაჲ მამათა ნეტართა: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი 1, თბილისი, 1963.

ხრონ. — ხრონოგრაფი გიორგი მონაზონისა, გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა, ტფილისი, 1920.

ჰაბო — წამებაჲ წმიდისა და ნეტარისა მოწამისა ქრისტესისა ჰაბოასი, რომელი იწამა ქართლს შინა, ქალაქსა ტფილისს, ჴელითა სარკინოზთაჲთა, გამოთქუმილი იოვანე ჩისა, საბანისი: ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი 1, თბილისი, 1963.

ჰიმნ. — ე. მეტრეველი, ქართული ორიგინალური ჰიმნოგრაფიის ისტორიისათვის X საუკუნეში (ტექსტები და გამოკლევა), ა. ს. პუშკინის სახელობის თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. IX, თბილისი, 1952.

ხელნაწერები: A ფონდის: A—95; A—1101; A—1103; A—1115; A—1347; H ფონდის: H—1661; S ფონდის: S—143; S—417; S—384; S—1696.

Б. А. ЦХАДАДЗЕ

О ВЗАИМОТНОШЕНИИ МАСДАРА С АБСТРАКТНЫМИ ИМЕНАМИ В ГРУЗИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Масдар и абстрактные имена близки не только по своей функции. Они образуются одними и теми же аффиксами. Масдарные окончания ებ-ა, ობ-ა, также встречаются и в абстрактных именах ება, ობა. В этих суффиксах элементы ებ, ობ являются тематическими показателями и происходят от личных глагольных форм, суффикс -ა является общим для масдара и абстрактных имен. Происхождение аффиксов ებ-ა, ობ-ა и ება, ობა является более новым, чем სი-ე. Формы სიორქე «возвращение», სიძულე «ненависть» с одной стороны, и формы სიორძილი/სიორძილე «возвращение», სიძულელი «ненависть», с другой, — древнего происхождения; их возникновение относится к эпохе, когда еще не было дифференциации между именными и глагольными основами. Это явление общекавказское и наблюдается в других кавказских языках (сванском, абхазском...).

Нами установлено, что аффиксы სი-ე указывали на отвлеченную значимость глагола на древнем этапе развития самого древнегрузинского языка.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ქართველურ ენათა განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა

პაპტანო მალრაძე

ინდიკატორები კასპის რაიონის ტოპონიმიაში

სტატიაში განხილული ტოპონიმური მასალა მოპოვებულია შიდა ქართლის ერთი რეგიონის — დღევანდელი კასპის რაიონის 60-მდე სოფელში (შესწავლილია რაიონული ცენტრიდან ყველაზე დაშორებული პუნქტები). ამ რაიონის ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული საზღვრებია: აღმოსავლეთიდან — მცხეთის რაიონი, დასავლეთიდან — გორისა, ჩრდილოეთიდან — დუშეთის რაიონი და სამხრეთ ოსეთის ავტონომიური ოლქი, ხოლო სამხრეთიდან — თრიალეთის ქედი.

საანალიზო რეგიონის ზოგიერთი სოფელი (მაგ.: სამთავისი, ნოსტე, ახალქალაქი, ცხირეთი, ყარაღაჯი...) თავისი არსებობის რამდენიმე საუკუნეს ითვლის¹, ზოგი კი სულ რაღაც ნახევარი საუკუნის თუ ცოტა მეტი ხნისაა (მაგ.: ნიგოზა, ქვემო რენე, ყარაფილა, სარიბარი...). არაერთგვაროვანია მოსახლეობაც. ძირითადი მოსახლეობა ქართველობაა: მკვიდრ ქართლებთან ერთად სახლობენ ხევსურებიც (სოფ. ჩობალაური), ისტორიული ზემო ქართლიდან — დღევანდელი სამხრეთ ოსეთის ტერიტორიიდან — გადმოსულ ქართველებთან ერთად სახლობენ ოსებიც (მაგ.: სოფ. ბოჟამსა და სამთავისში). ამ რეგიონში ცხოვრობენ აგრეთვე აზერბაიჯანელები, სომხები და რუსები. მაგრამ ეს უკანასკნელი მცირერიცხოვანნი არიან, შერეულ მოსახლეობას ეკუთვნიან; საკუთარი სოფელი, ისეთი, როგორც ქართველთაგან ხევსურებს, ანდა ოსებს აქვთ, მათ არ გააჩნიათ.

მიუხედავად მოსახლეობის ამგვარი სიჭრელისა, ურთიერთობისას ენობრივი ბარიერის პრობლემა არ დგას: ამ სოფლების არაქართველი მოსახლეობაც თავისუფლად ფლობს და იყენებს ქართულ ენას. ბავშვებიც ქართულ სკოლებში სწავლობენ.

მოსახლეობის ეროვნული შემადგენლობის თანაფარდობა ტოპონიმიაშიც სათანადოდ არის ასახული. ძირითადი ფენა, როგორც მოსალოდნელი იყო, ქართულია, დიალექტურად — ქართლური.

წინამდებარე წერილში განხილულია კასპის რაიონის მიკროტოპონიმიაში დადასტურებული განმეორებადი ლექსემები — ე. წ. ინდიკატორები და მათი შემცველი ძირითადი მოდელები (გაანალიზებულია დაახლოებით 3600-მდე ტოპონიმური ერთეული).

ჩვეულებრივ, „ინდიკატორი წარმოადგენს გეოგრაფიულ ტერმინს, რომელიც მიუთითებს, თუ რომელ ტოპონიმოქურ ტიპს მიეკუთვნება ტოპონიმი“².

¹ ქართლის ცხოვრება, ტ. II, თბ., 1959, გვ. 122, 12, 409, 12: 386, 10; 438, 27...

² Н. В. Подольская, Словарь русской ономастической терминологии, М., 1978, гв. 133.

„გეოგრაფიული ტერმინები — საზოგადოებრივი მოვლენა. ის არ არის დასახელებული ობიექტის ნაწილი.

მოჩვენებითად გეოგრაფიული მიზეზი სინამდვილეში აღმოჩნდება წმინდა ისტორიული. ასეთია ყველა სახელწოდება. ობიექტში არც ერთი არ არის თავისთავად ჩადებული“³.

ინდიკატორები გვხვდება როგორც დამოუკიდებლად (მარტივი, ნაწარმოები და რთული ანუ კომპოზიტი), ისე შესიტყვებაში.

მარტივ ინდიკატორებად გვხვდება: ხევი, მთა, წყარო, ზვარი, ქედი, მორევი, ჭანჭახი...

უაფიქსო — მარტივი ტოპონიმები კასპის რაიონში ყველაზე მცირე რაოდენობით გვხვდება.

შედარებით ხშირია: ა) იმავე ფუძის შემცველი აფიქსური წარმოების გეოგრაფიული სახელები, როგორცაა, მაგალითად, -ა სუფიქსით ნაწარმოები სახელები: ქედი-ა, ხრიოკ-ა, აგრეთვე, მრავლობითის ფორმით წარმოდგენილი მარტივი ტოპონიმები: მლაშე-ები, ვაკე-ები და სხვ.

ბ) რთული სახელები ანუ კომპოზიტები: გრძელველე-ები, დუქინიმიწე-ები...

როგორც ჩანს, საანალიზო რეგიონის ტოპონიმიში აფიქსაცია ყველაზე უფრო გავრცელებული საშუალებაა. აფიქსების გამოყენებით იწარმოება როგორც მარტივი, ასევე თხზული ტოპონიმები.

შესწავილ რეგიონში ტოპონიმთა საწარმოებლად გამოიყენება მრავალგვარი მაწარმოებელი:

-ა: ქედი-ა, ფერდი-ა... მრავლობითის ფორმით: ქედები-ი...

-ობ: ფერდობი, ჭყანტობი... მრ. რ. ფერდობები-ი...

-ოვან: ტყემლოვანი, იგივე ფუძე ნაწარმოებია სხვა სუფიქსით: ტყემლოვანი.

-იან: ფიქვიანი, ნაძვიანი, ძეძვიანი. აქაც გვხვდება მეორე სუფიქსი: -ნარ: ფიქვინარი, ძეძვინარი...

სადერივაციო მაწარმოებელთაგან შეხამებულ ინდიკატორებთან ყველაზე გავრცელებულია -ა სუფიქსი. ხშირია აგრეთვე მრავლობითის -ებ სუფიქსი.

-ა სუფიქსს, როგორც სადერივაციო ფორმანტს, სახელებში სხვადასხვაგვარი ფუნქციის შესრულება უხდება. მისი ერთ-ერთი ფუნქციაა ტოპონიმთა წარმოება.

გეოგრაფიულ სახელებში -ა სუფიქსის დანიშნულების შესახებ გამოთქმულია რამდენიმე მოსაზრება.

ს. ჭანაშია -ა სუფიქსს ტოპონიმების მასუბსტანტივებელ ხმოვნად თვლიდა⁴.

ფ. მაკალათიას მოსაზრებით, -ა სუფიქსი გეოგრაფიულ სახელებში ზედსართავ სახელთა გასუბსტანტივების გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენს. მაგ.: მოკვეთილი მამული—მოკვეთილა მამული—მოკვეთილა⁵.

³ В. А. Никонов, Введение в топонимику. М., 1965, გვ. 24.

⁴ ს. ჭანაშია, შრომები, ტ. III, თბ., 1959, გვ. 218.

⁵ ფ. მაკალათია, ფშაის ტოპონიმია, კრ. „ტოპონიმია“, ტ. I, თბ., 1976, გვ. 34.

მართლაც, თუ შევადარებთ -ა სუფიქსიან და უსუფიქსო წყევს --
ფერდ-ა — ფერდი, გორაყ-ა — გორაკი, ნიგოზ-ა — ნიგოზი, ნათელი გახდე-
ბა, რომ წყვილთა პირველი ცალეები გეოგრაფიული სახელებია, ხოლო მეორე
ცალეები შეიძლება იყოს როგორც საზოგადო, ისე საკუთარი სახელი.

-ა სუფიქსი დაერთვის როგორც მარტივფუძიან სახელებს, ისე ნაწარ-
მოებს. მაგალითად: ა) მარტივფუძიანს: ფიცარ-ა, კვართ-ა, ხილ-ა,
ველ-ა, გვერდ-ა, ხრიაკ-ა...

ბ) ნაწარმოებს: კავთურ-ა, ლეხურ-ა, ოძურ-ა, ნაცხვარ-ა-ა...

გ) თხზულს: ლამისყანა-ა, ახალშენა-ა, კენჭიყარა-ა, ხმელი-
ფერდ-ა, ობოლფურცელ-ა...

სხვა ფორმანტებს შორის ყველაზე გავრცელებულია მრავლობითის -ებ
სუფიქსი: მიწები, ვენახები, ბაღები, კაკლები, ჭაობები,
წყაროები, ფერდობები, ვაკეები, ყანები ბენისები,
სერები, გორაკები...

თ. ზურაბიშვილის აზრით, -ებ-იანი მრავლობითის ფორმები თავს იჩენა
შედარებით გვიანდელი ხანის ტოპონიმიაში. ძველ ქართულს კი საერთოდ
თითქმის არ ახასიათებს ამ სახის წარმოება.⁶

აქარის რეგიონის ტოპონიმიაში დადასტურებული -ებ სუფიქსი, ი. სი-
ხარულიძეს შედარებით ახალ წარმოქმნილად მიაჩნია⁷. ამჟამად კი იგი ამ რე-
გიონის ტოპონიმიაში ფართოდ გავრცელებულ სუფიქსად ითვლება. ასეთივე
ვითარებაა ერწო-თიანეთის ტოპონიმიაშიც⁸.

ფ. მაკალათიას აზრით, -ებ სუფიქსი საშუალებას იძლევა გაიმიჯნოს მაკ-
რო- და მიკროტოპონიმები. ამასთანავე, იკვეთება წმინდა ტოპონიმეზო-
დებლებთან ანტიკონტრასტული ტოპონიმების გათანაბრების საშუალებაც⁹.

როგორც ა. შანიძე შენიშნავს, „ზოგიერთი სახელი მრავლობითის ფორმით
არის წარმოდგენილი, მაგრამ მრავლობითის ფუნქცია აღარ აქვს... განსაკუთ-
რებით ხშირია ასეთი ფორმები გეოგრაფიულ სახელებში“¹⁰...

ეს ვითარება კასპის რაიონის ტოპონიმეზო-მრავლობითებზედაც დასტურ-
დება: ქვაყრილები, დაჭრილები, შავწყლები, გრძელე-
ბი, დიდგორები...

მართალია, -ებ სუფიქსით გაფორმებული ტოპონიმები ერთგვარადაა ნა-
წარმოები, მაგრამ გარკვეული თავისებურება მაინც იჩენს თავს. მათი ერთად
მოქცევა, ერთ ქვეჯგუფში გაერთიანება მიზანშეუწონელია. ისეთი ტოპონიმე-
ბი, როგორიცაა: ხოდაბუნები, ფილაქნები, ფონები, ნახ-
ნავეები, თეთრობები, კაკლები, ჭაობები, ვენახები, ბა-
ღები და მისთ., თანხმოდანფუძიანი სახელებისაგან არის მიღებული -ებ სუ-
ფიქსის დართვით: გრძელეები, ოხერეები, წკანწყარეები,
ნამგალეები, შურდულეები, სამგორეები, შიმშილეე-

⁶ თ. ზურაბიშვილი, ტოპონიმის შესწავლისათვის, ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, ტ. I, თბ., 1961, გვ. 144.

⁷ ი. სიხარულიძე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ტოპონიმია, წიგნი I, ბათუმი, 1958, გვ. 36.

⁸ გ. ბედოშვილი, ერწო-თიანეთის ტოპონიმია, თბ., 1980, გვ. 30.

⁹ ფ. მაკალათია, მრავლობითის -ებ, -ნ სუფიქსთა მატოპონიმეზო-მრავლობითი ფუნქცია, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1975, № 4.

¹⁰ ა. შანიძე, ქართული ენის გრამატიკის საფუძვლები, თბ., 1953, გვ. 137.

8. მაცნე, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1983, № 4

ბი, კირკიტები, ვარცლები... თავიდან -ა ფორმანტი უნდა ყოფილიყო გაფორმებული, შემდეგ -ე ბ-ის დართვის შედეგად აე>ე-ასე მივიღეთ ზემოთ დასახელებული ფორმები. აღნიშნული ფონეტიკური პროცესი ადვილი აღსადგენია. ესეც არ იყოს, ამოსავალი ტოპონიმიკური ფორმები ზოგ შემთხვევაში დადასტურებულია კიდევ. მაგ, გრძელა, ოხე რა-სხევი, ნამგალა-სმიწები, ციხიაგორა, ვარცლ-ამიწა, ვარცლ-ახევი.

თუკი -ა ფუძისეულია (მარტივ სახელებში ან კომპოზიტებში), მაშინ -ა, ჩვეულებრივ, იკვეცება -ებ სუფიქსის დართვის შედეგად (მიწები, ქალები, ბაგები, ხეთთაშუები...).

ახლა განვიხილოთ ორფუძიან ტოპონიმებში გამოყენებული ინდიკატორები.

როგორც კომპოზიტებში, ისე ორფუძიან ტოპონიმებში ინდიკატორები, ჩვეულებრივ, მსაზღვრელ-საზღვრულის სახითაა წარმოდგენილი¹¹. გვხვდება როგორც მართული მსაზღვრელი, ასევე ატრიბუტული. პროლექტიულობით პირველი აშკარად სჭარბობს მეორეს. მსაზღვრელი, მცირეოდენი გამოჩაყლისის გარდა (ჯვარდაბალი, ჯვარიპატიოსანი, ხეხმელა, გზაგაწყვეტილები...), პრეპოზიციურია.

მართული მსაზღვრელის მაგალითებია: აბახას წყარო, ბადის წყარო, ბარდულის წყალი, ახოების ტყე, ახმადის ტყე, აბანოს ხევი, აბრეულას ხევი, ავაზნის გზა, ავკეთის მიწები, ამოსაწყევლის მიწები, ალიზის ბოვირი, აშურიანის მთები, ახალშენას წისკვილი...

ამგვარ შეხამებაში ძირითადი მოდელები ასეთია: ანთროპონიმი+ინდიკატორი, ტოპონიმი+ ინდიკატორი, მიმღობა+ინდიკატორი.

ზოგიერთი ინდიკატორი დიდი მოქნილობით გამოირჩევა, გვხვდება როგორც საზღვრულად, ისე მსაზღვრელად.

ინდიკატორი საზღვრულია: პანტიხევი, სამკლახევი, ქვათახევი, წვრილთახევი, ძეძვიახევი, დათიახევი, განიახევი, ლაჯიახევი, ნამგალახევი, აგარახევი; სასამღვთოვექედი, კოკოლაქედი, შუაქედი, ელიას ქედი, უზნაქედი, არსენიანთქედი, კიკოლანთქედი, გადმოსახედიქედი, გვერდისქედი, გაყინაქედი, შვინდავაკე, სოსიასვაკე, მთიულთუბნისვაკე; დიდფერდა, კორომიფერდა, ცხვერისფერდა, ბრილისისფერდა; შუაგზა, ლომიანთგზა, ქალიგზა, საცურიგზა; წმინდაწყარო, მლაშეწყარო, მუხათწყარო...

ინდიკატორი მსაზღვრელია: ხევთაშუა, ხევთაშუები, ხევსბოლო, ხევსბოლოსბალები, ხევსბოლოსწყარო, ხევსპირი, ხევსწყალი, ხევსწყარო, ხევსპირაბოსქანი; ქედისბაღი, ქედისუბანი; ვაკისგზა, ვაკისწყალი, ვაკისხევი...

ორივე შემთხვევაში ინდიკატორი დაახლოებით ერთნაირი სიხშირით გვხვდება სიტყვათშეხამების ორივე კომპონენტად (მსაზღვრელად და საზღვრულად). ამასთანავე, ინდიკატორი ეხამება როგორც ანთროპონიმს, ისე აპელატივს (საზოგადო სახელს).

¹¹ დაპირისპირებული მაგალითები თუ ყველა ერთი სოფლისა არ არის, ერთი სასოფლო საბჭოს მასალაში შინცაა (სასოფლო საბჭოში გაერთიანებულია რამდენიმე სოფელი, რომელთაც ზიარი ბაღები, მინდვრები და ტყეები აქვთ).

მსაზღვრელებად გამოყენებულია ანტონიმური ზედსართავეები: დიდი მთა — პატარა მთა, ზემო უბანი — ქვემო უბანი, ზემო არხი — ქვემო არხი...

მსაზღვრელები, ჩვეულებრივ, შეხამებულია საზღვრულ ტოპონიმებთან. მაგალითად: ზემო რენე — ქვემო რენე, ზემო ხანდაკი — ქვემო ხანდაკი... მსაზღვრელები აპელატივებთანაც გვხვდება: ქვემო ჭალა, რგვალ-იჭალა (ჩამოთვლილი ტოპონიმები სოფლების სახელწოდებებია), მაგრამ მათ შესაბამისი ანტონიმები არ მოეპოვებათ. პირველ შემთხვევაში (ქვემო ჭალა) აპრიორულად მოსალოდნელი იყო *ზემო ჭალის არსებობა, მეორეში კი (რგვალ-იჭალა), საპირისპირო ფორმა არც ივარაუდებოდა. ანტონიმური მსაზღვრელი სახელები უკავშირდება საზოგადო სახელებსაც: დიდი მთა — პატარა მთა...

მაგრამ ასეთ მსაზღვრელთაგან ყველას არ მოეპოვება ანტონიმი. მაგ.: დიდი ყანები, დიდი ხევი, დიდი ორღობე, დიდველა, დიდ-ჭაობი, დიდფერდა, ახალუბანი. ამ ტოპონიმებში დაპირისპირებული მსაზღვრელები არა გვაქვს. უფრო სწორი იქნებოდა, თუ ვიტყვოდით, რომ ანტონიმების მაგივრობას ნულოვანმსაზღვრელიანი დამოუკიდებელი ტოპონიმები ასრულებენ: ყანები, ხევი, ფერდა...

თუ ერთმანეთს დავუპირისპირებთ განხილულ ტოპონიმებს, მივიღებთ ასეთ ანტონიმურ წყვილებს: დიდჭაობი — ჭაობი, დიდი ყანები — ყანები, დიდი ხევი — ხევი, დიდფერდა — ფერდა...

შეხამების თვალსაზრისით დიფერენცირებულია ისეთი ატრიბუტული მსაზღვრელები, რომლებიც ეხამება ტოპონიმებს (ზემო ხანდაკი — ქვემო ხანდაკი, ზემო რენე — ქვემო რენე...), ან აპელატივებს (დიდი მთა, დიდ-ჭაობი, გაღმა უბანი, გამომამა უბანი, ზედა ველა...), და ისეთები, რომლებიც მხოლოდ აპელატივებთან ქმნის შესიტყვებებს (მშრალი ხევი, მლაშე წყალი, დამპალ წყარო, გრძელი მიწები...).

კასპის რაიონის ტოპონიმიაში ყველაზე გავრცელებული ერთეულებია:

№	ინდიკატორები	დამოუკიდებელი	ორფუმიანი		სულ
			ატრიბ. მს.	მართ. მს.	
1	უბანი	—	49	185	234
2	გზა	—	32	188	220
3	წყარო	4	9	206	219
4	მიწები	—	55	142	197
5	ხევი	6	40	101	147
6	ტყე	—	32	77	109
7	წყალი	—	7	69	76
8	ქელი	2	7	43	52
9	თოვა	—	9	30	39
10	ვორა	—	9	24	33
11	მთა	—	7	25	32
12	ვენახები	—	5	23	28
13	ბალები	1	5	16	22
14	რუ	1	10	9	20
15	ხეობა	1	—	18	19
16	ბალი	—	5	12	17
17	ვენახი	—	6	11	17
18	ველი	—	6	8	14
19	ველები	—	6	8	14
20	ფერდა	1	2	11	14

როგორც ეხედავთ, ინდიკატორთა დამოუკიდებლად გამოყენების ერთეული შემთხვევები გვაქვს. აბსოლუტური უმრავლესობა ორფუძიან ტოპონიმებზე მოდის. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ატრიბუტულ და მართულ მსაზღვრელთაგან ინდიკატორები უპირატესად მართულ მსაზღვრელებს ეხამება (ხევი სწყარო, ლომი ან თგზა...), თუ გეოგრაფიულ ტერმინს მართული მსაზღვრელი ახლავს, უმეტეს შემთხვევაში ეს პირის სახელი ან გეარია (თუთუ ან თმიწები, ოხერასხევი — ტიბისა...).

სტატიაში განხილული მოდელები ზოგადად მთელი საქართველოს ტოპონიმიაში დასტურდება. მაგრამ არეალური კვლევის ერთ-ერთი მიზანი სწორედ მოცემულ არეალში შედარებით გავრცელებული და პროდუქტიული ინდიკატორების გამოვლენაა.

სწორედ ამ მიზნით ერთმანეთს შევედარეთ სამი სხვადასხვა, არცთუ მეტისმეტად დაშორებული რეგიონის — ერწო-თიანეთის¹², არაგვის ხეობის ფშავეის¹³ და კასპის რაიონის ტოპონიმიაში გავრცელებული პირველი თხუთმეტი ინდიკატორი, რომლებიც დალაგდა კლებადი სიხშირის მიხედვით.

ერწო-თიანეთის, არაგვის ხეობის ფშავეის და კასპის რაიონის ინდიკატორ-ტოპონიმთა შეპირისპირებითი ცხრილი¹⁴:

№	1 ერწო-თიანეთი	2 არაგვის ხეობ. ფშ.	3 კასპი
1	გორი (გორა) — 226	გორი — 148	უზანი — 234
2	წყარო — 207	ქალა — 44	ტბა — 220
3	ახო — 198	ახო — 39	წყარო — 219
4	ხევი (ხევა) — 31	შთა — 30	მიწები — 197
5	ველი — 105	ვაჟი — 29	ხევი — 147
6	თავი — 59	ტაფი — 19	ტყე — 109
7	მამულები — 58	მეღანი — 18	წყალი — 76
8	უზანი — 54	წყარო — 18	ქელი — 52
9	წყალი (წყალა) — 37	ლეღი — 17	მიწა — 39
10	ტაფი (ტაფე) — 36	ველი — 14	შთა — 33
11	მიწები — 33	ტბა — 11	გორა — 32
12	ქალა — 33	ყორული — 8	ვენახები — 28
13	ტყე — 23	ციხე — 8	ბალები — 22
14	ლეღი — 16	მუჭა — 7	რუ — 19
15	მირი — 16	ყურე — 7	ხეობა — 19 ¹⁵

შედარება გვიჩვენებს, რომ თითქმის ყოველ ორ რეგიონში მეორდება გარკვეული ინდიკატორი-ტოპონიმი, თუმცა მათი თანმიმდევრობა ერთნაირი არ არის. სხვადასხვა რეგიონში ტოპონიმთა არსებობის სხვადასხვა რაოდენობა აღინიშნება. თუ ერწო-თიანეთისა და არაგვის ხეობის ფშავეის ტოპონიმიაში გორი (-ა) ყველაზე მრავალრიცხოვანია, კასპის რაიონში უზანი სპარბობს ყველა სხვა დანარჩენს.

¹² გ. ბედლოშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 50.

¹³ ფ. მაკალათია, დასახ. ნაშრ., გვ. 44.

¹⁴ ამ სიების შედარებისას, მართალია, გასათვალისწინებელია ჩამწერთა განსხვავებული თვალსაზრისები ჩასაწერი მასალის შესახებ, მაგრამ, ვფიქრობთ, ზოგადი სურათი მაინც არ შეიცვლება.

¹⁵ შავი შრიფტით აღნიშნულია პირველსა და მესამე რეგიონში დადასტურებული ტოპონიმები, ხაზგასმული — მეორესა და მესამეში, შავით და დაყოფით — სამივე რეგიონში არსებული, თეთრი შრიფტით და დაყოფით — პირველსა და მეორე რეგიონში ფიქსირებული ტოპონიმები, ხოლო ჩვეულებრივით — ცალი ტოპონიმები.

განხილულ მასალაში სამივეგან ფიგურირებს მხოლოდ გორ-ი (-ა) და წყარო, ხოლო არ მეორდება თავი, მამულეზი, ძირი (ერწოთიანეთი), ვაკე, მეედანი, ტბა, ყორული, ციხე, მუჯა, ყურე (ფშავი), ქედი, მიწა, ვენახები, ბაღები, რუ და ხეობა (კასპი). საგულისხმოა, რომ ქედი პირველი ორი რეგიონის თხუთმეტ ყველაზე გავრცელებულ ტოპონიმში არ ჩანს.

საინტერესოა, რომ კასპის რაიონის ტოპონიმიაში წყარო და წყალი სინონიმურად იხმარება. ოღონდ, წყარო საკუთრივ წყაროს აღმნიშვნელია, მაშინ როცა წყალი აღნიშნავს სხვადასხვა ჰიდროგრაფიულ ობიექტს — წყაროს, ლეღსა და ნაკადულს, რუსა და არხს, მაგრამ არა პირუტყუ: სახელწოდება წყარო არ გულისხმობს წყაროს გარდა სხვა ობიექტს — ნაკადულს, რუს ან ლეღს. მათი შეფარდება წყაროს (ობიექტის) საგრძნობ უპირატესობაზე მეტყველებს: ერწოთიანეთის ტოპონიმიაში წყარო 107-ჯერ გვხვდება, წყალი (წყალა) — 37-ჯერ; კასპის რაიონის მასალაში წყარო 219-ჯერ დასტურდება, წყალი — 76-ჯერ; არაგვის ხეობის ფშავის მასალაში კი წყარო 18 შემთხვევაშია აღნუსხული, წყალი კი — არც ერთხელ. და ეს არათანაბარი შეფარდება სავსებით კანონზომიერია, კადვან წყალს სინონიმებად კიდევ მოეპოვება სხვა ინდიკატორი ტოპონიმები, როგორცაა რუ, ნაკადული, დელი; არხი..., წყარო კი მხოლოდ სათანადო ჰიდროობიექტის აღმნიშვნელია. ამით შეიძლება აიხსნას ერთი ტერმინის სიმცირე და მეორის სიმრავლე.

დასკვნა: კასპის რაიონში შეკრებილი ტოპონიმური მასალის ანალიზიდან ირკვევა, რომ: ინდიკატორები გვხვდება დამოუკიდებლად და სიტყვათშეხამებაშიც. აქედან ზოგი მხოლოდ დამოუკიდებლად გვხვდება (გრძელეზი, აბანოეზი, კოდეეზი, ბილიკა...), ზოგი დამოუკიდებლად და შესიტყვებაშიც (და, ამასთანავე, როგორც მსაზღვრელად, ასევე საზღვრულად), უმეტესობა კი მხოლოდ სიტყვათშეხამებაში დასტურდება.

მსაზღვრელ ინდიკატორებად გამოიყენება ანტონიმური ზედსართავები, როგორც საზღვრულ ტოპონიმებთან, ისე საზოგადო სახელებთან, თუმცა დაპირისპირებულ წყვილებში ზოგჯერ შეიძლება ნულოვანი მსაზღვრელიც გვქონდეს (გელა — გრძელველა).

განსხვავებულია ისეთი ატრიბუტული მსაზღვრელები, რომლებიც შეეხამება ტოპონიმებს ან აპელატივებს, ან მხოლოდ აპელატივებს.

ინდიკატორთა შესწავლა გარკვეულ პერსპექტივას უსახავს არეალურ კვლევას, რომელიც საერთო ტოპონიმურ მოდელთა მსგავსების ფონზე გამოკვეთს სპეციფიკურ ერთეულებსაც.

В. А. МАГРАДЗЕ

ИНДИКАТОРЫ В ТОПОНИМИИ КАСПСКОГО РАЙОНА

Резюме

1. В статье рассмотрены активно действующие имена в топонимии Каспского района, т. е. индикаторы, их структура, функции, относительная продуктивность.

2. Индикаторы встречаются как самостоятельно (сравнительно редко), так и в сложных словах; из них одни засвидетельствованы только самостоятельно (გრძელეები grzeleebi, აბანოები abanoebi, კოდეები kodeebi), другие — только в сложных словах (обычно атрибутивные определяющие), иные же и самостоятельно, и в сложных словах в качестве определяющего (ხევისპირი xevispiri, ხევის წყარო xevisqaro...), в качестве определяемого (პანტიხევი pañi xevi, სამგლე ხევი samgle xevi...).

3. В качестве определяющих выступают в основном антонимные имена прилагательные (დიდი didi «большой» — პატარა paṭara «малый», ზემო zemo «верхний» — ქვემო kvemo «нижний»...), которые обычно сочетаются с топонимами (ზემო რენე zemo rene — «Верхний Рене»...), или с нарицательными именами (დიდი მთა didi mta, პატარა მთა paṭara mta...). Эти определяющие не всегда имеют антонимы (напр.: დიდველა didve-la, ახალ უბანი axal ubani).

4. С точки зрения словообразования дифференцированы, с одной стороны, атрибутивные определяющие, которые сочетаются с топонимами или апеллятивами (დიდი didi «большой» — პატარა paṭara «малый»), с другой — которые сочетаются только с апеллятивами (მშრალი mšrali «сухой», გრძელი grzeli «длинный», დაბალი dabali «низкий», დამპალი dampali «гнилой»).

5. Индикаторы в топонимии этого региона оформлены по-разному. Особенно часто встречаются суффиксы множественности -ებ -eb и суффикс -ა -a, употребляющийся в субстантивизирующей и топонимизирующей функциях.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ქართული მეტყველების კულტურის განყოფილება

წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტმა

ოთარ მურღულია

„ხე“ ნაწილაკის მარიანტები ქართველურ ენებში

როგორც ცნობილია, მეგრულს, ჰანურს და თანამედროვე ქართული ენის დიალექტებს — აჭარულს, გურულსა და ქვემოიმერულს დღესაც შემორჩა მდებარეობითი სქესის მაწარმოებელი „ხე“, „ფხე“, „მხე“ ნაწილაკები. ძველ სეხურს უნდა ჰქონოდა ამავე დანიშნულების სუფიქსები: „ფხე“ და „ფხუ“¹.

ამ გარემოებამ იმთავითვე მიიპყრო მეცნიერთა ყურადღება. საკითხის გაშუქებას ართულებს ის გარემოება, რომ, ჯერ ერთი, ძველ ქართულს (ისევე როგორც ახალ ქართულს) არ ახასიათებს გრამატიკული სქესის კატეგორია (არნ. ჩიქობავა) და საიდან უნდა გამოჩენილიყო ქართველურ ენებშია და ზოგიერთ დიალექტში გრამატიკული სქესის მაწარმოებელი ფორმანტი. მეორეც, ზემოაღნიშნული ნაწილაკები, რომლებიც გრამატიკულ მაწარმოებლად მოჩანს, გარკვეული სახეცვლილებით შეიღის (უმეტესად მდებარეობითი სქესის) აღმნიშვნელად გვხვდება.

ამ საკითხს სხვადასხვა ასპექტით შეეხნენ მეცნიერები და რიგ შემთხვევაში ერთმანეთისაგან განსხვავებული შეხედულებები გამოთქვეს.

ნ. მარს მიიჩნდა, რომ ქართველურ ენებში „ხე“, „ფხე“ ფორმანტის არსებობა აფხაზური ენის ზეგავლენით იყო გაპირობებული. იგი წერდა:

«В ниже-имеретинском говоре встречаются слова хе и фхе в значении «девушки», «женщины», встречаются они и в мингрельском. но в них, очевидно, имеют место заимствования из абхазского ha и фа. Относится ли сюда др. г. мжевали «рабыня», еще вопрос»².

ახალგაიური შეხედულება გამოთქვა ს. ჯანაშიამაც, იგი წერდა: „ფხე არის პროტოტიპი თანამედროვე მეგრული ხე-სი, რომელიც ქალის გვარსახელს აწარმოებს“³.

არხ. ჩიქობავა კი სწორედ „მხევალიდან“ ამოდის, როდესაც ეხება „ხე“ ფორმანტისა თუ ნაწილაკის წარმომავლობას, თუმცა მან ამ სიტყვის „ძირეული მასალის“ საკითხი ღიად დატოვა. მეცნიერი წერს: — „ძირეული ნაწილი ამ სიტყვისა (მხევალი. — ო. ჭ.) უნდა გვეპოვდეს სამეგრელოში, ქვემო იმერეთსა და გურიაში, ქალის გვარში შენახული:

¹ Н. Я. Марр, Орудовный и исходный падежи в кабардинском и абхазском, избр. работы, т. II, М.—Л., 1936, გვ. 239.

² Н. Я. Марр, О языке и истории абхазов, М.—Л., 1938, გვ. 42. უნდა აღინიშნოს, რომ აფხაზურ „ჟჰა“-სა და ქართულ „მხევალი“-ს შორის ურთიერთმიმართების საკითხს აგრეთვე ყურადღება მიაქცია პ. ჯარაიამ. იხ. მისი «Об отношении абхазского языка к яфетическим», С. Петербург, 1912, გვ. 35.

³ ს. ჯანაშია, ეგნატე ინგოროყვას გენეალოგიისათვის, შრომები, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 485.

გურ. ლომთათი-ფხე — ქალი, ლომთათი-მე — ვაჟი...

მეგრ. კუჭა-ხე — „—, კუჭაა — კუჭა — ვაჟი...

— „—ჭინორი-ხე — „—, ჭინორია — ვაჟი...

მეგრული „ხე“ ფონეტიკურად გამარტივებული სახეა „ფხე“-სი, უკანასკნელი ქართულში დაკულ მხევე-ალ-ის პირველ ნაწილს ზედება; დაკარგულია ოღონდ ბოლოკიდური -ვ და თავიკიდურ მ-ს ენაცვლება -ფ. თუ ეს დაკავშირება (მხევე-ალ-ფხე||-ხე) მართებულია, -ალ ქართულში ფუძის საწარმოებელ აფიქსად უნდა ვცნოთ, და ეს მიუხედავად იმისა, ძირეული მასალა ქართველური ენების კუთვნილებათუ სხვა ენობრივი წრიდანაა შეთვისებული⁴.

„ხე“ს შეეხო ი. ყიფშიძე თავის ცნობილ „მეგრული ენის გრამატიკაში“, სადაც ვკითხლობთ:

«ხე — дочь, женщина; прибавляется к концу фамильных названий; დალია-დაღია (мужчина), დადი-ხე დადიხე (женщина), ზინწარე-ხე, ციკა-ხე и др. (этим. слова см. Н. Я. Марр, Яфетическое происх. абх. терминов родства, И. А. Н., 1912, стр. 432)»⁵.

როგორც ჩანს, ამ სიტყვის ეტიმოლოგიურ ახსნაში ი. ყიფშიძე ეთანხმებოდა ნ. მარის მოსაზრებას.

ი. მეშხანიძე „ხე“, „ფხე“, „მხე“ დაუკავშირა ურარტულ ენას, რომელშიც „ხენე“ — „ხინი“ ნიშნავს „შვილს“⁶. მანვე მოგვიანებით გამოქვეყნებულ ფუნდამენტურ შრომაში ურარტული ენის გრამატიკული წყობის შესახებ ურარტულზე გაამახვილა ურარტულ წარწერებში „ხინე“, „ხი“, „ხი-ე“, „ხე“ სიტყვებზე, რომლებიც შვილზე მიუთითებენ. მას მოჰყავს ასეთი მაგალითი: «Мениа — hine» — ნიშნავს მენუას შვილს; „ხინეს“ შეკუმშული ფორმებია „ხი“, „ხიე“ და „ხე“⁷.

საინალიზო ნაწილაკის გავრცელება იმერულში დახასიათებულია შ. ძიძი-გურის მოხსენებაში, რომელიც წაკითხულ იქნა 1929 წ. ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების საჯარო სხდომაზე (მოხსენების ტექსტი დაიბეჭდა 1938 წელს)⁸.

განსახილავ საკითხს სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა ი. მეგრელიძემ. მან 1938 წელს გამოქვეყნებულ შრომაში «Женские фамильные окончания в южно-кавказских яфетических языках и фольклоре» მიმოიხილა საკითხის შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურა, იბერიულ-კავკასიური ენობრივი მასალა და ფოლკლორული ნიმუშები.

ი. მეგრელიძე მიუთითებს, რომ მდებდრობითი სქესის აღსანიშნავად „ხე“ ნაწილაკი გვხვდება მეგრულში, ქვემოიმერულსა და ნაწილობრივ სვანურში, ხოლო „ფხე“ — ლაზურში, გურულსა და აჭარულში, იმერული უფრო ახლოს

⁴ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 26.

⁵ И. Кипшидзе, Грамматика мингрельского (иверского) языка, 1914, გვ. 400.

⁶ И. И. Мещанинов, Грамматический строй урартского языка, ч. I, М.—Л., 1958, გვ. 27, 39.

⁷ И. И. Мещанинов, Язык ванской клинописи, Л., 1935, გვ. 21.

⁸ Ш. Дзидзигури, К характеристике нижнеимерского говора грузинского языка. Сборник Памяти Н. Я. Марра, М.—Л., 1938.

დგას შეგრულთან, ვიდრე ლაზურთან, ხოლო გურული ფორმა — ლაზურთან⁹.

სამეცნიერო ლიტერატურაში არსებულ მოსაზრებათა კრიტიკული განხილვისა და გვიარის აღმნიშვნელ სხვა ქართველური მაწარმოებლების — „ძე“, „შვილი“, „სქუა“, („სკუა“), „სკირი“ ანალიზის საფუძველზე ავტორი მიდის შემდეგ დასკვნამდე: «Как мы видим, все вышеприведенные фамильные окончания (იგულისხმება: „ძე“, „შვილი“, „სქუა“, „სკუა“, „სკირი“ — ო. ჭ.) означают «дитя», «сын» и большинство из них существуют как самостоятельные слова в том же значении. Очевидно и фце или ძე в этих же языках были когда-то самостоятельными словами»¹⁰.

სამწუხაროდ, მეცნიერები არ ცდილან აღნიშნული „ხე“, „ფხე“ კოლხურ (ზანურ) ენობრივ მასალაზე დაყრდნობით აეხსნათ.

„ხე“-ს შეგრულში ვააჩნია არაერთი ფონეტიკურ-სემანტიკური შეაბატყვისობა: ხალა (შობა), ზელი (ნაშვი), ხანს (შობს), მახალი (შობადი), ხაფილი (მოგებული), უხაფუ (უშვი), ოხაფუ (მოსაგები), ოხალირე (მოსაგებია), ნახა (ხაშობი), გეხუ (შვა), ქოხუ (შვა თურმე), გეუხანუ (მეძავი ვახდა) და სხვ.

ამეძამად შეგრულ შეტყველებასი „ხალა“ („შობა“) და „ხელი“ (ნაშვი) უკავშირდება ცხოველთა სამყაროსი. მეგრელი ძროხის მიერ ხბოს მოგებას გამოხატავს ზემოაღნიშნული სიტყვით, „ჩხოუქ გინი გეხუ“ (ძროხამ ხბო მოიგო (შვა)) ან „ღეჩქ თულეფი გეხუ“ (ლორმა გოჭები დაყარა (შვა)). მეგრულად პირუტყვა, რომელმაც ეს-ეს არის უნდა მოიგოს, ეწოდება „მახალა“, ხოლო უკვე მოგებული (ნაშვი) იქნება „ხელი“.

წარსულში მეგრელი მეყოვე გლეხი დიდმარხვის წინა დღეს მეცხოველეთის ღვთაება „ქინი ანთარისდმი“ (აღმოსავლეთ ქართული „ანატორი“, აფხაზური „აითარ“¹² ლოცვას („ოხვამურს“) ასე აღავლენდა: — „ქინი ანთარი, პატონი გომორძველი! ჩქიმი ორინჯი სი ამიშენი! ოშ-ოშ გომაბჭოფუნდე: დო მუთას მაკორდლოდასანი, უხაფუ დო ხაფილ ც ვა იშებჩინენდე თეში“ (უნეხარო ან თარი, ბატონო გამარჯვებულო! ჩემი საქონელი შენ გამომრავლე (ამრშენე)! ას-ასობით გამოვიჭერდე და არაფერი აკლებდოდეს უშვსა და ნაშვს (ე. ი. დეკელსა და ძროხას) ვერ ვარჩევდე (ერთმანეთისაგან))¹³.

ძველად, ისე როგორც ქართული „შობად“, მეგრული „ხალა“-ც უნდა ყოფილიყო ცხოველთა და ადამიანთა სამყაროს საერთო კუთვნილება. შობასთან დაკავშირებით ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „შობა მართო ადამიანის დაბადების გამომხატველი სახელზმნა კი არ იყო, როგორც ეს ახლა გვესმის, არამედ დე-

⁹ ი. В. Мегрелидзе, Женские фамильные окончания в южнокавказских языческих языках и фольклоре, сборник «Памятки академика Н. Я. Марра», М.-Л., 1938, გვ. 154; также, И. В. Мегрелидзе, Мегрельский и лазский слои в гурийском, М.-Л., 1938, გვ. 133—138.

¹⁰ იქვე.

¹¹ ი. ყიფშიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 396.

¹² ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, ტ. 1, თბ., 1951, გვ. 83. მეტად საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ძველ შუამდინარეთში, კერძოდ ასურეთში არსებობდა ცეცხლის ღმერთი ანშარი, რომელსაც ჰქონია ოთხი თვალი და ოთხი ყური და თველებოდა მამულის მფარველად (იხ. К. П. Матвеев, А. А. Сазонов, Когда заговорила клинопись, М., 1979, გვ. 81). საინტერესოა რა მიმართება იყო „ანშარისა“ და ანთარ-აითარს შორის?

¹³ ი. ყიფშიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 186.

დალა პირუტყვების მიერ მოგებასაც ამავე სიტყვითაც აღნიშნავდნენ ხოლმე¹⁴ (შემდეგ მოყვანილია სათანადო არგუმენტაცია).

საგულისხმოა ის გარემოება, რომ ძველ ქართულ „შობას“ გარდა გააჩნდა მეორე ფორმაც „აგებულ“-ის სახით, რაც დაბადებულს, შექმნილს, გაჩენილს ხიშხავდა. მისი საპირისპირო ფორმა იყო „აუგები“, „აუგებელი“ — შეუქმნელი, დაუბადებელი (ა. ბ ა გ რ ა ტ ი ო ნ ი, წყობილსიტყვაობა, გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ი. ლოლაშვილმა, თბ., 1980, ლექსიკონი, გვ. 375, 376) და განა დღეს იმავე ძირისაგან არა გვაქვს სიტყვები: „მოგება“, „იგებს“, „მოგებული“, რაც მხოლოდ და მხოლოდ ცხოველთა სამყაროს განეკუთვნება (ძროხამ ხბო მოივო)?

თანამედროვე მეგრულში არაიშვითად „ხალა“ („ხელი“) სიტყვა აღამიანთა მიმართაც გამოიყენება. კახური ხალხური თქმის — „შენი შემქმნელი შშობელის ჰირიმეს“ შესატყვისი მეგრულსაც გააჩნია: „სქანი მახალ დო მაქი-მინალს ქუგუალე“ (შენს მშობელსა (!) და შემქმნელს (!) შემოვევლე“.

„ხალა“, „ხელი“ ფორმა რომ ძველად აღამიანთა სამყაროსაც განეკუთვნებოდა, ეს მეგრულ ფოლკლორში კარგად არის შემორჩენილი¹⁵. ზღაპარში „ქაბუშ არიკი“ ვკითხულობთ: „ქაბუქუს გან ფერი კოჩი მურცია, მახალი შერცხეხილია“¹⁶ (ქაბუქუს (რომ) ჰვავს, ისეთი კაცი მოდისო, მშობელ შერცხეხილიო).

აქ „მახალი“ (მშობელი) ქალის ნიმართ არის ნათქვამი, ე. ი. განეკუთვნება აღამიანთა სამყაროს.

მეგრულში სემანტიკურად და ფონეტიკურად კიდევ ერთი სიტყვა უკავშირდება „ხე“-ს. ეს გახლავთ „უხენო“. იგი ი. ყიფშიძეს ასე აქვს განმარტებული: „უხენო“ — беременная; — უხენობა — беременность, отим. глагол, III-я пор. н. ვახუენქ делаю беременной, аор. და — ვაუხენი; — стр. з. II-я пор. н. ვიუხენებუქ или იუხენებუქი, სი იუხენებუქ, аор. დე-ეუხენია¹⁷.

ორსული ქალის აღსანიშნავად „უხენო“ გვხვდება მეგრულ ტექსტებშიც. მაგალითად: „მა სი ქოგოწინქ სქანი ყუდეში ამბეს; სქან ყუდეს სქანი ოსური უხენით დორხვადუ, ალუხე ქომოლ-სქუა“¹⁸ (მე შენ გეტყვი შენი სახლის ამბავს; შენს სახლში შენი ცოლი ფეხმძიმედ დაგხვდება, (საშოში)უხის ვაყიშვილი).

აქ „უხენოს“ გარდა საინტერესოა ორსულობის აღმნიშვნელი მეორე სიტყვა „ალუხე“ (უხის). შინაარსეულად და ფონეტიკურად ისინი ტოლფარდებია.

ფრიალ საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ჰანურადაც „უხენოს“ სახენაცვალი „უხევენო“ ფორმა გვხვდება ორსული ქალის აღსანიშნავად. ირ. ასათიანის მიერ 1946 წელს სარფელებთან ჩაწერილ ერთ-ერთ ტექსტში ვკითხულობთ:

¹⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937, გვ. 198.

¹⁵ სხვათა შორის, მეტად საინტერესო დამთხვევასთან გვაქვს საქმე, თუ მართლაც ეს დამთხვევა ამ სიტყვისა იმავე მნიშვნელობის აღმნიშვნელ ყაბარდულ სიტყვასთან „ლ ხტ ან“, რაც ნიშნავს დაბადებას, შობას (ითქმის როგორც აღამიანზე, ისე პირუტყვზე), ს. ჯანაშია, ექსპედიციის დღიური, შრომები, ტ. IV, თბ., 1968, გვ. 19.

¹⁶ მ. ხუბუა, მეგრული ტექსტები, თბ., 1937, გვ. 241.

¹⁷ ი. ყიფშიძე, დასახ ნაშრ., გვ. 333.

¹⁸ მ. ხუბუა, მეგრული ტექსტები, თბ., 1937, გვ. 212.

„უხევენე ვორე, ქორბას ვორე. სოთი ვა იყონდათ!“¹⁹ (ორსულად ვარ, ფეხმძიმე ვარ, მელ ვარ, არსად არ დაყოვნდეთ).

„უხევენე“-ში „ვ“ განვითარებული ჩანს. თვით ლექსემა ისეთივე ფორმისაა, როგორც მეგრული „უხენე“.

მეგრულში „უხენოს“ პარალელურად არსებობს „უხინო“ ფორმა²⁰. წალენჯიხის რაიონის სოფ. ჭგალში არსებობს ასეთი თქმა: „ვამზე სქუა“, იტყვიან უკვანო შვილები²¹.

ანგარიშგასაწვეია ის გარემოება, რომ ბასკურად „პალა“ (შდრ. მეგრული „ხალა“ — შობა) ნიშნავს ქალს, ხოლო „პალაბა“ — ქალიშვილს. „პალა“ — ქალი, „ბა“ — საერთოდ შვილი (дитя)²². ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს.

მეგრულად „ცორა“ ეწოდება ნეზე ღორს, ე. ი. სემანტიკურად იგი მდებარობითი სქესის აღმნიშვნელი სიტყვაა. ქართული ენის ფერეიდნულ დიალექტში „ყორ“ ეწოდება ქალიშვილს. ფერეიდნული დიალექტის ერთ-ერთ ტექსტში ვკითხულობთ: „ბიჭი და ყორი (რო ქალს დაეძახით!) წინასწინ მოიწონებენ ერთმანეთს“²³. ასევე: „იქ ერთი ბიჭი ერთ ცორს მაიწონებს“...²⁴.

„ყორ“ (ცორ) სიტყვა ხომ არა გვაქვს „სუროფაში“ (სიყვარული)? მსგავსი ვითარება ხომ არ შეინიშნება მეგრულ „ხალასა“ და ბასკურ „პალას“ შორის. ეს სიტყვები ფონეტიკურად და სემანტიკურადაც (ორივე დაკავშირებულია მდებარობითი სქესთან, ქალთან) ერთმანეთთან ახლოს დგანან. ამ პოზიციას ერთგვარად ამაგრებს ის გარემოებაც, რომ ენათა იბერიულ-კავკასიურ ოჯახში შემავალ აფხაზურ ენაშიც შობა აღინიშნება ფონეტიკურად „ხალა“-სთან ახლოს მდგომი და ხ ძირისაგან შედგენილი სიტყვით — „ახმარა“, „ახმარა“²⁵.

3. ჭარაიას თავის ცნობილ გამოკვლევაში, უდარებს რა ერთმანეთს ამ ორ აფხაზურ და მეგრულ სიტყვას, დამატებით მოჰყავს აფხაზური ენის კიდევ ერთი დიალექტური ფორმა ა-ხუა-რა (იმოწმებს უსლარს). ამასთან იგი დასძენს: «Черк. рождаѣт, кажетсѣ, тогѣ же корнѣя, напр. кабард. Тхон» (თხონ. — ო. ჭ.) (იმოწმებს ლოპალინსკის) — родить²⁶.

ეს დამთხვევაც ბევრის მეტყველია. როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ამ სიტყვებში იბერიულ-კავკასიური ენებისათვის საერთოა ძირი „ხ“. მეგრულ-ჭანურ „ხე“-

¹⁹ ირ. ასათიანი, ჭანური (ლაზური) ტექსტები (ხოფური კოლოკაი), აკად. არნ. ჩიქობავას რედაქტორობით, თბ., 1974, გვ. 164.

²⁰ ცნობა მოგვაწოდა აფხაზეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრის დოცენტმა ა. ი. ვადილიამ. იგი დაბადებული და გაზრდილია გეგეჭკორის რაიონის სოფ. კირცხში. მას ეს სიტყვა ბავშვობაში გაუგონია.

²¹ ცნობა მოგვაწოდა აფხაზეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრის მასწავლებელმა რ. ი. სალიამ.

²² ი. ზიგარის ცნობა. „ხე“, „ფხე“-ს მიმართებას ბასკურთან პირველად ყურადღება მიაქცია ნ. მარბა და სათანადო გამოკვლევა უძღვნა. იხ. მისი Избранные работы, М.—Л., 1935, გვ. 467-468.

²³ ზ. შარაშენიძე, ფერეიდნული „გურჯები“, თბ., 1979, გვ. 176.

²⁴ თ. უთურგაიძე, დ. ჩხუბიანიშვილი, ჯ. გიულაშვილი, ფერეიდნული მეტყველების შესწავლისათვის, „იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება“, ტ. XXI, 1979, გვ. 86.

²⁵ რუსულ-აფხაზური ლექსიკონი, სოხუმი, 1964, ხ. ბლაქბას რედ., გვ. 502.

²⁶ П. Чарая, Об отношении абхазского языка к яфетическим, СГБ., 1912, გვ. 40—41. ამ სიტყვების ეტიმოლოგის ძიებისას პ. ჭარაიამ მოიყვანა პარალელები ეგვიპტური ენიდანაც. მისი აზრით, ეგვიპტური სიტყვა „ხს“ (ასი, ნათება, გამოსხივება) რალცნობრივად მოესადაგება ქართულ-აფხაზურ სიტყვებს. ამ წიგნის რედაქტორმა ნ. მარბა ასეთ შორეულ პარალელებს უწოდა მიამიტური ძიება (იქვე, გვ. 71, სწოლო, შენიშვნა მე-2).

„მზე“-ს, აფხაზურ „ფჰა“-ს ფონეტიკურად და ნაწილობრივ შინაარსეულადაც მიესიდაგება აღიღური „ხუ“-ს, რაც კაცს ნიშნავს²⁷. ასევე აფხაზური „ახი“ ნიშნავს თავს²⁸, ხოლო ჩერქეზული ენის კიახურ დიალექტზე ჭჭა (საერთო-აღიღური „ყვას“ სახენაცვალი) ნიშნავს შვილს²⁹. ჩერქეზული ენის აბაძხურ დიალექტზე ჭჭა ნიშნავს ძეს, შვილს³⁰. ანალოგიური მდგომარეობაა ყაბარდოულსა და შაფსულურში, სადაც ყჭა უდრის ძეს, შვილს³¹. ტაბასარანულ ენაში ცხოველთა სამყაროში მამრობითი სქესის აღსანიშნავად იხმარება სიტყვა „ხიბი“³².

„უქენო“ ზმნაა მესამე პირში (მა მიხენო, სი გიხენო, თის უხენო). იგი ნაწარმოებია „ხე(ნ)-ზის (ძვ. ქართული „ზინ“³³, სიტყვისაგან). „ხენ“ სიტყვაში „ენ“ სუფიქსია, ხოლო ძირი „ხ“.

ახლა გასარკვევია, თუ რა მიმართებაშია ერთმანეთთან „ხელ“-ი (ნაშვი). მისი საწყისი ფორმა „ხალა“ (შობა) და „უქენო“?

„ხალა“-ში „ხ“ არის ძირი, „ალ“ — ფუძის მაწარმოებელი. არნ. ჩიქობავა, როდესაც ეხება „მხეველ“ სიტყვას, აქ „ალ“-ს სწორედ ამ ნიშნით გამოყოფს³⁴. „ხალა“-ში „ალ“ უდავოდ სუფიქსია, რადგან მისგან ნაწარმოებ მიძღობაში „ხ-ელი“- (ნაშვი) გამოიყოფა „ხ“ ძირი. ეგვექ ძირი ჩანს „ხალა“-საგან ნაწარმოებ სიტყვებში: „მა-ხალი“ (მშობალი) „უ-ხ-აელუ“ (უშვი); „ხ-ან-ს“ (შობს), „გე-ხ-ელ“ (შვა).

„უქენო“-ში უ-ო მაწარმოებლებია. შდრ. „უ-ჩქუნ-ო“ (იცის), „უ-ცორს-ო“ (უყვარს), „უ-ლუნ-ო“ (აქვს) და სხვ. აფიქსების მოშორების შემდეგ დარჩა „ხენ“.

არნ. ჩიქობავამ ხენიხელ მეგრულ-ქანური სიტყვის თანაფარდად ქართულში გამოყო „ს-ხ-ელ“. ქანური „ხელლხუნ“ (ჯდომა), მეგრული „ხე (ნ)“, „ხოლ“, „ხუნ“ (ჯდომა) და ქართულ „სხედ“ სიტყვებში, მეცნიერის აზრით, „ძირეულია ხ-, ედლ-უნ — სუფიქსებია, უკანასკნელი — კაუზატივისაა. ქართულში ეს ძირი -ედ სუფიქსით მრავლობითში იხმარება, მას თან წინ ხ მიერთვის, ს-ხ-ენ-ან ს-ხ-ენ-ედ... (სხენედ იგინი სენაყებს)³⁵. ზანური „ხ“ ძირის ქართულთან შესატყვისობის შესახებ სხვაგვარი ვარაუდი გამოთქევს თ. გამყრელიძემ და გ. მაჭავარიანმა. მათი აზრით: „ზან. ხ — ძირი შესატყვისი უნდა იყოს ქართ. კედ-ფუძისა (მკედ-არ-, სა-კედ-არ, რომელიც ვ- ძირსა და -ედ სუფიქსს უნდა შეიცავდეს (დამოწმებულია ე. თოფურის შრომა. — ო. ჭ.); შდრ. მეგრ. ხ-ე (ნ) „ზის“ — დო-ხოლ-უ „დაჯდა“, ჭან. ხ-ე-ნ — დო-ხედ-უ“³⁶.

²⁷ X. С. Бгажба, Этюды и исследования, Сухуми, 1974, გვ. 156. ხ. ბ ლ ა ე ბ ა ვერდნობა გ. როგავს ცნობას, წყაროს არ ასახელებს.

²⁸ რუსულ-აფხაზური ლექსიკონი, სოხუმი, 1964, გვ. 154.

²⁹ ს. ჭ ა ნ ა შ ი ა, ეგნაზე ინგოროყვას გენეალოგიისათვის, შრომები, ტ. II, თბ., 1952, გვ. 485.

³⁰ ს. ჭ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, ტ. IV, თბ., 1968, გვ. 117.

³¹ ს. ჭ ა ნ ა შ ი ა, შრომები, ტ. IV, გვ. 119, 123.

³² П. К. Услар, Этимология Кавказа, Языкознание, VIII, Табасаранский язык, Тб., 1979, გვ. 115.

³³ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 105.

³⁴ იქვე, გვ. 26.

³⁵ არნ. ჩიქობავა, ქანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938, გვ. 422.

³⁶ თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში, თბ., 1965, გვ. 135, სქოლიო.

ამ გარემოებას, კერძოდ, რა ძირი შეესაბამება ქართულში მეგრულ ხ-ს „ვედ“-ის „კ“ თუ „ხედ“-ის „სხ“, ჩვენთვის არა აქვს პრინციპული მნიშვნელობა. მთავარი ის არის, რომ მეგრ. ჰან. ხენ||ხედ ფუძეს სემანტიკურად შეესაბამება სხლომაც და ჯდომაც (შდრ. „ალუხე“ — უზის).

დადგენილი ფაქტია, რომ მეგრულში ნ ბოლოციდურიანი აფიქსები ნ-ს ხშირად კარგავენ, რასაც თავის დროზე ყურადღება მიაქციეს ს. ჯანაშიამ, არნ. ჩიქობავამ და სხვ. კერძოდ, არნ. ჩიქობავა აღნიშნავს: „მეგრულში -ნ ვერ ძღვს სიტყვის ბოლოს, ოღონდ სხვა ბგერით კი არ იცვლება, არამედ შეუწვევლად იკარგვის... მა— მან „მე“, ჩქი— ჩქინ-ჩქუნ „ჩვენ“...“

მეგრულს ბოლოციდური -ლც ეკარგება: ხე — ხელ „ხელი“, ჯა — ჯალ „ძელი“, ჯიმა — ჯიმალ „ძმა“ და სხვ³⁷.

ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია არნ. ჩიქობავას შემდეგი დაკვირება: «ყურადღებას იქცევს ის, რომ: 1. ზმნის ბოლოს -ნ ძველ ქართულში არ ეკარგება (ზი-ნ, ღა-ან, აღიდ-ნ...), მეგრულში -ნ ზმნის ბოლოსაც უჩინარდება, რე(ნ), ჰარის“, ხე(ნ) „ზის“, დგუ(ნ) „დგას“³⁸».

მაშასადამე, მეგრულში -ელ, -ენ, -ან სუფიქსებით დაბოლოებულ სახელებში, როგორც წესი, ნ, ლ უჩინარდებიან. ამის მაგალითები ზემოთ საკმაოდ იყო მოყვანილი. სხვათა შორის, ეს თავისებურება შეიმჩნევა „ია“ და „აა“-ზე დაბოლოებულ მეგრულ გვარებშიც (წულუკია — წულუკიანი, ბერია-ბერიანი, გოშუა — გოშუანი, მურლულია — მურლულიანი და სხვ.). ამ გარემოებაზე გარკვევით არის მითითებული სამეცნიერო ლიტერატურაში (ს. ჯანაშია, ნ. ქალღანი). ამ ბოლო დროს აღნიშნულ საკითხზე საინტერესო გამოკვლევა გამოაქვეყნა ჯ. ონიანმა³⁹.

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ მდებარეობით სქესის აღმნიშვნელი მეგრული ელემენტი „ხე“ (დადი-ა — დადი-ხე...) მიღებულია „ხელ“-ისაგან „ლ“-ს მოკვეციით.

როგორც წარმოებით, ისე სემანტიკურად „ხელ“-ი იგივეა, რაც ქართული ნაწვი, შვილი. ისინი ნაზმნარი სახელებია, შინაარსითაც იდენტურნი.

მეგრულად გვარი „გუგუშვილი“ შეიძლება გადმოიცეს რამდენიმე ვარიანტად: გუგუ-სკუა, გუგუ-სკირი, გუგუ(ნ)ავა, გუგუ-ა და გუგუ-ხე. პირველი ოთხი (სკუა, სკირი, ავა, ა) მიუთითებს ამ გვარის მამრობით წარმომადგენელზე, ხოლო „ხე“ მიგვანიშნებს მდედრობითზე⁴⁰.

როგორც ჩანს, ეს „ხელ“ ისევე ძველია, როგორც სვანურში შემორჩენილი საერთო ქართული -ან სუფიქსი (ქალდ-ან-ი, გულედ-ან-ი, ხორგუ-ან-ი და სხვ.). მითითებულია, რომ ეს „-ან“ ერთ დროს უნდა ყოფილიყო საერთო ქართული შვილის აღმნიშვნელი სიტყვა⁴¹.

³⁷ არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში, თბ., 1942, გვ. 104—105.

სხვათა შორის, მეგრულში „ლ“-ს არამყარობას პირველად ყურადღება მიაქცია ალ. ცაგარელმა. მან მითითა ასეთ მაგალითებზე: ჩიი და ჩილი (ცოლი), კათი და კალათი, ახაი და ახალი.

³⁸ არნ. ჩიქობავა, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105.

³⁹ ჯ. ონიანი, სვანური გვარის ეთნო-ლინგვისტური ანალიზისათვის, „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1979, № 2, გვ. 84 და შემდეგ.

⁴⁰ ანალოგიური მაგალითი მოპყავს თითქმის ყველა მკვლევარს, რომლებიც კი ამ საკითხს შეხებოდნენ, ამიტომ მათ არ ვასახელებთ.

⁴¹ ა. შანიძე, ქართული გრამატიკის საფუძვლები, I, მორფოლოგია, თბ., 1953, გვ. 124. ჯ. ონიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 81.

მეგრულში გვარების ერთი წყების წარმოებისას „ან“ მაწარმოებლისაგან დარჩა „აა“ ფორმანტი, რომელიც ფიქსირებულია ა-სა და ია-ზე დაბოლოებულ მეგრულ გვარებში: ნაწყები-ა, გობეჩი-ა, სტეფანი-ა, ხაზალი-ა, ბები-ა და სხვ. მათი სვანური მოდელი, რომელიც დღეს მიჩნეულია უძველესი საერთო ქართულ ფორმად, რომლის საფუძველზე იწარმოებოდა მეგრული გვარების ერთი ნაწილიც, მიიღებდა ასეთ სახეს: ნაწყები-ან-ი, გობეჩი-ან-ი, სტეფანი-ან-ი, ხაზალი-ან-ი, ბები-ან-ი.

ცნობილია, რომ გვარსახელთა წარმოშობა დაკავშირებულია ანთროპონიმებთან, ეპონიმებთან, ეთნონიმებთან, ტოპონიმებთან, ჰიდრონიმებთან და ა. შ. ძველ ქართულ წყაროებში, კერძოდ, „ტბეთის სულთა მატთანეში“, ფიქსირებულია ქართული გვარების ასეთი წარმოება: გორგას-ძე, ახალას-ძე, ბერას-ძე, გაბრიჩის-ძე, გივის-შვილი, თავდიდის-ძე, მგელას-ძე, როსტომის-ძე, დვალის-შვილი, ლაღანის-ძე და სხვ.⁴²

ამ გვარების უმეტესობათა ძირეული ნაწილი საკუთარი სახელებია: გორგა, ახალა, ბერა, გაბრიჩი, გივი, თავდიდი, მგელა, როსტომ, ეთნონიმია დვალისი და ა. შ. ეს გვარები ნათესაობითი ბრუნვით არის ნაწარმოები. ცნობილია, ეს ბრუნვა კუთვნილებას, წარმომავლობას გამოხატავს. დროთა ვითარებაში ნათესაობითი ბრუნვის ფლექსია შეიკუმშა და მივიღეთ გორგა-ძე, ახალა-ძე და ა. შ.

ამ პრინციპითაა ნაწარმოები სვანური გვარებიც, ს. ჯანაშიას კვლადაკვალ⁴³, ჯ. ონიანმა სვანური გვარის წარმოშობის ასეთი მოდელი შემოგვთავაზა:

„ავალ — ავალ - იშ - ან - ი (ქართული ავალ-ის-ან-ი) — ავალანი, ონი — ონი - იშ- ან - ი (ქართული ონი - სან-ი) — ონი -ან - ი, ბერი — ბერი-იშ-ან-ი (ქართული ბერი-ის-ან-ი) — ბერი-ანი, დადი — დადი-იშ-ან-ი (ქართული დადი-ს-ან-ი) — დადი-ანი, გიგა — გიგა-იშ-ან-ი (ქართული გიგა-ს-ან-ი) — გიგა-ანი და ა. შ. თანხმონითი დაბოლოებული სახელებიდან მიღებულ გვარებში დაიკარგა ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი — იშ (ქართული -ის) ფორმიდან შ (ქართული ს), ა, ე, ი, ო, უ ხმოვნებით დაბოლოებულ სახელებიდან მომდინარე გვარებში კი იშ, აშ, ეშ, ოშ, უშ ფორმანტები“⁴⁴.

უცილობლად ანალოგიური წარმოშობისაა მეგრული გვარებიც: პაპა-ში-სკუა, „პაპა“ საკუთარი ან საზოგადო სახელია, „ში“ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი, ხოლო „სკუა“ — შვილი, მამასადაძე, პაპაშისკუა იქნება პაპასშვილი. მეგრულში, ისე როგორც სვანურსა და ქართულში (ნიკოლას ძე — ნიკოლაძე), „ჩაგარდა“ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანი და მივიღეთ პაპასკუა. ასევეა ნაწარმოები კვეკვე(ში)სკუა, კვეკვე(ში)სკირი, გეგე(ში)ჰკორი (გეგე მეგრულად წმინდა გიორგის სახელია, ხოლო ჰკორი — ყმა. გეგეჰკორი კი წმინდა გიორგის ყმა), ყურა(ში)სკუა და სხვ.

საინტერესოა ის ფაქტი, რომ ქანური გვარები იწარმოება შვილის აღმნიშვნელი სიტყვის (სკვი — სკირი) ღართვის გარეშე მხოლოდ ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნის მეშვეობით, მაგალითად: დადალი-ში (ქართ. დადალი-სი), ხა-

⁴² „ტბეთის სულთა მატთანე“, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლო დაურთო თ. ენუქიძემ, თბ., 1977, გვ. 140—142.

⁴³ ს. ჯანაშია, თუბალ-თაბალი, ტიბათენი, იბერი, შრომები, ტ. III, თბ., 1959, გვ. 211.

⁴⁴ ჯ. ონიანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 82.

ჯალი-ში (ხაჯალი-სი), კურთხალი-ში (კურთხალი-სი), ბეჭირი-ში (ბეჭირ-ისი), სოფი-ში (სოფი-სი) და ა. შ.

ძველად მეგრულსაც უნდა ჰქონოდა გვარის მაწარმოებლად საერთო-ქართული ფორმანტი ან სვანურის მსგავსად (ეს გააჩნდა საერთო ქართულსაც, რაც. ა. შანიძის დაკვირვებით, ნათლად ჩანს აღმოსავლურ ქართულ გვარებში: ციცი-ან-თი, ოძელა-ან-ნი და ა. შ.⁴⁵). მაგრამ ჩვენ მიერ შემოაღნიშნული იმ თავისებური წესის მიხედვით, რომ -ენ და -ელ სუფიქსები მეგრულში, როგორც წესი, კარგავენ ნ და ლ თანხმონებს, მეგრულმა - ან სუფიქსიდან ნ დაკარგა და მივიღეთ არა გადელიანი, არამედ ვადელია, არა ანთელაანი, არამედ ანთელა(ე)ა და ა. შ.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გვარის მაწარმოებელი ზანური ფორმანტები: - ხკირი, - სკუა, - ხქილი, - ჭკორი, - უა, - ა, -ავა აღნიშნავენ მამრობითი სქესის შთამომავლობას. გვაქვს აშუამად, და მით უმეტეს უნდა გვქონოდა ძველდაც, გვარში მდებარეობითი სქესის აღმნიშვნელი ფორმანტი ხე(ლ)⁴⁶. იგი თავდაპირველად ასეთი ფორმით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი: კვეკვე-ში-ხელ-ი (შდრ. კვეკვე-ში-სკუა) = კვეკვე-ს ნაშვი (ასული), ხოლო დროთა ვითარებაში მომხდარი ცვლილებით მივიღეთ: კვეკვე-(ში)-ხე(ლ), ე. ი. კვეკვე-ხე, რაც ნიშნავს კვეკვეს ქალიშვილს, კვეკვესკირების ოჯახის ასულს. ანალოგიურად უნდა იყოს ნაწარმოები, პაპა(ში)-ხე(ლ), ჩხოლარი-(ში)-ხე(ლ), ცა-(ში)-ხე(ლ) და ა. შ.

იმავე კანონზომიერების ძალით, რითაც მეგრულში საერთო-ქართულ -ან სუფიქსს, გვარის მაწარმოებელს (თავის დროზე, როგორც მიუთითებს აკად. ა. შანიძე, შვილის აღმნიშვნელს), ჩამოსცილდა ნ (ცხომარია-ნ (5)). ასევე დადიხე-ში ხელ-ს ჩამოსცილდა ლ და მივიღეთ ხე დამოუკიდებელი ფორმანტი, გვარში მდებარეობითი სქესის წარმომადგენლის აღმნიშვნელი.

ამ „ხე(ლ)“-ით ნაწარმოებ მეგრულ გვარებს ანალოგი გააჩნდა ძველ ქართულშიც „სახლის-ნაშუს“ ფორმით. ჩვენ ზემოთ გავარკვეით, რომ მეგრ. „ხელ“-ს შესაბამება ძველი ქართული „ნაშუს“, რომელიც ძველ ქართულში ასევე იყო გვარის მაწარმოებელი. ამის თაობაზე ივ. ჯავახიშვილი წერდა: „ნაშუ რთულ სიტყვაშია დაცული. ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს სახლის-ნაშუს, რომლის შესახებაც ნათქვამი აქვს: „სახლის ნაშუს სახლის ნაშობი ვისიცა, მკვევალს ბუში, ორივე ერთი მგონია“ (საბას დამოწმებული აქვს „დაბადება“)⁴⁷.

ივ. ჯავახიშვილის მითითებით, ძველ ქართულში გვხვდება „სახლის-წული“ ფორმაც. როგორც ცნობილია, ძველ ქართულში „წული“ ნიშნავდა საერთოდ შვილს კი არა, არამედ უშუალოდ ვაჟიშვილს, რაც დამოწმებულია წყაროებში.

„ქართლის ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ: „ვითარცა იტყვის ესაია: აღაღე და წარწყმიდე ყოველი წული მათი“⁴⁸.

⁴⁵ ა. შანიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 124.

⁴⁶ ასეთი ვარაუდი გამოთქვა ი. მეგრელიძემ ჯერ კიდევ 1938 წელს, მაგრამ ამისი დასამტკიცებელი არგუმენტი არ მოპყავს (იხ. ი. ვ. მეგრელიძე, Лазский и мегрельский слои в гურიюском, М.-Л., 1938, გვ. 137—138.)

⁴⁷ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, თბ., 1937, გვ. 199.

⁴⁸ „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. 1, თბ., 1955, გვ. 164.

„ქართლის ცხოვრების“ დართულ ლექსიკონში ვკითხულობთ: „წული-ვა-ყიშვილი“.

ს.-ს. ორბელიანიც წულს განმარტავს ვაჟად: „წული ვაჟი (34, 24, დაბად.)“⁴⁹ „დისწული დის ვაჟი“⁵⁰. „საწული მამაკაცის ასონი“⁵¹.

მეტად საინტერესოა ის გარემოება, რომ ილ. აბულაძეს წულის (ვაჟი) გვერდით ფიქსირებული აქვს „წულეზრივიც“, რაც ნიშნავს მამრს, მისი საპირისპირო ფორმა ყოფილა მდედრი⁵².

XIV—XV სს. ქრონიკაში „ძეგლი ერისთავთა“ ვკითხულობთ: „მაშინ ევედრებოდა ღმერთსა (ქსნის ერისთავი იოანე. — ო. ჭ.) ყოვლით ერთუთრთ მოცემავ შეილისა და შეისმინა ღმერთმან ვედრება მათისა, და მიეცათ მათ ყრმა წული“⁵³.

აქ რომ წული ვაჟიშვილზე მიუთითებს, ეს ძეგლის მომდევნო სტრიქონებიდან ჩანს. ამ ერისთავის მეუღლემ მეორედ შობა ქალიშვილი. ამის გამო დოკუმენტში მიითითებულია: „მეუცლად ილო კვალად და შუა ქალი“⁵⁴. მამასა-დამე, ქალი უდრის ასულს, ხოლო წული — ძეს, ვაჟიშვილს.

ამრიგად, ძველ ქართულს ჰქონდა საგანგებოდ ვაჟის აღმნიშვნელი სიტყვა წული (ძმისწული), ნიშნავდა ძმის არა საერთოდ შვილს, არამედ ვაჟიშვილს, რომლის საპირისპირო ცნებას გამოხატავდა ასული. საბასთან ეს ასეა განმარტებული: „ასული შვილი ქალი“⁵⁵.

ამრიგად, ქართულს ძველად ჰქონია სათანადო ტერმინები: წული — ვაჟი, ნაშუ — შვილი საერთოდ, შვილი ორივე სქესის აღსანიშნავად და ასული — ქალიშვილი.

წულის ეტიმოლოგიაზე ვერაფერს ვიტყვით, მაგრამ ასულს ქართული წარმოშობის სიტყვად არ თვლიან სპეციალისტები, იგი მიაჩნიათ ოსური ენობრივი სამყაროს კუთვნილებად⁵⁶.

სიტყვათწარმოების ერთი, ჩვენთვის მეტად საყურადღებო, წესი არსებობს ზემოთხსენებულ კლოკავში.

შ. ძიძიგური თავის გამოკვლევაში, რომელიც ეძღვნება თერჯოლურ მეტყველებას, აღნიშნავს: „თუ ქალია გვარის წარმომადგენელი, სათანადო გვარის სახელი გაფორმებულია ოურ (დისიმილაციით ოულ) სუფიქსით: ჩუბინოური — ჩუბინიძის ქალი, ჭანკვეტოური — ჭანკვეტაძის ქალი, მაკაროული — მაკარიძის ქალი, რობაჭოული — რობაჭიძის ქალი, ნეფსოული — ნეფსაძის ქალი... ამგვარი წარმოება შემჩნეულია ზემორაქულშიც. ეს იგივე მოვლენაა, როგორც დადასტურებულია გურულ-ქვემოიმერულში, ფხე|ხე-ს დართვით რომ გადმოიცემა“. ავტორი დასძენს, რომ „სათანადო სუფიქსაცია ახასიათებს ისეთ გვარებს, რომელთა წარმომადგენლები წოდებრივად გლეხურ ფენას გა-

⁴⁹ ს.-ს. ორბელიანი, ქართული ლექსიკონი, პროფ. ი. ყვიშიძის და პროფ. ა. შანიძის რედაქციით, თბ., 1928, გვ. 441.

⁵⁰ იქვე, გვ. 100.

⁵¹ იქვე, გვ. 306.

⁵² ილ. აბულაძე, ძველ ქართული ენის ლექსიკონი, თბ., 1973, გვ. 552.

⁵³ თ. ქორდიანია, ქრონიკები, ტ. 2, გვ. 12.

⁵⁴ იქვე.

⁵⁵ ს.-ს. ორბელიანი, ლექსიკონი, გვ. 21.

⁵⁶ შ. ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბ., 1966, გვ. 110.

ნეუთენებოდნენ. აზნაურთა თუ თავადთა გვარებს ეს სუფიქსი არ მოუდიოდა. მაგალითად, ამბობენ: მაჰვარიანის ქალი (და არა მაჰვარიანოული), ჩხეიძის ქალი, ერისთვის ქალი და მისთა⁵⁷.

ახლა ვნახოთ, როგორი ვითარებაა მეგრულში.

მეგრულში სქუა (||სკუა) ნიშნავს საერთოდ შვილს, განურჩევლად სქესისა, ისე როგორც ქართულში შვილი. ეს ჩანს ფორმებიდან: ქომოლისქუა (ქომოლა — ვაჟი, კაცი, სქუა — შვილი, ე. ი. ვაჟიშვილი) და ცირასქუა, ოსურსქუა (ცირა — გოგო, ქალიშვილი, ოსური — ქალი) — ქალიშვილი.

სქუა (||სკუა) ადეკვატურია ქართული შვილისა. მათ ძირიც „საერთო აქვთ (სქ||შე)⁵⁸.

ი ყიფშიძეს დამოწმებული აქვს ასეთი საინტერესო ფორმა: „ხენწიფეში სქუა-ბოშიჟ უწუჟ“⁵⁹ აქ სქუა-ბოში (შვილი-ვაჟი, ე. ი. ბიჭი, ვაჟიშვილი).

მეგრულში სქუსა საერთოდ შვილის აღმნიშვნელი სიტყვის გარდა მიმოქცევაში იყო სკი და ხე გრამატიკული საშუალებები სქესის გასარჩევად. სკი — მამრობითი სქესის აღმნიშვნელი, ხოლო ხე — მდედრობითისა.

ილორის ეკლესიაში სალოცავად მისული ქალები წმინდა გიორგის ვაჟის (!) ყოლას თურმე ასე შესთხოვედნენ: „ჩქიმი სკი დო კვეთი ვაშაყოთა, ჩქიმი ორდალო ქუმაჩუქია“⁶⁰ (ჩემი ძე და წილი არ მოსპო, ჩემს გასაზრდელად მაჩუქეო).

აქ სკი უშუალოდ ძე-ზე, ვაჟიშვილზე მიუთითებს. ზემოთ-მოყვანილ სალოცავში ქალები წმინდა გიორგის სწორედ ვაჟის ყოლას შესთხოვედნენ და არა საერთოდ შვილისა⁶¹.

ანალოგიური ვითარება იყო წაჩხურის (გეგეჟკორის რ-ნი) მთავარანგელოზის ეკლესიაში. აქ ეთქვნა წაჩხურის მთავარანგელოზის ხატი, რომელსაც უწოდებდნენ „მოსკე წაჩხურს“, ე. ი. ვაჟების მომცემს. სალოცავად აქ ის ქალები მოდიოდნენ, რომლებიც უშუალოდ ვაჟის შეძენის მოსურნენი იყვნენ. წაჩხურობას (იგი იმართებოდა ნააღდგომევის პირველ ხუთშაბათს) ვაჟის მოსურნე ცოლ-ქმარი მიდიოდა ეკლესიაში და თან მიჰქონდათ: „თავიანთი სივარდის სანთელი, ვერცხლის ძაფი, სანთელ-საქმეველი, ფული და აკენის გამოსახულება. აქ ხატის წინ მათ დააჩოქებდა მნათე, დაამწყალებდა და ხატს შეთხოვდა, მიეცა მათთვის შვილი, სახელდობრ ვაჟი“⁶².

ანგარიშგასაწევი ფაქტია, მაშასადამე, ქართული წულის მეგრული თანატოლია სკი — ვაჟი.

ლაზურდაც სკიი ვაჟს ეწოდება. „სკიი ჩქიმი“ (ჩემო ბიჭო, ვაჟო), მაგრამ ლაზურად „ჩემო შვილო“ იქნება „ბეე(ბერე) ჩქიმი“. „სკიი ჩქიმის“ ეტყვიან მხოლოდ ვაჟიშვილს.

ძველ ქართულ გვარებს, როგორც ღღეს მითითებულია სამეცნიერო ლიტერატურაში, უნდა ჰქონოდა მდედრობითი სქესის გამომხატველი ფორმანტები, სუფიქსები. აი, რა საინტერესო დაკვირვებას გვაწვდის „ტბეთის სულთა მატია-

⁵⁷ შ. ძიძიგური, ძიებანი ქართული დიალექტოლოგიიდან, თბ., 1954, გვ. 163.

⁵⁸ არნ. ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938, გვ. 21.

⁵⁹ ი. ყიფშიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64.

⁶⁰ ს. მთავალათია, სამეგრელოს ისტორია და ეთნოგრაფია, თბ., 1941, გვ. 351.

⁶¹ იქვე.

⁶² იქვე, გვ. 365—366.

ნის“ გამომცემელი თ. ენუქიძე: „ტბეთის სულთა მატიანის“ მიხედვით, „ქალი-სა და მამაკაცის გვარები თავისი წარმოებით განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან: ნაწილაკები ძე, შვილი და უმეტესი გამოწაკლისით, ეთ-ი აწარმოებს მამაკაცის გვარებს, ურ და ულ აწარმოებენ მხოლოდ ქალის სახელებსა და გვარებს. ფხე კი — მხოლოდ ქალი: გვარებს. აქვე გვაქვს იშვიათი შემთხვევა, როცა ფხე-ზე დაბოლოებულ გვარებს ემატება შვილი-ც და ვიღებთ ორი ფორმანტით წარმოებულ გვარს. ესენია: ნიკოლა-ფხე-შვილი გოგა, ნიკოლა-ფხე-შვილი ცისკარა, ნიკოლა-ფხე-შვილი ლაზარე“⁶³.

აქ საყურადღებოა რამდენიმე გარემოება: 1. ძველ ქართულს, ყოველ შემთხვევაში ამ ძეგლის მიხედვით მაინც, ჰქონდა საშუალება გარკვეული გრამატიკული ფორმებით განსხვავებულად გადმოეცა მამაკაცისა და დედაკაცის გვარები. 2. ძველ ქართულ წყაროებში გვხვდება ფორმანტად „ფხე“ მაწარმოებელი (ასეთია „ტბეთის სულთა მატიანეში“ შერაფხე ცხორება). 3. საინტერესო მოვლენაა, რომ გვაქვს გვარის ორმაგი წარმოება — ნიკოლა-ფხე-შვილი და ამ სახით მხოლოდ მამრობითი სქესის წარმომადგენელი იგულისხმება.

ფხე ნაწილაკი გვარის მდებრობითი სქესის წარმომადგენლის აღმნიშვნელად ძველ ქართულ ძეგლებში საკმაოდ ხშირად გვხვდება. აკად. ე. თაყაიშვილმა პარხლის ტაძრის (X ს.) ერთ-ერთ წარწერაში (მე-8 თაღისა) ამოიკითხა გვარი შემწირველისა „შანიფხე“. ამის თაობაზე მეცნიერი მიუთითებდა: «В слове «Шанипхе» обращает на себя внимание чано-мегрельское окончание «пхе» (дочь, женщина), которое прибавляется к концу фамильных названий для обозначения лиц женского пола (დამოწმებულია პროფ. ი. მეგრელიძის გამოკვლევა. — ო. ჰ.). Мужское окончание этой фамилии будет „дзе“, т. е. получается „Шанидзе“ — фамилия, которая сохранилась и поныне в Грузии»⁶⁴.

მეტად მნიშვნელოვანი მოვლენაა, ის რომ სვანეთის სულთა მატიანეებშიც გვხვდება „ფხე“ და „ფხუ“ ნაწილაკები გვარის მდებრობითი სქესის წარმომადგენლის აღმნიშვნელად. ხომ არ მიუთითებს ეს იმ გარემოებაზე, რომ სვანებში ისინი ისევე იყო ხმარებაში, როგორც მეგრულ-ჭანურში, იმერულსა და გურულში?

პ. ინგოროყვას მიერ 1941 წელს გამოქვეყნებულ XIII ს. მეორე ნახევრის ისტორიულ ძეგლში „მატიანე სვანეთის კრებისა“ მოხსენიებული არიან „ფხე“-ზე დამთავრებული სვანური გვარები, რომლებიც მიუთითებენ მხოლოდ და მხოლოდ მდებრობით სქესზე. ასეთებია: გურსაფხე, ბუთმანიფხე, ათარფხე, გოგორელიფხე, მიქელიფხე, რუმფოხე, უჩინარიფხე⁶⁵.

ასევე „სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატიანეში“ (XVII—XVIII სს.) მოხსენიებულ გვარებში არაერთგზის გვხვდება „ფხე“ და „ფხუ“ მდებრობითი სქესის აღმნიშვნელად: მაგ., „სულსა მის მელლეს მანანურ რუჩგეიფხეს შეუნდოს ღმერთმან“⁶⁶.

⁶³ ტბეთის სულთა მატიანე..., გვ. 39—40.

⁶⁴ Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, СПб., 1952, გვ. 97.

⁶⁵ პ. ინგოროყვა, მატიანე სვანეთის კრებისა, თბ., 1941.

⁶⁶ გ. გასვიანი, სვანეთის საეკლესიო კრებათა მეორე მატიანე. იხ. „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1972, № 2, გვ. 115.

ამის წინ კი ვკითხვობთ: „სულსა თათარსაუს რუჩეგანსა შეუნდოს ღმერთმან“⁶⁷. მაშასადამე, მამრობითი სქესის წარმომადგენლის გვარია „რუჩეგანი“, ხოლო მისი მეუღლე იწოდება „რუჩეგი-ფხე“-დ. აქ „ფხე“, ექვს გარეშეა, ის მეგრულ-ქანური ფორმანტია, რომელზედაც ზემოთ გვქონდა საუბარი. მოვიყვანთ კიდევ მაგალითებს: „სულსა მის მეუღლეს ელდარფხს ჩარკუფხეს შეუნდვენ ღმერთმან“⁶⁸. „სულსა მის მეუღლესა კაკუს დიდებულს დადიშქელაფხეს შეუნდვენ ღმერთმან“⁶⁹. ასევე გვხვდება გვარები: „გოშოანი-ფხე“⁷⁰ „გოშოანი“⁷⁰, „შუფხე“ (შუანი)⁷¹, „დევირფხე“ (?)⁷², „სვიფლიფხე“ (სვიფლიანი)⁷³ და სხვ.

„ფხე“-ზე დაბოლოებული გვარების მაგალითებია: „სულსა მის მეუღლის იმახათს გელუაფხუს შეუნდოს ღმერთმან“⁷⁴. „სულსა ანას მანაფხუს შეუნდოს ღმერთმან“⁷⁵, „სულსა დიდხას მილდაფხუს შეუნდოს ღმერთმან“⁷⁶, მილდაფხუ — მილდიანი და სხვ.

მაშასადამე, „ფხე“, „ფხუ“ ამ დოკუმენტში მაწარმოებელ ელემენტებად მოჩანს.

„ფხე“ და „ფხუ“ დაბოლოების შესახებ ამ ძეგლის გამომცემელი გ. გავსიანი შემდეგს წერს: „ფხუ-ფხე დაბოლოება მდებარეობითი სქესის გამოჩნატველია და ასულს უდრის. მაგალითად, გელუაფხუ (გელოვანი), რუჩეგიფხე (რუჩეგიანი)“ და სხვ⁷⁷.

საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ამ ძეგლში მდებარეობითი სქესის აღმნიშვნელად „ფხე“ და „ფხუ“ დაბოლოებები ყოველთვის არ გამოიყენება. არის შემთხვევები, როდესაც ცოლის გვარი გადმოცემულია სალიტერატურო ენის ჩვეულებრივ საშუალებებით. მაგალითად: „სულსა სულკურთხეულსა სორთმან დადიშქელიანისა შეუნდოს ღმერთმან და მის მეუღლეს ელდარუფხს დევდარიანის ქალსა, შეუნდოს ღმერთმან...“⁷⁸

როგორც ვხედავთ, აქ პირდაპირ, ყოველგვარი ნიშნის გარეშე, არის მითითებული დევდარიანის მეუღლეზე — „დევდარიანის ქალსა“. ასევე: „სულსა ციოყნ დადიშქელიანსა შეუნდვენ ღმერთმან. სულსა მეუღლე მისსა აბლას იოსელიანს შეუნდვენ ღმერთმან“⁷⁹. „სულსა მის მეუღლე მარინა რუჩაგანსა შეუნდვენ ღმერთმან“⁸⁰. აქაც სიტყვა „მეუღლით“ არის გამოხატული მდებარეობითი სქესი.

როგორც ჩანს, სვანურში, მეგრულ-ქანურის მსგავსად, უნდა ყოფილიყო გარკვეული მაჩვენებელი, ნიშანი გრამატიკული მდებარეობითი სქესის გადმო-

67 იქვე.

68 იქვე, 116.

69 იქვე, 118.

70 იქვე, 122.

71 იქვე.

72 იქვე, 123.

73 იქვე.

74 იქვე, 115.

75 იქვე.

76 იქვე, გვ. 16.

77 იქვე, გვ. 115, სქოლიო.

78 იქვე, გვ. 120.

79 იქვე, გვ. 118.

80 იქვე.

საცემად, ეს იყო „ფხე“ და მისი ვარიაცია „ფხუ“. დღეს სვანურ ცოცხალ მეტყველებაში „ფხე“ და „ფხუ“ გვარდაბოლოებანი არ ისმარება.

როდესაც „ფხე“-სა და „ფხუ“-ზე დაბოლოებული გვარები გვხვდება დასავლეთ საქართველოს ბარის რეგიონში, იქ დასაშვებია, კაცმა იფიქროს, რომ ზოგიერთი გვარი, ამ ფორმებით ნაწარმოები, მართლაც შემოსულიყო ქართულ სამყაროში აფხაზურიდან. ეს გამორიცხული არ არის. ამის მაგალითები საცნაოდ ნიოპოვება ქართულ დოკუმენტებში. მაგალითად, თ. ყორღანია, როდესაც ეხება ევლათის დიდ ხუცურ ხელნაწერს „იოსიპოსი წიგნი ჰერისისა“, მიუთითებს, რომ აქ ჩვენ ვხვდებითო აფხაზური წარმოშობის გვარებს: „მებუ-ნიფხე“ და „ბობოყვაფხე“-ს⁸¹.

ეს გამორიცხული არ არის, თუმცა აქ დასახელებულ გვართა შორის პირველი უთუოდ მებონიას (მეგრული გვარის) მდებარეობითი წარმოებაა. დღესაც მეგრულ მეტყველებაში, როგორც ზემოთ დავინახეთ, მებონიათა გვარის მამრობითი სქესის წარმომადგენელი იწოდება მებონია-დ, ხოლო მდებარეობისა — მებონი-ფხე-დ (აქ „ფ“ უთუოდ შემდეგ გაჩენილი ელემენტია). რაც შეეხება ბობოყვაფხე-ს, ის მართლაც ადილური წარმოშობის გვარია, — ბობოყვა და შეიძლება აქ ფხე კედევაც იყოს აფხაზური ფორმანტის ფჰა-ს ვარიაციული საცხსავობა და კედევაც არა. რატომღაც გამორიცხული, რომ ბობოყვაფხე ისევე არის ნაწარმოები როგორც, მაგალითად, თარბა (მამარ) და თარბაფხე (მდერე). საქმის ვიწარებაში ჩაუხედავმა მკითხველმა შეიძლება ვერ შეამჩნიოს ერთი თავისებურება, რაც ამ გვარის ამგვარ წარმოებასთან არის დაკავშირებული.

როდესაც გვარების აფხაზურ გრამატიკულ წარმოებასთან გვაქვს საქმე, ფუძეს აკლდება ერთი გვარ-სქესის მწარმოებელი და ემატება მეორე. მაგ., ზვანბა მიუთითებს გვარის მამრობით წარმომადგენელზე, რასაც გვანიშნებს „ბა“ სუფიქსი, ხოლო ამ გვარის მდებარეობითი წარმომადგენელი იქნება ზვან-ფჰა. „ფჰა“ არის სწორედ მანიშნებელი იმისა, რომ ამ გვარის ამ ფორმით მატარებელა ქალია.

ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს მეგრულში, მაგ., ქარჩაა. აქ ივულისხმება მამრობითი სქესის წარმომადგენელი, რასაც გვანიშნებს -ა(ნ) სუფიქსი. ამ გვარის მდებარეობითი სქესის წარმომადგენელი იწოდება ასე: ქარჩა-ხე, ამის ანალოგიით: გოგია — გოგიხე, მალაზონია — მალაზონ(ი)ხე და სხვ.

მაგრამ უცხო ენობრივი სამყაროდან შემოსულ გვარებს მეგრულში შენარჩუნებული აქვს გვარის მამრობითობის მანვენებელი და მას ემატება მდებარეობითობის მანვენებელი „ხე“. მაგ. არძინბა გვარადან მეგრულად მდებარეობითი სქესი იწარმოება ასე: არძინბა-ხე, თარბადან — თარბა-ხე, მაშასადამე, არძინ-ხე კი არა, არამედ გვარის სრულ მამრობით ფორმას (არძინბა) ემატება მდებარეობითი სქესის მწარმოებელი „ხე“ (|| „ფხე“). ანალოგიური მდგომარეობა გვაქვს ქართულიდან შემოსულ გვარებთანაც: ჰეჰეჰეჰე — ჰეჰეჰეჰეჰე, წერეთელი წერეთელი(ი)ხე, იაშვილი იაშვილი(ი)ხე და ა. შ.

ეს ერთხელ კიდევ მიუთითებს იმ გარემოებაზე, რომ ბევლ ქართულ ტექსტებში შესული, ერთი შეხედვით, აფხაზურ-ადილური გვარები, „ხე“, „ფხე“ დაბოლოებით ნაწარმოებნი (ბობოყვაფხე, ნიკოლაფხეშვილი და სხვ.), სინამდვილეში ზანური წარმოების გვარებია. ამასთან, როგორც ზემოთ დავინახეთ,

⁸¹ თ. ყორღანია, ქრონიკები, ტ. 2, გვ. 436.

დაბოლოებები — „ხე“, „ფხე“ „მხე“ „ფხუ“ ძველი ზანური გრამატიკული მაწარმოებლებია, ისევე როგორც ძველ ქართულში — ასული, შვილი, ნაშვი.

ეს ერთხელ კიდევ დასტურდება დასავლეთ საქართველოს ყველაზე მაღალმთიანი რეგიონის — სვანეთის „სულთა მატრიანეებში“ დაცული ფაქტებით, რომელთა მიხედვით სვანური გვარის წარმოებას ვხვდებით „ფხე“ და „ფხუ“ ფორმანტებით (გოშოანი — გოშოანი-ფხე, შუანი — შუფხე და სხვ.).

ეს უკვე დამაფიქრებელია და, ჩვენი აზრით, მიუთითებს ამ გარკვეული გრამატიკული ნიშნების ცხოვრებისეულობაზე, მათს პრაქტიკულ დანიშნულებაზე, ცოცხალ მეტყველებაში გავრცელებულობაზე. სვანურ მეტყველებაში რომ არ ყოფილიყო გავრცელებული „ფხე“ („ფხუ“) მაწარმოებელი, მას ხუცესი თუ სხვა რომელიმე მსახური თვითნებურად ვერ შეიტანდა საეკლესიო დოკუმენტში. ცნობილია, ამ საბუთებს — სულთა მატრიანეებს — საკრალური მნიშვნელობა ჰქონდა და ხალხი მათ უმწიკვლოდ ინახავდა და ეხყრობოდა. ექვს გარეშეა, რომ წერილობით დოკუმენტში იგი შევიდა ხალხის სამეტყველო ენიდან და დროთა ვითარებაში ქართულმა დახვეწილმა სალიტერატურო ენამ ხმარებიდან გააძევა.

„ფხე“-სა და „მხე“-ში ფ და მ შემდეგ გაჩენილია. ძირეული მაინც ხე ჩანს. ლაზურს (ჭანურს) საერთოდ ახასიათებს სიტყვაში მ-ს ჩართვა ქართულისა და მეგრულისაგან განსხვავებით. მოვიყვანო რამდენიმე მაგალითს: ლაზ. მ-თხა; მეგრ. — თხა, ქართ. — თხა, ლაზ. — მ-ხესქუ, მეგრ. — ზესქვი, ქართ. — შაშვი, ლაზ. — მ-დლუა, მეგრ. — დლა, ქართ. — დლე, ლაზ. — მ-გვერი, მეგრ. — გვერი, ქართ. — გველი. მ-ს პარალელურად გვხვდება ფ ზვერაჲ. მაგალითად, წისქვილის დოლაბი ჭანურად იქნება — მ-სქიბუ, მეგრ. — სქიბუ, ქართ. — შიბ-ი აქვს შეხამებული. ამ ფორმასთან არს. ჩიქობავას⁸² მსქიბუს პარალელურად აქვს სქიბუ ფორმაჲ. ანალოგიურია მ-შქერი (ქართ. შქერი) და ფ-შქერი. მ-სვერი და ფ-სვერი (ირემი)⁸³. გვაქვს შემთხვევები, როდესაც უშუალოდ „ფ“- არის დამახასიათებელი ჭანურისთვის. მაგ., ლაზ. — ფ-ხუჯი, მეგრ. ხუჯი, ქართ. — მხარი. გარდა ამისა, თვით მეგრულში „ფ“ ხშირადაა განვითარებული, შემდეგ გაჩენილი სიტყვაში. მაგ., უშვილო იქნება — უ-სქ-ე, „თენფი რდეს უსქე“⁸⁴. (ესენი იყვნენ უძირო (უშვილო), მაგრამ მის პარალელურად გვაქვს უფსკე ფორმაჲ: „უძირი ხენწიფე სოფე, უძირხოლო უსქე. სქუა ვა ცუნან ეფერი“⁸⁵, (ორი ხელმწიფე ყოფილა, ორივე უძირო (უშვილო), შვილი რომ არ ჰყავთ, ისეთი).

აქ, როგორც ვხედავთ, „ფ“ ერთგან (უფხვე) განვითარებულია.

შეიძლება დავასკვნათ: „ხე“, „ფხე“, „ფხუ“, „მხე“ მაწარმოებლები „ხე“ გრამატიკული ნიშნის ვარიაციული სახესხვაობებია.

თვით „ხე“ დაბოლოება შეკვეცილი ფორმაა „ხელ“-ისა, რომელიც ზანური (კოლხური) სიტყვაა და ნიშნავს — ნაშვს, ნაშობს, შვილს (შობილს). მისი საწყისი ფორმაა „ხალა“, რომელიც როგორც სემანტიკურად, ისე ფონეტიკურად ემსგავსება აუხანურ ადეკატს „ა-ხა-რა“. ისინი ერთმანეთთან სესხების წესით კი არ არიან დაკავშირებული, არამედ საერთო ენობრივი ნათესაური

⁸² არნ. ჩიქობავა, ჭანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, თბ., 1938, გვ. 153.

⁸³ იქვე.

⁸⁴ მ. ხუბუა, მეგრული ტექსტები, თბ., 1937, გვ. 58.

⁸⁵ იქვე, გვ. 249.

ურთიერთობით. მათ გააჩნიათ საერთო ძირი „ხ“. გვიხსენოთ სიტყვა „გული“: როგორც ცნობილია, „გ“ ძირი „გული“ სიტყვისა საერთოა, ზიარია იბერიულ-კავკასიური ენობრივი სამყაროსათვის⁸⁶.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს ის დასკვნა, რომ „ხე“, „ფხე“, „ფხუ“, „მხე“ კოლხური (ზანური) წარმოშობისაა, რომელთაც გააჩნიათ პარალელები მონათესავე კავკასიურ ენებში. გამორიცხული არ არის მათი კავშირი შუამდინარეთის გარდასულ ჟამთა ენობრივ სამყაროსთან.

О. ЧУРГУЛИА

ВАРИАНТЫ ЧАСТИЦЫ «ХЕ» В КАРТВЕЛЬСКИХ ЯЗЫКАХ

Резюме

Варианты частицы хе (ფხე—ფხუ—მხე) являются занскими формами, которые имеют параллели в других иберийско-кавказских языках. Не исключаются их связи с языковым миром древнего Двуречья.

აფხაზეთის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ქართული
ენისა და ლიტერატურის კათედრა
წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემიკოსმა შ. ძიციურმა

⁸⁶ არნ. ჩიქობავა, ჰანტუ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი, გვ. 56—66.

ივანე ლეჟავა

კოარტიკულაცია და სიბილანტთა სპექტრული მახასიათებლები
 (ექსპერიმენტული გამოკვლევა სვანურის მასალაზე)

01. ბგერათმეორთეებში ამა თუ იმ ბგერის მიერ მეორეული არტიკულაციის შექმნა ხდება კოარტიკულაციის საფუძველზე¹. კოარტიკულაციის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სახეს წარმოადგენს თანხმოვანთა ლაბიალიზაცია, რომელიც იწვევს სარეზონანტორო სისტემის დაგრძელებას და დავიწროებას. ამიტომ ლაბიალიზაციის ხარისხი დამოკიდებულია ბაგეების სხვადასხვა მდგომარეობაზე; ბაგეების მომრგვალება დასაშვებია წინ წამოწევით ან მის გარეშე. თავის მხრივ, შესაძლოა, მომრგვალებაც და წინ წამოწევაც სხვადასხვა სიძლიერისა იყოს².

აკუსტიკურად როგორც ხმოვანთა, ისე თანხმოვანთა ლაბიალიზაცია ვლენდება მაღალი სიხშირეების დასუსტებაში და სპექტრის დადაბლებაში³.

სიბილანტებში კოარტიკულაციური ლაბიალიზაციით გამოწვეული სპექტრული ცვლილებების შესწავლა მნიშვნელოვანია, ერთი მხრივ, სვანურში წყვილბაგისმიერი [ტ] თანხმოვნისა და აფრიკატთა ორი რიგისა და სამი სერიის (ქღერძი, ფშვინვიერი, გლოტალიზებული) არსებობის გააო, მეორე მხრივ კი იმიტომ, რომ სისინა და შიშინა თანხმოვნების არტიკულაციის ერთ-ერთი განმასხვავებელი ნიშანი სწორედ ბაგეების წინ წამოწევაა⁴.

02. სვანურ სამეტყველო ნაკადში [ბფჰმ] ლაბიალური ხშული ბგერები მეზობელი სიბილანტის სპექტრში ვერ იწვევენ ისეთ თვალსაჩინო ცვლილებებს, როგორსაც [ოუტ] ბგერები. ეს განსხვავება გამოწვეულია იმით, რომ [ოუტ] ბგერებისათვის დამახასიათებელია ბაგეების აქტიური წინ წამოწევა და მომრგვალება, ხოლო ხშული ლაბიალური ბგერებისათვის — მხოლოდ ბაგეებში ვასასვლელის დავიწროება.

ამიტომ, მიზანშეწონილია, რომ ხშული ბგერების კოარტიკულაციურ გავლენას (ამ კონკრეტულ შემთხვევაში) ეწოდოს სუსტი ლაბიალიზაცია, ხოლო [ოუტ] ბგერების გავლენას — ძლიერი ლაბიალიზაცია. ამასთანავე, გათვალისწინებული უნდა იქნეს, რომ ლაბიალური ხშულებისათვის სავალდებულო სპექტრული მოძრაობის — ბგერათა დახშვის — გადაქცევა სხვა ბგერების თანხლებ არტიკულაციულ შეზღუდულია, ბაგეების მომრგვალება და წინ წამოწევა კი შესაძლოა თითქმის ყველა ბგერის (თვით ლაბიალური თანხმოვნის) თანაარტიკულაციად იქცეს.

ამიტომ, ლაბიალური ხშული თანხმოვნები მეზობელი ბგერის მხოლოდ უშუალოდ მომიჯნავე ნაწილის სპექტრულ სურათზე ახდენენ გავლენას, რაც გაპირობებულია ბაგეებში გამოსასვლელის დავიწროებით და არა რეზონანტორის დაგრძელებით. [ჯბ], [ჯმ], [ზბ], [ჟბ], [შმ], [შვ], [პვ] ბგერათმომდევრობათა სპექტროგრამებზე კარგად ჩანს, რომ ლაბიალური ხშული ბგერები სიბილანტთა ჩქამის ზედა საზღვარს არ ადაბლებენ, ხოლო ზოგ შემთხვევაში (უფრო ხშირად შიშინა თანხმოვნისას) ამაღლებენ კიდევ (მაგ.: მუჩბეკეტ „ჩუბეხევე-

ლი“, ჯიგბჯე „ვირიჩა“, ჩუათეპე „დაიმალე“, ჯიზბი „გემე“, იეზინე „იკლის“, დიქტორი № 2)

ცნობილია, რომ შესაძლებელია ფრიკაციული მაღალსიხშირული ჩქამის წარმოშობა ბაგეების მიახლოებით, მაგრამ ზემოთ მოყვანილ სიტყვეებში ბაგეათა გარემოცვა (პალატალიზებული, ფარინგალური და გლოტალიზებული ბაგეების მეზობლობა), როგორც ჩანს, ხელს უწყობს დამატებითი ჩქამის წარმოშობას. [მს] და [მზ] ბაგეათომიმდევრობებში [ზს] ბაგეათა სპექტრის სიმძიმის ცენტრი ლაბიალური ბაგერის მომიჯნავე ნაწილში უფრო მაღალსიხშირულია. ამით ნაპრალოვანი ბაგერის სპექტრული სურათი ემსგავსება შესაბამისი აფრიკატის განხშვის სურათს, რადგან აფრიკატის განხშვისას ჩქამის ქვედა საზღვარი დასარულისავენ დაბლდება.

მაშასადამე, ლაბიალური ხშულის გავლენა სიბილანტთა სპექტრზე ძირითადად ჩქამის ქვედა საზღვრის დადაბლებაში გამოიხატება. მაგრამ უნდა აღინიშნოს, რომ ლაბიალური ხშული მომდევნო აფრიკატის განხშვის სპექტრში ცვლილებებს არ იწვევს, რადგანაც აფრიკატის ხშვის პერიოდი საკმარისია, რომ ბაგეებმა მიიღონ აფრიკატის არტიკულაციისთვის დამახასიათებელი მდგომარეობა. სპირანტთა ჩქამის ქვედა საზღვარზე კი წინამავალი ლაბიალური ხშული გაცილებით სუსტ გავლენას ახდენს, ვიდრე მომდევნო.

03. სიბილანტთა სპექტრებისათვის გარდა საერთო, ზოგადი ნიშნებისა დამახასიათებელია ინდივიდუალურიც (დიქტორთა მიხედვით). რადგან ცნობილია, რომ სისინა ბაგერის ჩქამის ჩამოყალიბება დამოკიდებულია მრავალ ფაქტორზე — ნაბრალის სიგრძეზე, ფორმაზე, წინა კბილების წყობაზე და სხვა⁷. ამიტომ მრავალფეროვანია აგრეთვე [ზსცქ] სისინა თანხმოვანთა სპექტრული მახასიათებლების ცვლილებებიც, გამოწვეული ძლიერი ლაბიალიზაციით: № 2 დიქტორთან, რომლის წარმოთქმითაც სისინა ბაგეების სპექტრის ძირითადი პიკი 7,5—9,5 კპც-ის ფარგლებში მდებარეობს, ძლიერი ლაბიალიზაცია იწვევს სისინა სიბილანტების სპექტრის 3,5—6,0 კპც-ის სიხშირის შემადგენლების დაუსტებას და ქვედა საზღვრის დადაბლებას 2,5 კპც-მდე.

ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ [ოუტ]ბაგეების მეზობლობაში სისინა აფრიკატების სპექტრის ძირითადი პიკი სპირანტებთან შედარებით მაღალია საშუალოდ 500 ჰც-ით, ხოლო ფრიკაციულ მონაკვეთში, განხშვის დასაწყისი მომენტიდან 20—30 მს-ის შემდეგ, 2,5—3,0 კპც-ის სიხშირული შემადგენლები უფრო მეტად ძლიერდება.

სხვა დიქტორის (№ 5) წარმოთქმით სისინა ბაგერის [ია] — ხმოვნის მეზობლობაში სპექტრის ძირითადი პიკი მდებარეობს 5,0 კპც-ზე, ქვედა საზღვარი კი 4,0 კპც-ია. ლაბიალიზაციის შედეგად აუსლაუტში [ო] ხმოვნის შემდეგ [ზ] ბაგერის სპექტრის ძირითადი პიკი გადმოინაცვლებს 3,7 კპც-ზე და თითქმის ემთხვევა [ა] ხმოვნის მომდევნო ბოლოკიდური [უ] ბაგერის სპექტრის ძირითად პიკს. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ დიქტორის მიერ ცvc სტრუქტურის სიტყვებში წარმოთქმული ბოლოკიდური შიშინა სპირანტის სპექტრის ძირითადი პიკი თავიკიდური ბაგერის პიკთან შედარებით უფრო მაღალ სიხშირეებშია.

ძლიერი ლაბიალიზაციის შედეგად დაახლოებით ასეთავე ცვლილებებს განიცდის № 3 დიქტორის მიერ წარმოთქმული სისინა ბაგეათა სპექტრი, სადაც სუსტდება 5,0—7,0 კპც-ის სიხშირული შემადგენლები და I ფორმანტული უბნის (3,0—6,0 კპც) პიკი კი F5-დან (4,5 კპც) გადაინაცვლებს F4-ზე (3,5 კპც).

ამგვარად, სისინა ბგერებში ძლიერი ლაბილიზაციით გამოწვეული სპექტრული მახასიათებლების ცვლილებები შემდეგია:

1. ჩქამის ქვედა საზღვრის დადაბლება 2,5—3,0 კპ-მდე;
2. მესამე ფორმანტის (2,7 კპ) გაძლიერება, განსაკუთრებით აფრიკატებში;
3. სიხშირული შემადგენლების დასუსტება 3,5—7,0 კპ-ის დიაპაზონში;
4. სპექტრის ძირითადი პიკის დადაბლება 4,5—5,0 კპ-იდან 3,5—3,7 კპ-მდე.

04. [შ] თანხმონების სპექტრზე (№ 2 დიქტორი) კარგად ჩანს, რომ ლაბილიზებული ბგერების (უოუ) მომიჯნავე ნაწილის სპექტრი მაღალი (6,0 კპ-ის ზემოთ) სიხშირეებით ღარიბია; ოდნავ დასუსტებულია აგრეთვე სიხშირულ შემადგენელთა უბანი 1,5—3,0 კპ-ის ფარგლებში. ჩქამის ქვედა საზღვარი თითქმის 1,0 კპ-მდე დაბლდება, შესაძლოა 500—1000 ჰც-ით დადაბლდეს აგრეთვე სპექტრის ძირითადი პიკი.

მაშასადამე, ძლიერი ლაბილიზაცია ამ კონკრეტულ შემთხვევაში შიშინა ბგერების სპექტრში ყველაზე ნაკლებად ასუსტებს F5-ს და F6-ს (მეხუთე და მეექვსე ფორმანტებს), ქვედა უბანში (1,0—3,0 კპ) კი ხდება შვერიითი ენერჯის ფართო დიაპაზონში გაფანტვა. ანალოგიურ ცვლილებებს განიცდის შიშინა აფრიკატების სპექტრიც, თუმცა აქაც იჩენს თავს უმნიშვნელო განსხვავება.

შიშინა სიბილანტების სპექტრისათვის ლაბილიზებულ ხმოვანთა გარემოცვაში ანლაუტის, ინლაუტის და აუსლაუტის პოზიციებში ზოგჯერ აგრეთვე დამახასიათებელია ინტენსიური F2 (დიქტ. № 1 და № 3).

№ 5 დიქტორის წარმოთქმით [შ] ბგერის სპექტრის ძირითადი ენერჯია II, III და IV (1,5—2,5 კპ) ფორმანტებზეა (სიტყვაში შაჲ — „ვაი“). სიტყვაში დომდეულ — „მოვარე“ [შ] ბგერის სპექტრზე კარგად ჩანს, რომ ლაბილიზაციის შედეგად სუსტდება ის უბანი, რომელიც [ა] ხმოვნის მეზობლობაში ძლიერი იყო⁹.

05. ის ფაქტი, რომ № 2, № 4, და № 5 დიქტორების მიერ წარმოთქმული შიშინა თანხმონების სპექტრში ძლიერი ლაბილიზაციის შედეგად შესაძლებელია 5,0 კპ-ის სიხშირულ შემადგენელთა უბანი აღმოჩნდეს ძირითადი პიკის როლში, მეტყველებს იმაზე, რომ შიშინა თანხმონებისათვის ინფორმაციულად დატვირთულია F2, F3 და F4 უბანი, და ამ უბანში ფორმანტთა სიხშირული მდებარეობა და ინტენსივობათა თანაფარდობა გადამწყვეტია ბგერის აკუსტიკური სახის ჩამოყალიბებაში. ასეთივე დასკვნა მიღებული ქართული სინთეზური შიშინა ბგერათა ამოცნობის შედეგების საფუძველზე¹⁰. მეორე მხრივ, საყურადღებოა, რომ სისინა და შიშინა ბგერათა ყველა სპექტრის საერთო, გადამკვეთი სიხშირული არე სწორედ F5-ისა და F6-ის ფორმანტული უბანია, ვინაიდან სისინა ბგერის სპექტრის ქვედა საზღვრის მაქსიმალური მნიშვნელობა 4,5 კპ-ია, ხოლო შიშინა ბგერის ჩქამის ზედა საზღვრის მინიმალური მნიშვნელობა 5,5 კპ-ია. ამავე დროს თითქმის მოულოდნელია, რომ [ოუუ] ბგერების მეზობლობაში ეს სიხშირული შემადგენლები არ უსუსტდებათ შიშინებს და უსუსტდებათ სისინებს, რადგან თუ სისინების „გამიშინებას“ ხელს უწყობს ლაბილიზაცია, სისინა ბგერათა სპექტრში არ უნდა სუსტდებოდეს სწორედ ის უბანი, რომელიც შიშინებში ([ოუუ] ბგერათა კოარტიკულაციის საფუძველზე) ინტენსივობით გამოირჩევა.

ამიტომ სავარაუდოა, რომ F5—F6 უბანი („სიბილანტური“?) შიშინა ბგე-

რის ჩქამის ქვედა საზღვრის დადაბლების შემთხვევაში საკომპენსაციო ფუნქციას ასრულებს სიბილანტობის შესანარჩუნებლად.

06. სვანურ სიბილანტურ თანხმობანთა სპექტრული ანალიზიდან ირკვევა, რომ ლაბილური არტიკულაციის წამსწრები ზეგავლენა უფრო ძლიერია, ვიდრე არტიკულატორების (ბაგეების) ინერციულობით გამოწვეული — ნარჩენი კოარტიკულაცია¹¹.

აფრიკატების სპექტრში თვალსაჩინო ცვლილებებს იწვევენ მომდევნო ლაბილური ბგერები, წინამავალი [ოუტ] ბგერისაგან კი მხოლოდ ბოლოკიდური აფრიკატის სპექტრის მახასიათებლები იცვლება უმნიშვნელოდ. მომდევნო [ოუტ] ბგერები შიშინა სპირანტის მთელი გრძლივობის 2/3-ს უცვლის სპექტრულ სურათს, წინამავალი კი — ნახევარზე ნაკლებს. თუ წინამავალი ბგერა ბილაბილური სონორია, ხოლო მომდევნო-ლაბილური ხმოვანი (მაგ., სიტყვაში ლუტუტუნე „დაძინებული“), ლაბილიზაციის უფრო ძლიერ გავლენას განიცდის შიშინა ნაპარალოვნის სპექტრის პირველი ნაწილი. ამ შემთხვევაში [უ]-ს წინმსწრებ არტიკულაციას ემატება [ჭ] ბგერის გავლენა, რომელიც გამოწვეულია მის წარმოსათქმელად მოწყობილი ბაგეების კიდევ უფრო აქტიური ნარჩენი არტიკულაციით.

07. როგორც ცნობილია, ბგერები მეტყველების ნაკადში არა მარტო უშუალო კოარტიკულაციურ ცვლილებებს განიცდიან, არამედ დისტანციურსაც. განსაკუთრებით ძლიერ დისტანციურ გავლენას ახდენს [ოუტ] ლაბილიზებული ბგერები წინამავალ თანხმობებზე¹². სპექტროგრაფების ანალიზიდან ნათლად ჩანს ზემოაღნიშნული თავისებურება¹³ შემდეგ ბგერათმომდევრობებში: [ესგუ-], [სგუ-], [აზგუ-], [-აზგუ-], [შღუ-], [-ჭგუ-], [-ძგუ-].

ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ სიბილანტები ანლაუტში არტიკულაციის დასაწყისშივე განიცდიან ლაბილური კოარტიკულაციის გავლენას, ინლაუტში კი დაახლოებით არტიკულაციის მეორე ნახევარში.

[შგუ] [შგი] ბგერათმომდევრობების სპექტრული ანალიზიდან (სიტყვებში — ხაშგუმინ — „სთხოვა“, ტეშგინ — „უკან“) კარგად ჩანს [შ] ბგერაზე [ჭ] ბგერის არტიკულაციით გამოწვეული ლაბილიზაციის ეფექტი — მალალი სიხშირეების დასუსტება და ჩქამის ქვედა საზღვრის დაწევა.

[შ] სპირანტის სპექტრული ანალიზიდან (სიტყვებში — დწულულ „დათუნია“, მიშგუ — „ჩემი“) ირკვევა, რომ სპირანტის სპექტრი [შღ] ბგერათმომდევრობაში ლაბილიზაციისაგან გაცილებით სუსტ ცვლილებას განიცდის, ვიდრე [შგ] მიმდევრობაში. ეს თვისება კიდევ უფრო რელიეფურად ვლინდება №3 დიქტორის მიერ წარმოთქმული იმავე სიტყვიდან აღებული [შ] ბგერის სპექტრული ჰრილების შედარებისას; სადაც დენტალური ხშულის მიერ გამოწვეული კოარტიკულაციური ცვლილებები ლაბილიზაციის ეფექტს სავსებით ფარავს.

ეს განსხვავება გამოწვეულია დენტალური და ველარული ხშულების არტიკულაციურ-აუსტიკური თავისებურებებით. დენტალური ბგერები იწარმოებიან უფრო წინ ვიდრე შიშინა სპირანტები, და ამიტომ [ღ]-ს ასიმილაციური გავლენა მკლავდება [შ] სპირანტის სპექტრის დიაპაზონის ამაღლებაში; ამასთანავე დენტალურ ხშულს ახასიათებს მეტ-ნაკლებად ფიქსირებული საარტიკულაციო ხშვის ადგილი და ამიტომ კოარტიკულაციურ ცვლილებებს ნაკლებად განიცდის (ამ თვისების გამოვლენა F სტრუქტურაში F₂-ის და F₃-ის მცირე დიაპაზონია).

ველარული ხშულების საარტიკულაციო ხშვის ადგილი კი არ არის მკაცრად ლოკალიზებული, ამიტომ ეს ბგერები განიცდიან ყველაზე ძლიერ კოარტიკულაციას. იმის გამო, რომ ველარული ბგერების F2 განისაზღვრება დაბრაკოლების წინა რეზონატორის მოცულობით და ფორმით, პალატალიზაციაც და ლაბიალიზაციაც მათ სპექტრულ სურათს ძლიერ ცვლის. ამასთანავე, როგორც ჩანს, ველარული არტიკულაცია აძლიერებს ლაბიალიზაციის გავლენას (ლაბიალიზაციისა და ველარიზაციის შესახებ იხ. ქვემოთ).

ველარული და დენტალური ხშულების ზემოაღნიშნული არტიკულაციურ-აკუსტიკური თავისებურებანი ხელშემწყობი უნდა ყოფილიყო [შტ] მიმდევრობაში [შ] ბგერის დისიმილაციური დელაბიალიზაციისა¹⁴, რადგან სვანურში თანხმოვანთა დისიმილაციური პროცესები აშკარად სჭარბობს ასიმილაციურს (ხმოვანთა კლასში პირიქით ხდება)¹⁵.

08. ყოველივე ზემოთქმულია გათვალისწინებით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ შიშინა თანხმოვანთა ძლიერი ლაბიალიზაციით გამოწვეული სპექტრული მახასიათებლების ცვლილებები შემდეგია:

1. ჩქამის დიაპაზონის დადაბლება,
2. მეორე ფორმანტის (F2) გაძლიერება,
3. სპექტრის ძირითადი პიკის დადაბლება,
4. სიხშირული შემადგენლების დასუსტება 6,0 კჰც-ს ზემოთ და 2,0—4,0 კჰც-ის არეში.

ვინაიდან არალაბიალურ გარემოცვაში შიშინა თანხმოვანთა სპექტრის პიკებს ან F3 და F4 წარმოადგენს, ან კიდევ მხოლოდ F3, ამიტომ მეორე ფორმანტის გაძლიერება და მაღალი პიკის დადაბლება შეიძლება ერთი ნიშნით დახასიათებულიყო, როგორც პიკების ერთი ფორმანტით დაბლა დაწევა, ბუნდოვანი რომ არ იყოს F6 სუსტდება და F5 ძლიერდება თუ, F6 იცვლის სიხშირულ მდებარეობას.

09. აღსანიშნავია, რომ ძლიერი ლაბიალიზაციის მსგავს ცვლილებებს სიბილანტების სპექტრში იწვევს აგრეთვე მომდევნო [ჯ] ხმოვანი. ამ ხმოვნის მეზობლობით გამოწვეული სპექტრული პარამეტრების ცვლილებები სავესებით იდენტურია ძლიერი ლაბიალიზაციით გამოწვეული ცვლილებებისა ოდენ № 2 დიქტორის წარმოთქმულ შიშინა ნაპრალოვანთა სპექტრში. ამ დიქტორისათვის ყველაზე უფრო შესამჩნევია სიბილანტთა სპექტრის ცვლილებები გამოწვეული [ჯ] ხმოვნის საარტიკულაციო თავისებურებებით. სისინა სპირანტების სპექტრში ეს ცვლილებები გამოიხატება ჩქამის ქვედა საზღვრის დადაბლებით და 4,0—5,0 კჰც-ის სიხშირის შემადგენლების დასუსტებით. ზოგ შემთხვევაში შესაძლოა ორივე ცვლილება ერთდროულად არც კი გამოვლინდეს; აფრიკატებში (სისინებშიც და შიშინებშიც) მხოლოდ ჩქამის ქვედა საზღვრის დადაბლება შეიმჩნევა. № 3 დიქტორის მეტყველებისათვის ნიშანდობლივია [ჯ] ხმოვნის უფრო სუსტი გავლენა სიბილანტთა სპექტრზე: შიშინებისათვის დამახასიათებელია ჩქამის ქვედა საზღვრის დადაბლება ძირითადი პიკის მდებარეობის შეუცვლელად, ხოლო სისინებისათვის — ქვედა საზღვრის დადაბლების გარეშე 3,8—4,3 კჰც-ის ფარგლებში სიხშირულ შემადგენელთა უმნიშვნელო გაძლიერება.

როგორც დავინახეთ, [ჯ] ხმოვნის მეზობლობით გამოწვეული ეფექტი ნაწილობრივ ემთხვევა [ოუტ] ბგერების კოარტიკულაციით გამოწვეულ ერთ-ერთ ცვლილებას სიბილანტთა სპექტრში¹⁶.

10. კოარტიკულაციის ყველაზე გავრცელებული სახეა პალატალიზაცია. თანხმოვნის პალატალიზაციის აკუსტიკური ეფექტი მდგომარეობს ბგერის „ღარ-ბილებში“ ანუ მაღალისშირულ შემადგენელთა (2,0—3,0 კკც) გაძლიერებაში, რასაც შეესაბამება შუაენის არტიკულირება მაგარი სასის მიმართ¹⁷.

პალატალიზაცია ახასიათებს მეტ-ნაკლებად ყველა ენას. ლ. ზინდერის აზრით, „იმ ენებში, სადაც პალატალიზებულთა და არაპალატალიზებულთა დაპირისპირებას ფონემატური ღირებულება აქვს, პალატალიზაცია უფრო ძლიერი იქნება, ვიდრე იმ ენებში, სადაც ეს დაპირისპირება არაფონემატურია“¹⁸. ამის მაგალითია, ერთი მხრივ, რუსული, რომელსაც ძლიერი პალატალიზაცია ახასიათებს და, მეორე მხრივ, ქართული და გერმანული.

სევანურში თანხმოვანთა პალატალიზაცია, პალატალური ხმოვნების დიდი რაოდენობისა და [ა] სონორი თანხმოვნის არსებობის გამო, უფრო ძლიერი ჩანს, ვიდრე ქართულში¹⁹, მიუხედავად ამისა, პალატალიზებული და არაპალატალიზებული თანხმოვნების დაპირისპირება სევანურში არაფონემატურია.

განსაკუთრებით შესამჩნევია სევანურში ველარული ხმოვნების პალატალიზაცია, სადაც [ვ] ხმოვნის წინ იოტისებრი გარდამავალი ბგერა იხმის²⁰. ეს მოვლენა სხვა ენებისთვისაც არის დამახასიათებელი²¹ და გაპირობებულია ველარული თანხმოვნების არტიკულაციური თავისებურებებით, კერძოდ, უკანაენის მოუქნელობით და საარტიკულაციო ადგილის დიდი დიაპაზონით.

გ. ახვლედიანი აღნიშნავს — „თანხმოვნები პალატალიზდებიან ანუ რბილდებიან ერთმანეთისაგან ჯგუფობრივ განსხვავებულად: სახელდობრ: წინაენისმიერების (ენაკბილისა და ენაუნის) ჯგუფი პალატალიზდება შუაენის მაგარ სასასთან შეხების ფართობის გადიდებით, ბაგისმიერების ჯგუფი პალატალიზდება შუაენის რბილი სასასაკენ მხოლოდ აწევით, ხოლო უკანაენისმიერების ჯგუფი პალატალიზდება შუაენის უკანა ნაწილის ფართოდ შეხებით მაგარი სასის უკანა ნაწილთან“²².

11. სევანურის ბგერით სისტემაში, მსგავსად სხვა ქართველური და კავკასიური ენებისა, სიბილანტური თანხმოვნები მრავლად არის წარმოდგენილი, ამიტომ განსაკუთრებით საინტერესოა, თუ რა ცვლილებებს იწვევს შუაენის მაგარ სასასთან შეხების ფართობის გადიდება სიბილანტთა სპექტრში.

პალატალურ [იე] ხმოვნებთან სისინა რიგის თანხმოვანთა სპექტრის დიაპაზონი უფრო ფართოა (ძირითადად დაბალი სიხშირეების ხარჯზე), ვიდრე [ა] ხმოვანთან.

განსაკუთრებით თვალნათლივ იჩენს თავს ეს თვისება ნაპარალოვან ბგერებთან [ი] ხმოვნის არაუშუალო მეზობლობაშიც კი, რადგან [ი] ხმოვანი ყველაზე მაღალი აწეულობის წინა რიგის ხმოვანია და ამიტომაც პალატალიზაციის მაღალი ხარისხი ახასიათებს²³. დასაშვებია გადახვევებიც, მაგალითად, [ზ] ბგერის სპექტრში ჩქამის სუსტი შემადგენლებისა და ჩამოყალიბებული ფორმანტული სურათის გამო ჩქამის დიაპაზონის ქვედა საზღვრის დადგენა ზოგჯერ გაძნელებულია. აფრიკატების სპექტრში კი, განხშვის სპეციფიკურობის გამო, აგრეთვე დასაშვებია არასტაბილიზებული ჩქამის არსებობა. აფრიკატის განხშვის დასაწყისიდან ბგერის დასასრულამდე სპექტრის ქვედა საზღვარი დაბლდება საშუალოდ 800 ჰც-ით; ამას გარდა ფშვინვიერებში და გლოტალიზებულებში დაბალ სიხშირეებში ხშირად იჩენს თავს ჩქამი, რომელიც გამოწვეული უნდა იყოს ნაპარალში მაღალი წნევის შეკუმშული ჰაერის გამოთავისუფლებით.

თუ რომელი ფორმანტი გააძლიერდება პალატალური კოარტიკულაციის შედეგად სისინა თანხმოვანთა სპექტრის 2,5—4,5 კჰც-ის არეში, დამოკიდებულია დიქტორის ინდივიდუალურ სპექტრულ მახასიათებლებზე. მაგალითად, F3-ის გაძლიერება დამახასიათებელია №2 დიქტორისათვის, F4-ისა — №3 და №4 დიქტორებისათვის, F5-ის კი №5 დიქტორისათვის. არაპალატალურ ხმოვანთა მეზობლობაში ეს უბანი გაცილებით სუსტია და ამის გამო F3 და F4 სპექტროგრამის ინტენსივობის დიაპაზონის (30 დბ) გარეთ რჩებიან.

მაშასადამე, კოარტიკულაციური პალატალიზაციის ეფექტი ფაქტობრივად გამოხატულია 2,5—4,5 კჰც-ის დიაპაზონში სისწორული შემადგენლების გაძლიერებით, რაც იწვევს ქვედა საზღვრის ხარჯზე პალატალიზებული სისინა ბგერის სპექტრის დიაპაზონის გაფართოებას.

პალატალიზაციის შედეგად სისინა ბგერათა სპექტრში ქვედა საზღვრის დადაბლების მიუხედავად მათი ტონალური სიმაღლე ზევით იწვევს, რადგან ცნობილია, რომ [ს შ] თანხმოვანთა ტონალურ სიმაღლეს განსაზღვრავს F₂-ის სისწორული მნიშვნელობა 1, 0—2, 0 კჰც-ის დიაპაზონში²⁴.

12. შიშინა ბგერებში პალატალიზაცია უფრო თვალსაჩინო და უგამონაკლისო ცვლილებებს იწვევს, რადგან ამ დროს სპექტრის არა მარტო ქვედა საზღვარი გადაინაცვლებს შედარებით მაღალ სიხშირეებში, არამედ ზედა საზღვარიც და F₂-იც. იმის გამო, რომ სისინებთან შედარებით შიშინა თანხმოვნების დამახასიათებელი სისწორული ზოლის ქვედა საზღვარი დაბალია, იგი ემთხვევა F₂-ს და ამიტომ კოარტიკულაციით გამოწვეული ფორმანტული ცვლილებები ცალსახად განსაზღვრავს თანხმოვნის სპექტრის ქვედა საზღვარს.

ამასთანავე, [შ] ბგერის მეორე ფორმანტის ინტენსივობა სპექტრის ძირითად მაქსიმუმთან შედარებით დაბალია მხოლოდ 10 დბ-ით, ([ს] ბგერისა 30 დბ-ით), ზოგ შემთხვევაში კი თვით F2 წარმოადგენს სპექტრის მაქსიმუმს.

ჩვეულებრივ, არალაბიალიზებულ გარემოებაში შიშინა ბგერათა სპექტრის მაქსიმუმს F4 ან უფრო ხშირად F3 წარმოადგენს. პალატალიზაციის შედეგად შეიძინევა F4-ისა და იშვიათად (დიქტ. №5) F5-ის გაძლიერება.

სისინა და შიშინა თანხმოვანთა სპექტრების შედარება გვიჩვენებს, რომ პალატალიზაციის შედეგად ამ ბგერათა ქვედა საზღვრებს შორის მინიმალური განსხვავებაა. მაგალითად, [სვი], [შვი] ტგერათმომდევრობებში [ს] და [შ] ბგერათა ჩქამის ქვედა საზღვრებს (შესაბამისად 2, 7 კჰც და 2,0 კჰც) შორის სხვაობა 700 ჰც-ია, მაშინ როცა არაპალატალურ ბგერათა მეზობლობაში ეს სხვაობა ჩვეულებრივ 1,5—2,0 კჰც-ს უდრის.

მაშასადამე, როგორც სიბილანტთა სპექტრულმა ანალიზმა ცხადყო, პალატალიზაციის შედეგად ამ ბგერათა სპექტრის 2,0—4,0 კჰც-ის სისწორული შემადგენლების ცვლილებები განაპირობებს გარდამავალ სპექტრული სურათის მიღებას სისინასა და შიშინას შორის²⁵.

13. პალატალიზებული სიბილანტების სპექტრული თავისებურებანი კარგად იხსნება სხვადასხვა ენის რენტგენოგრაფიული და პალატოგრაფიული მონაცემებით.

სეანურ პალატალიზებულ [ქ] და [ზ] ბგერათა პალატოგრამები კიდევ უფრო მეტად ჰგავს ერთმანეთს, ვიდრე ამ ბგერათა სპექტრული პარამეტრები²⁶.

წინაენისმიერი თანხმოვნების პალატალიზაციის შედეგად იცვლება არა მარტო შუაენის მაგარ სასასთან შეხების ფართი, არამედ დაბრკოლების წინა

რეზონატორიც. თუ შევადარებთ რუსული ენის პალატალიზებული და არაპალატალიზებული სიბილანტური სპირანტების რენტგენოგრაფიულ პროფილებს, დავინახავთ, რომ შიშინა რბილ კორელატს (მოუხედავად შუაენის მაგარ სასასთან შეხების ფართის გადიდებისა) მაგართან შედარებით შემცირებული ზომის წინა რეზონატორი აქვს, სისინებში კი პირიქით—პალატალიზაციის შედეგად წინა რეზონატორია გადიდებული²⁷.

მაშასადამე, რადგანაც პალატალიზებულ სისინებსა და შიშინებს დბრკოლების წინა რეზონატორები თითქმის უთანაბრდებათ და შუაენის მაგარ სასასთან შეხების ფართობიც იზრდება, არტიკულაციური თვალსაზრისით არც სისინების შიშინებში გადასვლა და არც შიშინებისა სისინებში არ არის საფუძველს მოკლებული²⁸.

14. ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ სიბილანტა პალატალიზაცია, მსგავსად სისინათა ლაბილიზაციისა, ხელშემწყობი პირობაა საშუალოდ სისინ-შიშინა თანხმოვანთა არტიკულაციისათვის²⁹, ხოლო თუ მხედველობაში მივიღებთ სპექტრული პარამეტრების ცვლილებების ხასიათს, უფრო სავარაუდოა, რომ შუა რიგის სიბილანტს სწორედ „დარბილებული“ შიშინა ბგერა შეესაბამებოდეს. რაც შეეხება ლაბილიზებულ შიშინა ბგერებს, ისინი სპექტრული მახასიათებლების მიხედვით მაქსიმალურად განსხვავდებიან სისინა ბგერებისაგან³⁰.

ცხრ. 1. ს, ზ სპირანტთა ჩჰემის სპექტრული პარამეტრები თავიკლურ, ბოლოკლურ და ინტერვოკალურ პოზიციებში

ბგერა პოზიცია	ს—S		დბ- ტორი №	ბგერა პოზიცია	ზ—Z		დბ- ტორი №
	ლიაპზონი კპც	პიკი კპც			ლიაპზონი კპც	პიკი კპც	
#—ა	3,5—10,5	8,5	2	#—ა	3,0—10,0	4,0	2
#—ა	3,6—11,0	8,0	5	#—ა	3,7—10,0	5,0	5
#—ა	3,5—11,0	—	4	#—ა	4,0—11,0	5,2	5
#—ა	3,5—10,5	4,5	1	#—ა	3,4—11,0	—	2
#—ე	3,2—11,0	8,0	4	#—ე	2,6—10,0	8,0	2
#—ე	3,5—11,0	8,0	2	#—ე	3,5—11,0	8,3	2
ა—#	3,7—10,0	9,0	2	ა—#	3,8—11,0	—	3
ა—#	3,5—9,5	4,5	3	ა—#	4,5—5,5	5,0	5
უ—#	2,8—9,5	—	3	ა—#	3,4—7,0	3,7	5
ე—#	3,0—9,0	7,5	2	ა—#	2,5—9,0	7,5	2
ა—#	3,4—10,0	7,5	2	ა—ა	2,5—11,5	8,0	2
ა—#	3,2—10,0	4,2	3	ე—ე	2,8—12,0	7,8	2
ა—ე	3,2—11,0	8,0	4	ე—ა	3,0—12,0	8,0	2
ე—ე	3,0—12,0	—	2	ე—ა	2,5—11,0	8,0	2
ე—ზ	2,8—12,0	8,2	2	ა—უ	2,5—10,0	9,0	2
ე—ა	3,2—13,0	7,5	2	ა—უ	2,5—10,5	8,0	2
ე—ი	2,5—12,0	9,0	2	ა—ზ	3,5—10,5	8,5	2
ე—ი	3,5—12,0	9,0	3	ზ—ე	3,0—10,0	8,0	2
ა—ა	2,5—12,0	8,0	2	ა—ი	3,6—11,0	8,0	2
ა—ა	3,2—12,0	4,8	5				

ცხრ. 2. — შ, ე სპირანტა ჩქამის სპექტრული პარამეტრები თავიედურ, ბოლოეიდურ და ინტერვოკალურ პოზიციებში.

ბგერა	შ—ჰ		ლიტორი №	ბგერა	ჟ—ჰ		ლიტორი №
	პოზიცია	ლიაპზონი კპც			პიკი კპც	პოზიცია	
#—ა	1,5—6,0	2,1	5	#—ა	1,7—5,5	2,5	5
#—ჰ	2,0—6,0	3,0	5	#—ჰ	2,1—6,0	4,0	5
#—ი	1,8—7,0	5,5	2	#—ი	1,8—7,0	—	2
#—ო	1,8—6,0	2,4	3	#—ო	2,5—5,8	3,3	3
#—ე	1,8—7,5	3,5	1	#—ე	2,6—7,0	3,0	1
#—ო	1,3—6,0	4,5	2	#—ო	1,6—6,5	—	2
#—უ	1,3—6,0	4,5	2	#—უ	1,6—6,5	—	2
#—ღ	1,6—6,0	5,3	2	ა—#	2,5—5,5	3,5	5
ი—#	1,9—7,5	—	2	ი—#	1,8—7,5	2,5	2
ჰ—#	1,75—7,5	3,0	2	ჰ—#	1,6—8,0	—	2
ო—#	1,2—6,0	5,0	2	ო—#	1,3—6,0	4,0	2
უ—#	1,2—6,0	5,0	2	უ—#	1,3—6,0	4,0	2
ა—ი	2,2—7,5	—	2	ა—ი	1,8—7,5	—	2
ე—ი	2,1—7,0	2,7	2	ე—ი	1,9—6,5	—	2
ო—ა	1,3—7,0	1,5	1	ა—ღ	1,4—8,0	2,0	2
ო—ა	1,25—6,25	—	2	უ—ი	1,9—8,0	—	2
ა—უ	1,25—6,9	4,7	2	ა—ა	1,75—7,5	5,0	2

შენიშვნები

1. გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები, თბ., 1949, გვ. 110.
2. Л. Р. Зиндер, Общая фонетика, М., 1979, გვ. 135.
3. Л. В. Бондарко, Звуковой строй современного русского языка, М., 1977, გვ. 104; Р. Якобсон, Г. Фант и М. Халле, Введение в анализ речи, «Новое в лингвистике», II, М., 1962, გვ. 196, 224; Г. Фант, Акустическая теория речеобразования, М., 1964, გვ. 210.
4. იხ. თ. გამყრელიძე, სიბილანტა შესატყვისობანი და ქართველურ ენათა უძველესი სტრუქტურის ზოგი საკითხი, თბ., 1959, გვ. 75; ს. ქლდერი, ქართული ენის ფონეტიკა, თბ., 1956, გვ. 171; Л. В. Щерба, Фонетика французского языка, М., 1963, გვ. 69—70. ავტორებს მიაჩნიათ, რომ შიშინა თანხმოენის არტიკულაციისთვის დამახასიათებელია ბაგეების წინ წამოწევა და მომრგვალება, უნდა აღინიშნოს, რომ ფრანგული და რუსული ჰ ბგერისათვის დამახასიათებელია ბაგეების მომრგვალების სხვადასხვა ხარისხი, იხ. Л. В. Щерба, დასახ. ნაშრ., გვ. 70; შ. გაფრინდაშვილის აზრით, ფონეტიკურ ლიტერატურაში გავრცელებულია მცდარი შეხედულება, რომ ე—შ—ჟ—ღ ბგერების წარმოებისას ბაგეები მომრგვალებულია, „...მომრგვალების ნაცვლად ყველგან გვაქვს ბაგეების წინ წამოწევა და ოთხუთხედის მოყვანილობის რუპორისებრი გავანეიტრების წარმოშობა პირის ვესტიბიულთან“, იხ. შ. გაფრინდაშვილი, ქართული ენის ნაპრალოვან თანხმოვანთა საშუალო სპექტრები, კრებულში: შეტყველების ანალიზის, სინთეზისა და სტატისტიკის საკითხები, თბ., 1967, გვ. 19. გ. ლინდნერის აზრით, გერმანული ჰ—ჰ ბგერების არტიკულაციისთვის არსებითი ნიშანია ბაგეების წინ წამოწევა. იხ. G. Lindner, Der Sprechbewegungsablauf, Berlin, 1975, გვ. 143—144.
5. Г. Фант, დასახ. ნაშრ., გვ. 177.

6. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია, რომ ა) სონანტებთან უშუალო მეზობლობაში მყოფი აფრიკატები სვანურის განვითარების უძველეს ეტაპზე სპირანტიზაციას არ განიცდიდნენ. იხ. თ. გამყრელიძე, ღუზაფრიკატზაცია სვანურში. „გადაწყობის წესები“ დი-აქრონიულ ფონოლოგიაში, თბ., 1968, გვ. 10, ბ) სონორი [რლმ] ბგერების მომდევნო პოზიცი-აში სიბილანტი ნაპრალონის აფრიკატზაცია საქმოდ გავრცელებული ფონეტიკური პროცესია ბერკენაში. იხ. შ. გ. გაპრინდაშვილი, Фонетика даргинского языка, Тб., 1966, გვ. 237—245.
7. Н. И. Жинкин, Механизмы речи, М., 1958, გვ. 154—160.
8. რუსული ენის ბგერათმომდევრობათა სპექტროგრაფებიდანაც კარგად ჩანს ლაბიალური ხმოვის ასეთივე კოარტიკულაციური ზეგავლენა შიშინა ნაპრალონებზე. იხ. Л. В. Бондарко, დასახ. ნაშრ., გვ. 70, 106.
9. ერთი შეხედვით, შესაძლოა განჩნდეს ეჭვი, რომ ეს ცვლილება ლაბიალიზაციის მიზნები კი არ იყოს, არამედ დენტალური კოარტიკულაციის, მაგრამ შედატა — „მერცხალი“ სიტყვის სპექტროგრაფიაზე ჩანს, რომ [შ] სპირანტის სპექტრში [დ] ბგერა ([ა] ხმოვანთან ერთად) განსხვავებულ ცვლილებებს იწვევს, რაც ოდენ ჩქამის დიაპაზონის ამაღლებაში გამოიხატება.
10. Л. Б. Белозерова, Опыт синтеза свистящих и шипящих спирантов грузинского языка, კრებულში: მეტყველების ანალიზისა და სინთეზის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 143; მისივე, Синтез аффрикат грузинского литературного языка, კრებულში: მეტყველების ანალიზის საკითხები, თბ., 1973, გვ. 122.
11. ფონეტიკურ ლიტერატურაში ამ ორი მოვლენის გამავრთიანებელ ტერმინად გამოყენებულა შემოწვევი არტიკულაცია. ამასთანავე არტიკულაციის წინსწრება (ექსკურსის შეღწევა) გაიგივებული არ არის ანტიციპაციასთან, რომელიც ასოცირებულია განსაკუთრებულ, ანომალურ შემთხვევებთან, იხ. ზ. ჯაფარიძე, არტიკულაციის ელექტრომოიოგრაფიული შესწავლის ზოგი შედეგი, კრებულში: მეტყველების ანალიზისა და სინთეზის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 119.
12. გ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 96; ზ. ჯაფარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 100—121, Л. В. Бондарко, დასახ. ნაშრ., გვ. 130—134.
13. გამოკვლისათა № 3 დიქტორის წარმოთქმა, რომლისთვისაც დამახასიათებელია უმნიშვნელო, სუსტი დისტანციური კოარტიკულაცია. ეს თავისებურება, როგორც ჩანს, ტემპშეწვევებული და მოღუნებული მეტყველების შედეგია.
14. თ. გამყრელიძე, სიბილანტა შესატყვისობანი, გვ. 75.
15. საგრაიდლო, რომ ფონეტიკური კანონების ასეთი განაწილება ფონემათა კლასების მიხედვით არ არის შეთანხვებითი. ასიმილაციის და დისიმილაციის შესახებ სვანურში იხ. გ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 383—387; ვ. თოფურია, ფონეტიკური დაკვირვებანი ქართველურ ენებში, I, ბგერით ზოგუნათა თანამიმდევრობა, „მიომზილველი“, I, ტფ., 1926, გვ. 205; ს. ქლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1949, გვ. 158—172; მ. ქალდანი, სვანური ენის ფონეტიკა, I, თბ., 1969, გვ. 15, 29, 108, 163; გ. მაქავარიანი, სერთო-ქართველური კონსონანტური სისტემა, თბ., 1965, გვ. 110, 116; თ. გამყრელიძე, სიბილანტა შესატყვისობანი, გვ. 74—76.
16. საგულანბო, რომ ევლარული თანხმოვნების გავლენა სიბილანტა სპექტრზე სიბილანტის რიგისა და ველარული თანხმოვის რაგვარობისა და ლარინგალური ფაქტორების მიხედვით შეტად მრავალფეროვანია.
17. გ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 111, Л. Р. Зиндер, დასახ. ნაშრ., გვ. 132—133.
18. Л. Р. Зиндер, დასახ. ნაშრ., გვ. 133.
19. თანხმოვანთა პალატალიზაციის შესახებ სვანურში იხ. ს. ქლენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები, თბ., 1949, გვ. 37—39, 173—178.
20. ს. ქლენტი, სვანური ენის ..., გვ. 38; მ. ქალდანი, სვანური ენის ფონეტიკა, I, თბ., 1969, გვ. 166.
21. შევლური ენის გ და k თანხმოვნები cv მიმდევრობაში წინა რიგის ხმოვნებთან გამოირჩევა სხვა ხმული ბგერებისაგან ყველაზე მაღალი F₂-ით და F₃-ით. იხ. G. Fant, «Stops in cv—Syllables», STL-QPSR, 4/1969, გვ. 19; სპარსული ენის უკანაენისმიერი ხმულების პოზიციური ვარიანტების შესახებ იხ.: Ш. Г. Гапрындышвили, Дж. Ш. Гиунашвили, Фонетика персидского языка, Тб., 1964, გვ. 129, 148.

22. გ. ახვლედიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 112.

23. კიდევ უფრო საერთოა განსხვავება ქვედა საზღვრის მიხედვით რუსული ენის სინა სპირანტა სპექტრში. შეად. რუსული სიტყვების «сады» და «ясыды» სპექტოგრამები. იხ.: М. В. Панов, Русская фонетика, М., 1967, გვ. 146.

24. В. С. Шупляков, О тональной высоте звуков, კრებულში: Механизмы речеобразования и восприятия сложных звуков, М.-Л., 1966; გვ. 87—95, ჩვენი აზრით, სიბილანტური ბგერების ტონალური სიმაღლის განსაზღვრისათვის მნიშვნელოვანია აგრეთვე F₃-ის სიშირული მდებარეობა.

25. კ. პარისმა გამოიყენა სპირანტა მახასიათებლად ჩქამის ქვედა საზღვარი და აჩვენა, რომ ამ პარამეტრის მიხედვით იზოლირებულად წარმოდგენილი S და S ბგერები კარგად განსხვავდებიან. იხ. Л. А. Чистович, В. А. Кожевников, В. В. Алякринский და სხვები, Речь, Артикуляция и восприятие, М.-Л., 1965, გვ. 191. შევლური და ინგლისური S სპირანტის კარგი ვარჩევადობა შენარჩუნებულია მაშინაც, როდესაც ამ ბგერის ფილტრაციის შემდეგ სპექტრში 2000 ჰც-ს ზევით სიშირული შემადგენლები უკვე აღარ არის, იხ. G. Fant, B. Lindblom and A. De Serpa-Leitao, «Consonant Confusions in English and Swedish», STL—QPSR, 4/1966, გვ. 31—35.

26. იხ. ს. ქლენტი, სვანურის ენის..., გვ. 26.

27. Г. Фант, დასახ. ნაშრ., გვ. 166.

28. შეად. გ. შაქავეარიანი, დასახ. ნაშრ., გვ. 105.

29. ერთნაირ S—S ცვლილებას იწვევს სანსკრიტში წინამდებელი პალატალური i და ლაბიალური u ხმოვანი. იხ. А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.-Л., გვ. 121.

30. საყურადღებოა, რომ cv სტრუქტურის ქართულ მარცვლებში წინა რიგის ხმოვნის მოკვეთის შედეგად დარჩენილი სისინა თანხმოვნის ცალკე მოსმენის დროს არის შემთხვევები, როდესაც აუდიტორიები აღადგენენ თანხმოვანთან ერთად o, u ხმოვნებს. მაშინ როცა წინა რიგის ხმოვან-ჩამოცილებული შიშინა თანხმოვნის მოსმენის დროს ლაბიალური ხმოვნის აღდგენის არც ერთი შემთხვევა არ შეინიშნება. იხ. ნ. კვიციანი, კოარტიკულაციის შესახებ ქართულში, კრ-ში: მეტყველების ანალიზი, თბ., 1982, გვ. 12—21.

И. И. ЛЕЖАВА

КОАРТИКУЛЯЦИЯ И СПЕКТРАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СИБИЛЯНТОВ

(Экспериментальное исследование на материале сванских диалектов)

Резюме

1. Исследование изменений спектральных характеристик сванских сибилантов представляет интерес вследствие следующих факторов: а) наличия в сванском билабиального сонорного [w], палатального сонорного [j] и двух рядов сибилантов — свистящих [z s z c ç] и шипящих [ʒ ʃ ʒ ʃ]; б) кроме места артикуляционной преграды и активной артикуляции губ сванские шипящие звуки от свистящих отличает и степень приближения средней части языка к твердому нёбу.

2. Спектральный анализ сванской речи был проведен с помощью динамического спектрографа Лаборатории экспериментальной фонетики им. Л. В. Щербы Ленинградского университета и сонографа [Kau-Sonagraph 606IB] в Лаборатории экспериментальной фонетики Тбилисского университета.

10. შაკენი, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1983, № 4

3. Различается влияние лабиальных смычных [bpr.m] и несмычных [ouw] звуков на сибиллянты. Последние вызывают более существенные изменения в спектральной картине сибиллянтов, что в общем выражается в понижении диапазона шума звуков и ослаблении некоторых частотных составляющих.

4. Эффект коартикуляционной палатализации для сванских свистящих звуков выражается в усилении частотных составляющих в диапазоне 2,5—4,5 кгц, что вызывает расширение диапазона спектра палатализованных свистящих звуков за счет нижней границы шума. Несмотря на понижение нижней границы шума тональная высота свистящих звуков повышается, так как общезвестно, что тональную высоту согласных [s š] определяют значения F_2 в диапазоне 1,0—2,0 кгц.

5. Более значительные изменения вызывает палатализация в шипящих звуках, так как здесь происходит перемещение не только нижней границы спектра в более высокие частоты, но и верхней границы и F_2 .

6. Спектральные характеристики сибиллянтов подвержены не только непосредственным коартикуляционным изменениям, но и дистанционным.

Лабиальные звуки [ouw] имеют большее влияние на предыдущие согласные, чем на последующие.

Заслуживает внимания тот факт, что дистанционное коартикуляционное влияние на предыдущий сибиллянт различается в соответствии с тем, какой следующий за сибиллянтом звук — дентальный смычный или велярный. Артикуляционные признаки, свойственные собственно дентальному смычному, ослабляют дистанционное влияние, тогда как при наличии велярных этого не происходит.

7. Спектральный анализ сванской речи позволяет нам сделать вывод, что палатализация сибиллянтов и лабиализация свистящих обуславливает получение переходной спектральной картины между свистящим и шипящим, а лабиализация шипящих вызывает максимальное понижение спектральных характеристик.

თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ზოგადი ენათმეცნიერების
 კათედრასთან არსებული ექსპერიმენტული ფონეტიკის ლაბორატორია
 წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკადემი-
 კოსმა თ. გამყრელიძემ

ზაზარბ ნიხსინიანი

აქტუალიზაციის კატეგორია ძველი ქართული და
ძველი სომხური ბრუნების სისტემაში*

აქტუალიზაცია არსებით სახელთა სისტემაში წარმოგვიდგება აბსტრაქტული მნიშვნელობით. ბრუნებისა და რიცხვის გრამატიკული მნიშვნელობისაგან განსხვავებით, იგი ხასიათდება არაიმანენტულობისა და არადწერლობის თვისებებით (1, გვ. 171—172). სიტყვა ენაში განზოგადებული მნიშვნელობისა, მეტყველებაში კი იგი კონკრეტულ აზრს გამოხატავს: რომელიმე საგანი არა მარტო გამოიყოფა სხვა მსგავსი საგნებისაგან, არამედ წარმოგვიდგება სხვა საგნებთან მიმართებითაც. ამასთან ერთად, საგნის კონკრეტულობისა და გამოყოფისათვის მეტყველებაში მეტად მნიშვნელოვანია საგანთა პოზიციურ-სივრცითი დამოკიდებულების აღნიშვნა პირთა მიხედვით. ბუნებრივია, რომ ზემოაღნიშნული გარემოებისა და ნიშანთვისებების უარყოფა მეტყველებაში ვარაუდობს არააქტუალიზაციას ანუ განუსაზღვრელობას ამ სიტყვის ვიწრო მნიშვნელობით (1, გვ. 170).

მსოფლიოს მრავალი ენისათვის დამახასიათებელია აქტუალიზაციისა და არააქტუალიზაციის დაპირისპირება, მაგრამ მათი გრამატიკული ასპექტი ყველა ენისათვის ნიშანდობლივი არ არის. ამ თვალსაზრისით ძველი ქართული და ძველი სომხური ერთ დონეზე დგანან, თუმცა სათანადო მაწარმოებლებით შექმნილი მოდელები სტრუქტურულად და ნაწილობრივ სემანტიკური მნიშვნელობითაც ამ ენებში ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან.

ცნობილია, რომ აქტუალიზაციის მაჩვენებლები — მსაზღვრელი ნაწევრები **ესე, ეგე, იგი** (ისი), რომლებიც ძველ ქართულში წარმოშობით ჩვენებითი ნაცვალსახელება, ძირითადად პოსტპოზიციურად იხმარება, მაგრამ იშვიათად პრეპოზიციურადაც გამოიყენება (2, გვ. 43; 3, გვ. 260; 4, გვ. 131); მაგ., მიუგო ასისთავ მან მან; მ. მ. მ. DE; შღრ. მიუგო მან ასისთავ მან; იქვე, C. ესენი არსებით სახელებთან ერთად ქმნიან ანალიზურ კონსტრუქციას; როგორც ცალკე ხმარებულნი ემსგავსებიან დამოუკიდებელი მნიშვნელობის ლექსიკურ ერთეულებს, მაგრამ გრამატიკული ფუნქციით და მნიშვნელობით ნაწილაკებს წარმოადგენენ; არსებით სახელს ბრუნვაში ეთანხმებიან სახელობითში, მოთხრობითში, მიცემითში, ნათესაობითსა და მოქმედებითში (კაცი იგი, კაცმან მან, კაცსა მას, კაცისა მის, კაცითა მით), ხოლო წრფელობითში, წოდებითსა და ვითარებითში შეთანხმებას ადგილი არა აქვს, რადგან ამ ბრუნვათა ფორმებს, საერთოდ, ნაწევარი არ დაერთვის. **ესე, ეგე, იგი** ნაწევარი ებიანი მრავლობითის ყველა ბრუნვაში მხოლოდობითის ფორმით გვეკვლინება

* წაიკითხეთ მოხსენებად საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების მე-60 წლისთავისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის დაარსების მე-40 წლისთავისადმი მიძღვნილ თბილისის ახალგაზრდა მეცნიერთა საიუბილეო კონფერენციაზე (1981 წ. 20-25 აპრილი). იხ. მოხსენებათა თეზისები, გვ. 72—73.

(კაცები იგი, კაცებმან მან, კაცებსა მას და ა. შ.), ნარ-თანთან მრავლობითში კი ბრუნვების მიხედვით განსხვავებული ვითარება გვაქვს: სახელობითისათვის (ე. ი. ნარ-იან მრავლობითში) რიცხვში შეუთანხმებლობაა დამახასიათებელი (კაცნი იგი), მოთხრობით, მიცემით, ნათესაობით ბრუნვებში კი (ე. ი. თან-იან მრავლობითში) რიცხვში სრული შეთანხმებაა დაცული (კაცთა მათ).

ძველი სომხურის ნაწევრები *ა, ჟ, ნ* ყოველთვის პოსტპოზიციურია. ესენი არსებით სახელთან ერთად ქმნიან სინთეზურ კონსტრუქციას, ნაწილაკის სახით სახელთან შერწყმულად იხმარებიან როგორც მხოლოდობითში, ისე მრავლობითში. აქ სახელისა და ნაწევრის ურთიერთობა ქმნის ასეთ მოდელებს (5, გვ. 9): ბრუნვის ფუძე + დაბოლოება + ნაწევარი (*ბათი-ქ-ნ*); ბრუნვის ფუძე + დაბოლოება + მრავლობითის მაწარმოებელი + ნაწევარი (*ბათი-ე-ნ*); ბრუნვის ფუძე + დაბოლოება + მრავლობითის მაწარმოებელი + ნაწევარი (*ბათი-ქ-ე-ნ*). ეს უკანასკნელი იშვიათია.

ძველ სომხურში განსაზღვრების როლში გვევლინება აგრეთვე პრეპოზიციურად ხმარებული *ჟ* ელემენტი, რომელიც ნამდვილ ნაწევარს არ წარმოადგენს. იგი ფუნქციურად შეზღუდულია (იხმარება მხოლოდ ბრალდებითში, როცა იგი განსაზღვრულია).

ძველ ქართულსა და ძველ სომხურში აქტუალიზაციის კატეგორია შეიცავს ქვეკატეგორიებს, როგორცაა: განსაზღვრულობა, ჩვენებითობა პირის მიხედვით და სომხურში აგრეთვე პოსეისურობა.

ქართულში საფუძვლიანად არის შესწავლილი ნაწევარი როგორც გენტიურად, ისე ფუნქციის თვალსაზრისით (6, გვ. 616—621; 3, გვ. 247—276; 7, გვ. 73—119; 4, გვ. 125—138). ჩვენი მიზანია ერთმანეთს შევედაროთ ძვ. ქართულსა და ძვ. სომხურში ხმარებული ნაწევრები და აღვნიშნოთ ზოგი საერთო და განსხვავებული მოვლენები. დავიწყით ჩვენებითობის განხილვით.

ძვ. ქართულში, როგორც ცნობილია, *ეგე* ნაწევარი მიუთითებს მოლაპარაკე პირთან ახლოს მყოფ საგანზე, *ეგე* მიგვანიშნებს მსმენელთან ახლოს მყოფ საგანზე, *იგი* კი აღნიშნავს მესამე პირთან სიახლოვეს. რადგან საგნის არსებობას აღვნიშნავთ პირველ, მეორე და მესამე პირთან მიმართებით, მაშასადამე, იგი განსაზღვრულია სივრცით-პოზიციური ნიშანთვისებებით. ეს იმას ნიშნავს, რომ საგანი განიხილება როგორც მითითების, ისე პირთან ურთიერთობის თვალსაზრისით. ამოსავალია პირველი მნიშვნელობა.

ძვ. სომხურში ქართული ნაწევრების შესაბამისი იდენტური ელემენტებია: პირველ პირთან მიმართებით — *ა*, მეორე პირთან მიმართებით — *ჟ* და მესამე პირთან — *ნ*. რამდენიმე მაგალითი ოთხთავიდან:

უღაბნო არს ადგილი ესე: მ. 14, 15;	სჩქჳ ანაყაჳთ ლ.
ჰდეით ბად მ ეგე მარჯენით კერპო	არქჳ კოჳსიჳმ ნაიქნ ვაიქსანჳ.
ნავისა მის: ი. 21, 6;	
მოკუარეს მას ეშჳკეულები მრავალი, და	შათოიჳს ათ ნა იქსანჳჳ რადიან,
განასხა სულები იგი უკეთურისიტყვათ: მ. 8, 16.	ს სნან ვაყსან რანჩჳ.

ძვ. ქართულში ყურადღებას იქცევს *ეგე* ნაწევრის ისეთი სპეციფიკური ხმარების შემთხვევები, როცა იგი დაერთვის წოდებითის ფუნქციით ხმარებულ სახელობითი ბრუნვის ფორმას [8, გვ. 673]:

და შენ, ბეთლემ, ქუეყანაჳ ეგე
 იუდასი, არასაღა უმრწემეს ხარ
 მთავართა შორის იუდაისთა: მ. 2, 6.

ს იდი ჩხრქლნქ სჩქჳ მიიჳჳ, იე-
 ჩნჳ კრთხჳ სჳ ქიქსანა მიიჳჳ.

გმა, რამ ჩენი და შენი, იესუ ნაზარეველ? მოხუდად წარწმედად ჩუენდავიციო, ვინ ხარ შენი, წმიდა ეგე ღმრთისა: ლ. 4, 34.

ფი'კა მსრ ხ კი' მსიას ნაფიციხეხ, ხრქიქ ღიოისანსი' ვმსე ფისმსე ვყხე ა'ქ ხა' სიარე მსოიბიქ.

წოდებითი ბრუნვა მეტყველების სიტუაციის გარეშე ჩვეულებრივ არ იხმარება, რადგან თავისთავად ის თვითონ არის განსაზღვრული, მას მსაზღვრელი ნაწევარი არ ესაჭიროება. უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ შემთხვევაში ეგე განსაზღვრების ფუნქციას არ ასრულებს. იგი არ შეიძლება იყოს აგრეთვე მითითებითი მნიშვნელობისა, რადგან ეს არ შეესაბამება ამ ბრუნვას. ეგე ამ კონტექსტში მეორე პირის გამომხატველია, მეორე პირისადმი მიმართვას წარმოადგენს, რომელიც ე. ი. სომხურის *გ*-ს შეესატყვისება (*Umpf*).

ძე. ქართულსა და ძე. სომხურს ახასიათებს აგრეთვე აქტუალიზაციის ისეთი ასპექტიც, როცა სახელით ვადმოცემული საგანი იმყოფება მოუბარისა და მსმენელის სფეროს გარეშე და, საერთოდ, იგი არ განიხილება რომელიმე პირთან მიმართებაში. ამ შემთხვევაში სივრცით-პოზიციურ ნიშანთვისებას სცვლის აქტუალიზაცია მეტყველების სიტუაციის მიხედვით — ესაა განსაზღვრება. ამ ფუნქციით ძე. ქართულში იგი ნაწევარი გვევლინება, რომლის თავისუფალ ვარიანტს ზოგჯერ ეხე წარმოადგენს, მაგ.:

თქუენ აწ იმინეთ იგავი იგი მთესიარისა: მ. 13, 18 C; შდრ. თქუენ იმინეთ იგავი ესე მთესიარისა: იქვე, DE.

ხა აყო იოარცი'პ ვიე

ვათაჲ ხსრმანგაწანსნ.

რადგან იგი ნაწევარში, ეხე და ეგე-სთან შედარებით, სუსტად იკრძნობა პირისა და ჩვენებითობის ნიშანთვისება, ამიტომ ეს ნაწევარი თავის თავზე იღებს განსაზღვრების გამოხატვის მთავარ ფუნქციას. ალბათ ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ სახელობითის -ი (9, გვ. 219) და მოთხრობითის -მან (10, გვ. 168) დაბოლოებათა ვაფორმებაში ერთადერთ მატერიალურ ბაზად გამოყენებული იყო იგი ნაწევარი, რომელიც ამ დროისათვის უკვე განსაზღვრების ძირითად მაჩვენებელს წარმოადგენდა.

ძე. სომხურში განსაზღვრების ქვეკატეგორიის ძირითადი ელემენტია პოსტ-პოზიციური ნაწევარი *ნ*, ბრალდებითში აგრეთვე პრეპოზიციური *გ*.

ძე. ქართულსა და ძე. სომხურში განსაზღვრულ ნაწევართა ზმარების კანონზომიერება ტიპოლოგიურად მსგავსია. მათი ფუნქციურ-სემანტიკური დანიშნულება ასეთია:

ა) როცა სახელის დენოტატი მეტყველებაში წარმოგვიდგება განზოგადებული მნიშვნელობით (ე. ი. სახელის დენოტატი გარკვეული ცნებაა და არა საგანი), მაშინ არსებითი სახელი განსაზღვრულ ნაწევარს არ მიიღებს; მაგ.:

წერილ არს: არა ხოლო თუ პურითა ცხონდების კაცო: მ. 4, 4.

რაოდენ უმჯობეს არს კაცო საცხოვარს: მ. 12, 12.

ზრხოლ ჳ' ქს მს' ნაფიქ მქაჲნ ცხეგქ მარე.

იქაჲჩ ხა ათიასქ ჳ' მარე ყან ვიქსაჲ.

ბ) როცა სახელის დენოტატი მეტყველებაში გვევლინება კონკრეტულ-საგნობრივი მნიშვნელობით და სახელი იხმარება ანაფორიულად, განმეორების შემთხვევაში იგი განსაზღვრულ ნაწევარს დაირთავს; მაგ.:

თქუენ ხართ მარილინი ქუეყანისანი. უკუეთუ მარილი იგი ვანქარდეს, რამთა-მე დაიმარილოს? მ. 5, 13.

ვიე ხე აე ხეჩიქ. აყაჲ ქს აეც ანანამქ' ს' ქაიქიქ.

7. ც. კალაძე, განსაზღვრება ქართულში: ქართველურ ენათა სტრუქტურის საკითხები, II, თბილისი, 1961.
 8. ფ. იმნაიშვილი, სახელთა ბრუნება და ბრუნვათა ფუნქციები ძველ ქართულში, თბილისი, 1957.
 9. ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში: არალი, ტფილისი, 1925.
 10. არნ. ჩიქობავა, მოთხრობითი ბრუნვის გენეზისისათვის ქართველურ ენებში: თსუ შრომები, X, 1939.
 11. ზ. შანიძე, ჯიქი ცხვილითი ფორმების კლასიფიკაცია, ზნელოცნობის ინსტიტუტი, 1969.

Б. С. ПЕРСЕСЯН

КАТЕГОРИЯ АКТУАЛИЗАЦИИ В СИСТЕМЕ СКЛОНЕНИЯ ДРЕВНЕГРУЗИНСКОГО И ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКОВ

Резюме

1. Категория актуализации вместе с категориями падежа и числа является одной из основных категорий в системе именного склонения древнегрузинского и древнеармянского языков. Она выражается наличием-отсутствием особых показателей, в основном, артиклей.

Категория актуализации характеризуется конкретизирующим ситуацию значением и отнесенностью имен к участникам сообщения и к самому сообщению (Г. Б. Джаукян). Категория актуализации в указанных языках имеет подкатегории определенности, указательно-личностную и, вторично для древнеармянского — possessивности.

2. Для древнегрузинского языка характерно в основном указательно-личностная подкатегория, которая характеризуется актуализацией предмета по пространственно-позиционному отношению к данному лицу и выражается артиклями аналитического типа: ესე—I л., ეგე—II л., იგი (ისი)—III л. Последние: а) согласуются с существительными в падеже, за исключением падежей წარდგობითი, წოდებითი, ვითარებითი; б) употребляются в основном постпозитивно, но иногда встречаются и в препозитивно; в) во мн. ч. согласуются с существительными, образующими мн. ч. с помощью -თ(ა) и не согласуются при форманте -ებ.

Подкатегория определенности в древнегрузинском не имеет специальных способов выражения; значение определенности содержится в указательно-личных артиклях.

3. В древнеармянском языке основной является подкатегория определенности, которая выражается показателями агглютинативного типа в постпозиции и в препозиции. Последний имеет функциональную ограниченность — выступает только в вин. падеже.

4. Указательно-личная подкатегория в древнеармянском выражается артиклями агглютинативного типа: *ս*—I л., *դ*—II л., *ն*—III л.

5. В обоих языках подкатегории определенности противопоставляется неопределенность, которая выражается: I — нулевым показателем; II — в древнегрузинском — неопределенным артиклем *ერთი*, в др. арм. — *մի*; III — вспомогательными словами: *ვინმე*, *იմს*, *იგი*, *სამს*, *ჩნს*.

Неопределенные артикли *ერთი*, *մի* в основном постпозитивны, безударны, согласуются с именами существительными только в падеже.

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის
 ქართველურ ენათა განყოფილება
 წარმოადგინა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების
 ინსტიტუტმა

Ж. П. ЗАРИДЗЕ

ФУНКЦИЯ ПРЕСУППОЗИЦИИ ПРИ КОМПРЕССИИ СМЫСЛА В ОНОМАСИОЛОГИЧЕСКИХ СТРУКТУРАХ

Компрессия смысла в словосочетаниях как средство создания новых ономасиологических структур относится к числу самых распространенных явлений в современном языке. Компрессия возникает в результате опущения отдельных элементов в структуре номината.

Тенденцию к компрессии или, иными словами, к сжатости выражения содержания номината можно объяснить как в интралингвистическом, так и в экстралингвистическом плане.

Как известно, динамический характер познавательной деятельности человека требует непрерывного притока новых наименований. Обеспечение классификационно-познавательной деятельности человека адекватными средствами и способами называния отдельных элементов действительности¹ считается задачей ономасиологии. Компрессия смысла в словосочетаниях, вызванных действием принципа экономии в языке, как раз и служит ономасиологическим целям. С точки зрения теории номинации единицы, образованные в результате компрессии, следует считать новыми обозначениями, следовательно, компрессию смысла словосочетания можно рассматривать как действительное средство, с помощью которого создаются новые компрессированные наименования как на уровне речи, так и в системе языка.

В результате компрессии смысла происходит как бы вторичное означивание словесного знака, т. е. элемент внеязыковой действительности, уже имеющий обозначение в языке, получает новую, более экономную (сжатую по содержанию) номинацию. Это осуществляется путем опущения «некоторых компонентов либо формальной, либо семантической структуры наименования»² внеязыкового события в высказывании. Оставшийся компонент словосочетания берет на себя всю семантическую нагрузку полного исходного обозначения, т. е. употребляется уже не по собственному значению, а вместо всего номината, вбирая значение и опущенного компонента.

Компрессия смысла часто происходит в речевых наименованиях, но в некоторых случаях, в силу наличия в современном языке тенденции к сжатости выражения за счет опущения уже ставших малоинформативными элементов, а также за счет повторения смыслов в речемыслительной деятельности человека, компрессированные единицы, образованные (и употребляющиеся) на уровне речи, закрепляются в системе языка как ономасиологические. Те же единицы, которые в систему языка не переходят, сохраняя ономасиологический признак, остаются чисто речевыми наименованиями элементов действительности.

В современном английском языке мы имеем множество компрессированных наименований, как зафиксированных в словаре, так и речевых, реализующихся на уровне высказывания.

На основании анализа исследованного материала (художественных произведений английских и американских авторов) можно выделить следующие три вида компрессии смысла: а) компрессия смысла

¹ В. Матезиус, О системном грамматическом анализе, «Пражский лингвистический кружок», М., 1967, с. 228.

² В. Г. Гак, Сопоставительная лексикология, М., 1977, с. 144.

за счет трансформации словосочетания в слово; б) компрессия смысла за счет опущения компонента функционирующей модели; в) компрессия смысла в результате свертывания синтагмы за счет пресуппозиции.

В настоящей работе мы остановимся на компрессированных единицах, полученных за счет пресуппозиции.

Лингвистические пресуппозиции — это предполагаемые пропозиции, которые являются предпосылками того, что сообщается в высказывании³. Наличие таких предпосылок дает возможность представить в пределах одного номината то фоновое знание, которое содержит большое количество информации, необходимой для правильного истолкования содержания компрессированной единицы. Это значит, что информация, которая эксплицитно не представлена в номинате, присутствует как пресуппозиция в каком-либо из его компонентов.

Предполагается, что «общие формы связи эксплицитных и имплицитных элементов имеют универсальный характер, поскольку они отражают ту сторону языковых явлений, которая в значительной степени обусловлена закономерностями мыслительной деятельности человека»⁴.

В результате исследования материала мы получили три модели номинатов, в которых компрессия смысла происходит за счет пресуппозиции: $N+N$, $AN+N$, $NN+N$. Все данные модели представляют атрибутивные структуры, где N — существительное, A — прилагательное. Смысл таких структур определяется через общую или частную пресуппозицию.

Общие пресуппозиции основаны на семантических ассоциациях, бытующих в языке, или же в них представлены факты, не зависящие от семантики языка, они — часть обобщенного опыта человека.

Частные пресуппозиции формируются только на основании информации, представленной в пределах произведения, и проявляются в виде различного рода ситуативных импликаций. Обычно это данные относительно событий, представленных в художественном произведении, действий героев, их характеристика, их отношение к событиям и т. п.

Для иллюстрации вышесказанного рассмотрим несколько примеров.

В словосочетании *picture children*, выражающем семантический признак сравнения, смысл определяется через общую пресуппозицию. Данная компрессированная единица использована в ситуации, где врач описывает внешность маленькой пациентки: *One of those picture children often reproduced in advertising leaflets and the photogravure sections of the Sunday papers.* (W. C. Williams, *The Use of Force*, с. 8).

Под *picture children* имеется в виду словосочетание *the kind of children often photographed for advertising purposes*. Развернутое определение выражено одним словом благодаря тому, что часть информации уходит в пресуппозицию и представлена лексической единицей *picture*, упоминания которой достаточно для того, чтобы читателю сразу стало ясно, о каких детях идет речь. Знание того, как выглядят такие дети (то, что они очень привлекательны, с роскошными волосами, красивыми глазами и т. п.) входит в пресуппозицию читателя.

³ А. М. Царев, Опыт применения лингвистического понятия «пресуппозиция» к семантико-синтаксическому анализу языка художественного произведения, В сб. Проблемы семантического синтаксиса, М., 1975, с. III.

⁴ Е. Н. Старикова, Проблемы имплицитной номинации в современном английском языке, автореферат дисс. на соискание уч. степени докт. филол. наук, Киев, 1976.

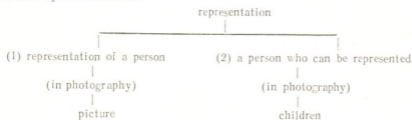
В структурном плане рассматриваемый номинат представляет собой атрибутивную модель. Но между определяемым *children* и определяющим *picture* непосредственной смысловой связи нет, есть связь, опосредованная данными пресуппозиции. В данном случае мы можем говорить об общей пресуппозиции, так как факт, что для рекламных целей обычно фотографируют внешне привлекательных детей, является частью обобщенного опыта человека, не зависящего от семантики языка.

Интересно проследить, как осуществляется сочетание компонентов компрессированного номината. Обращение к семному анализу помогает обнаружить у них общую сему. Согласно принятому словарному определению, слово *picture* можно разложить на следующие основные конститuenty: „representation (of a person, landscape, building) „+“ „surface,“ + „painting (drawing, engraving photography)“.

Второй компонент атрибутивного словосочетания (*children*) можно представить как сочетание сем: „young person“ + „male“ + „female“.

Таким образом, у компонентов компрессированного номината имеется общая сема «person», но она основана на признаке репрезентации, который по-разному реализуется в определяемом и определяющем.

В сочетании *picture children* общий признак—*representation*—делится на два субкомпонента:

За счет выделения этих (1, 2) семантических компонентов происходит обогащение смысла содержания номината, в котором реализуются более широкие возможности сочетаемости компонентов. В обычном смысле эти два слова (*picture*, *children*) несочетаемы, но в рассматриваемом номинате они становятся совместимы, т. е. приобретают новые сочетаемостные смыслы, в которых присутствует общий элемент—*representation*.

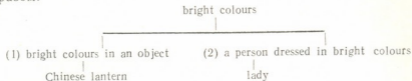
В данной атрибутивной структуре реализуется семантическая модель «качество+носитель качества». Примечательно то, что носитель качества остается в прямом значении, не претерпевая семантических трансформаций. Он как бы является реципиентом свойства, которое может выделиться в другом компоненте сочетания. Семантические трансформации происходят в определяющем слове, из семного состава которого актуализируется сема, по которой могут сочетаться два компонента компрессированного номината.

Другая компрессированная структура—*the Chinese lantern lady*: *In a voice loud but indistinct, and strangely unmusical, the Chinese lantern lady began to quote Shelley, incorrectly.* (Aldous Huxley, *Those Barren Leaves*, с. 83).

Этот номинат понимается как *the lady who looked like a Chinese lantern*. И в этой модели семантический признак определения—сравнение. Женщина сравнивается с китайским фонариком, потому что очень ярко одета. Возможность употребления такого определения

можно отнести за счет общей пресуппозиции, которая заключается в знании того факта, что китайские фонарики отличаются яркостью красок.

Семный анализ компонентов компрессированного словосочетания по соответствующим толкованиям словаря не обнаруживает у них общих сем. Но в составе слова *lady* может содержаться характеристика личности по каким-то признакам. Поэтому в определяющем компоненте выделяется качество, выражающее яркость, пестроту, а определяемое слово (*lady*) является реципиентом этого качества, и, в целом, номинативная единица выражает пестро (даже кричаще) одетую женщину. Графически это соотношение можно представить следующим образом:

Примечательно, что яркость красок, передающая положительную коннотацию в нормативной лексической единице *Chinese lantern*, при сочетании со словом *lady* приобретает негативную окраску.

Рассмотрим примеры компрессированных структур, образованных за счет частной пресуппозиции.

Такой номинат использован в следующей ситуации: члены мафии похищают героиню и пока ее с завязанными глазами везут куда-то в машине, она слышит их голоса, когда они переговариваются. Потом ее допрашивают: *...a fist struck her. "Save the singing", one of the car voices said.* (A. Hailey, *The Moneychangers*, с. 425).

Компрессированную единицу *the car voices* следует понимать как *the voices she heard (earlier) while driving in the car*. В данном случае восстановление имплицитной информации, заключенной в номинате, возможно только на фоне данных частной пресуппозиции, т. е. ситуативных импликаций.

Присутствие потенциальных сем в семантической структуре значения слова дает возможность употреблять его по разным присущим ему признакам, что расширяет диапазон сочетаемости слова. В данном сочетании «машина» предстает не как средство передвижения, а в результате актуализации семы пространственности называет место действия. Таким образом, окказиональное сочетание приобретает единый скоординированный смысл.

Такой механизм сочетания значений становится основой компрессии смысла и более экономного речевого представления мысли или отрезка действительности.

Смысл компрессированного номината *the hansom cab aunt* невозможно определить, не зная соответствующего контекста: когда смысленный слуга помогает хозяину выпутаться из затруднительного положения, тот интересуется, как пришла ему в голову спасительная мысль. Слуга отвечает: — *"It came to me a little suddenly, one morning when I was thinking of my aunt, sir"*.

— *"Your aunt? The hansom cab one?"* (P. G. Wodehouse *"Carry on, Jeeves"*, с. 118).

Знакомство с фактами ситуации позволяет собеседникам использовать *the hansom cab* как определение по отношению к тетушке вме-

сто пространного определительного придаточного предложения. Им известно, какая связь между тетей и двухколесным экипажем. Последний символизирует любимое развлечение старой тети, ее страсть. Поэтому the hansom cab aunt—the aunt whose passion is to ride in hansom cabs.

Семный анализ компонентов компрессированной структуры не обнаруживает у них общих сем, по которым они могли бы сочетаться. Они становятся совместимы благодаря частной пресуппозиции, заключающейся в факте, что старая тетя была одержима страстью кататься в кэбе. The hansom cab в данном случае употребляется не в прямом смысле, а называет любимое занятие — признак, характеризующий действующее лицо. Таким образом, компрессированный номинат представляет единую смысловую единицу, объединяющую два семантических компонента — признак и его носитель.

Тенденцию к компрессии смысла можно отнести к числу языковых явлений универсального характера и правомерно предположить, что компрессирование смысла словосочетаний подобного типа и в других языках должно в общем виде подчиняться тем же закономерностям, разумеется, с учетом структурно-семантических особенностей каждого языка в отдельности.

Для подтверждения вышесказанного рассмотрим пример компрессированного словосочетания в грузинском языке.

Смысл словосочетания ბარაქალა დედაკაცი определяется через общую пресуппозицию, которая основана на бытующей в языке константной семантической ассоциации, имплицитно определенной смыслом экстралингвистического характера. Любому носителю грузинского языка известно, что лексическая единица ბარაქალა является восклицанием, выражающим одобрение, поощрение, похвалу, следовательно, компрессированный номинат понимается как «женщина, достойная всяческой похвалы» — ყოჩაღი, ხელგამომავალი, ხელფურჩი, გამრკე, მოსაწონი ქალი: «მე და ჩემმა დემერთმა, ბარაქალა დედაკაციო, — იცოდა ხოლმე დათა ბაღიანელი ოთარაანთ გერიოზე, — არ სხვისას შეიჩრინს, არც თავისას შეარჩინს სხვასა» (ილ. ჭავჭავაძე, III, 36).

Несмотря на отсутствие формального выражения синтаксической связи у компонентов данного сочетания, оно воспринимается как атрибутивная структура, где первый компонент (ბარაქალა) определяет второй (დედაკაცი). Таким образом, два существительных предстают в виде единого номината, сохраняя в структурном плане самостоятельность логико-предметных значений.

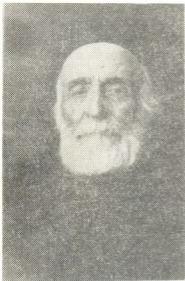
Другой компрессированный номинат — თავლი კაცი: «ბატონო ირინე, უმორჩილესად გთხოვთ, ორი წამი მითავაზოთ, მაგრამ ევ თავლი კაცი. მა ქვეყნის მესაიდუმლე თავიდან მომამორეთ...» (დ. კლდიაშვილი, II, 28)

Как видно из вышеприведенных примеров, пресуппозитивные импликации являются необходимым условием для правильного понимания компрессированных номинатов, которые встречаются в структуре высказывания. Компрессированные единицы служат более яркому, лаконичному, эмоционально окрашенному выражению денотативного значения номината на уровне высказывания.

Кафедра английского языка Грузинского политехнического института
им. В. И. Ленина

Представил член-корреспондент АН Грузинской ССР К. Г. Церетели

პავლე ინგოროყვა

ქართულმა საბჭოთა მწერლობამ, ჩვენმა ეროვნულმა კულტურამ მძიმე დანაკლისი განიცადა — გარდაიცვალა გამოჩენილი ქართველი მწერალი, მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე პავლე იესეს ძე ინგოროყვა.

მთელი თავისი ხანგრძლივი ცხოვრების მანძილზე პავლე ინგოროყვა დაუღალავად იღვა ლიტერატურული და საზოგადოებრივი ცხოვრების შუაგულში და თავისი შემოქმედებითი შრომით თავდადებულად ემსახურებოდა ჩვენს მხატვრული კულტურის, ქართული საბჭოთა მწერლობისა და მეცნიერების განვითარებასა და აყვავებას.

განუზომელია ის ღვაწლი, რომელიც პავლე ინგოროყვამ დასდო ქართული საბჭოთა მწერლობის ჩამოყალიბებისა და განვითარების საქმეს. იგი საქართველოს მწერალთა კავშირის ერთ-ერთი ფუძემდებელი და მისი მესვეური იყო და შვიდ ათწლეულზე მეტ ხანს ერთგულად, დაუღალავად იღვწოდა მშობლიური კულტურის ზრდისა და განვითარებისათვის.

ფართო და მრავალმხრივმა ერუდიციამ, მეცნიერულმა აზრობამ, დახვეწილმა გემოვნებამ პავლე ინგოროყვას დიდი ავტორიტეტი, საყოველთაო სიყვარული და პოპულარობა მოუტანა.

პავლე ინგოროყვა დაიბადა 1898 წლის 1 ნოემბერს ფოთში. პირველდაწყებითი განათლება აქვე მიიღო და სასწავლებლად გაემგზავრა ვლადიკავკაზში, სადაც ექსტერნად დაამთავრა გიმნაზია. 1912—1915 წლებში პავლე ინგოროყვა სწავლობდა პეტერბურგის უნივერსიტეტის ისტორია-ფილოლოგიის ფაკულტეტზე. შემდეგ დაბრუნდა საქართველოში და შეუდგა ნაყოფიერ შემოქმედებათ და საზოგადოებრივ მოღვაწეობას.

იგი იყო საქართველოს მწერალთა კავშირის გამგეობის უცვლელი წევრი სიცოცხლის უკანასკნელ დღეებამდე. პავლე ინგოროყვა იყო ერთ-ერთი დამაარსებელი და მთავარი რედაქტორი მწერალთა კავშირის სალიტერატურო ორგანოებისა („კავკასიონი“ და „ხალი კავკასიონი“). მისი აქტიური მონაწილეობით დაარსდა გამოცემლობა „ქართული წიგნი“. 1925-1930 წლებში იგი გამოცემლობის მთავარი რედაქტორი, ხოლო 1928—1930 წლებში გამგეობის თავმჯდომარე იყო.

პავლე ინგოროყვას ინიციატივითა და უშუალო მონაწილეობით საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში გაიხსნა ხელნაწერთა განყოფილება, რომელიც ქართული კლასიკური მწერლობის შესწავლის მნიშვნელოვან ცენტრს წარმოადგენდა და რომლის ბაზაზეც აკადემიის კორნელი კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტი.

1934—1936 წლებში პავლე ინგოროყვა მუშაობდა ენის, ლიტერატურისა და ხელოვნების ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ მუშაკად, 1936—1938 წლებში კი „დიდი ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის“ რედაქციის განყოფილების გამგედ, იყო შოთა რუსთაველის საიუბილეო კომიტეტის სწავლული კონსულტანტი, ხელოვნების საქმეთა კომიტეტის კულტურის ძეგლთა დაცვის განყოფილების სწავლული კონსულტანტი, უფროს „მნათობის“ კრიტიკის განყოფილების გამგე და უოველთაშის ამაჟად ატარებდა ქართველი საბჭოთა მწერლის სახელს.

ლიტერატურული მოღვაწეობა პავლე ინგოროყვამ ჭირ კიდევ ჩვენი საუკუნის გარიყრაზე დაიწყო, სრულიად ახალგაზრდად, იყო წლის ქაბუკმა 1913 წელს გამოაქვეყნა ფუნდამენტური გამოკვლევა ძველი ქართული სასუ-

ლიერო პოეზიის შესახებ, რომელიც დღემდე ინარჩუნებს თავის მეცნიერულ ღირებულებას მას შემდეგ პავლე ინგოროვას შვიდი ათეული წლის მანძილზე დაუცხრომლად იღვწოდა ქართული კულტურის სარბიელზე და ემსახურებოდა მშობელ ქვეყანას, მშობელ ხალხს.

პავლე ინგოროვას შრომები „გალობანი ვარძიისანი (თამარ მეფის სამადლობელი საგალობელი), თხზულება იოანე შავთელისა, 1206 წლისა“, „თამარ მეფის იამბიკონი“, „ჩახრუხასძე, პოეტი — მოგზაური“ და მრავალი სხვა, რომლებშიც განხილულია ქართული ლექსთწყობისა და მეტრიკის საკითხები, ფართო აღიარებით სარგებლობს და ერთ-ერთ ფუძემდებელ ნაშრომებად ითვლება ქართულ საბჭოთა ლიტერატურათმცოდნეობაში.

პავლე ინგოროვას კლამს ეკუთვნის კაპიტალური ნაშრომი „ვიორჯი მერჩულე“, რომელშიც გაშუქებულია მრავალი საკანძო საკითხი ქართული მწერლობისა, განაწილებულია V—XI საუკუნეების ძველი ქართული პოეზია, ეს ნაშრომი, საყოველთაო აღიარებით, ძველი ქართული პოეზიისა და ქართული პოეტის ენციკლოპედიას წარმოადგენს.

პავლე ინგოროვას იმ მეცნიერთ განეკუთვნებოდა, რომლებმაც საფუძველი ჩაუყარეს რუსთველოლოგიას. მისი შრომები „რუსთაველი და მისი პოეზია“, „რუსთველიანა“ რუსთველოლოგიის მნიშვნელოვანი შენაძენია.

პავლე ინგოროვას უაღრესად ხელშევაიანი და ნაყოფიერი მკვლევარი იყო. „ეგრემ მცირე“ და „ძველ-ქართული წარმართული კალენდარი V—VIII საუკუნეთა ძეგლებში“, რომელსაც დიდმა ივანე ჭავჭავაძემ უწოდა

„გზის გამკვლევნი ნაშრომი ქართულ მეტაქველებასში“, „ლეონტი მროველი“ და „სვანეთის საისტორიო ძეგლები“, „ქართული მწერლობის ისტორიის მოკლე მიმოხილვა“ და „დავით ხასუნცი — სომხური ხალხური ეპოსი“ აი იმ ნაშრომთა სია, რომლებმაც სრულიად სამართლიანად დაიმკვიდრეს ადგილი ქართული მეცნიერული აზროვნების ოქროს ფონდში.

პავლე ინგოროვას დიდი დამსახურება მიუძღოდა XIX საუკუნის ქართული კლასიკური მწერლობის შესწავლასა და პოპულარიზაციაში. მისი ბიოგრაფიული ნარკვევები და ტექსტოლოგიური ძიებანი ნიკოლოზ ბარათაშვილზე, აკაკი წერეთელზე, გრიგოლ ორბელიანზე, ვახტანგ ორბელიანზე ქართული ლიტერატურათმცოდნეობის ძვირფასი შენაძენია და მაინც უნდა ითქვას, რომ განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია მისი ღვაწლი ილია ჭავჭავაძის შემოქმედებითი მემკვიდრეობის მოვლა-პატრონობის საქმეში, რომელსაც მან მრავალი წელი შეეღია.

განუწოებელია პავლე ინგოროვას ღვაწლი ქართულ კლასიკოსთა ხელნაწერების მოვლა-პატრონობისა და გამოცემის საქმეში.

პავლე ინგოროვამ მთელი თავისი შეგნებული სიცოცხლე მამულის სამსახურს შეაღია. პარტიამ და სახელმწიფომ ღირსეულად დააფასეს მისი ნაყოფიერი შრომა. იგი დაჭილღოებული იყო შრომის წითელი დროშის ორდენით და მედლებით.

წავიდა ჩვენგან ღვაწლმოსილი მამულიშვილი, რომლის ცხოვრებაც ანთებულ ლამპარსა ჰგავდა. მისი ნათელი ხსოვნა სამუდამოდ დარჩება მაღალური შთამომავლობის გულში.

- ბ. ა. შიშვარდნაძე, ბ. დ. ბაგაუნია, ბ. ნ. ენუქიძე, ო. ე. ჩიჩქავიანი, ბ. პ. სასვარდიძე, ნ. შ. ჯანაზარიძე, ო. ვ. თაქთაქიშვილი, ე. კ. ხარაძე, ნ. ვ. დუშაბაძე, ბ. ნ. ჯიბლაძე, ვ. მ. იაქუშაძე, შ. ვ. ძიძიგური, ა. ბ. ბარაბიძე, დ. ა. ალექსიძე, ე. დ. აბაშუაძე, ბ. შ. ორგონიძე, ე. ნ. ზენებლიანი, ბ. შ. ციციშვილი, ჯ. ა. ჩარაპიანი, შ. ვ. ნიშინიანი, რ. ს. ვიზიოშვილი, თ. ი. ჰილაძე, ვ. ვ. ჰილაძე, ბ. კ. ნატროშვილი, ს. ე. ჰილაძე, ბ. დ. ჯაფარიძე, ო. ი. ეჭვიბაძე, ვ. რ. აბათიანი, ბ. ა. ლორთქიფანიძე.

თინათინ შარაქენიძე

ქართულმა ენათმეცნიერებამ მძიმე დანაკლისი განიცადა — გარდაიცვალა ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი, საქართველოს სსრ მეცნიერების დამსახურებულო მოღვაწე, საქართველოს სსრ სახელმწიფო პრემიის ლაურეატი, სკკპ წევრი 1953 წლიდან, ენათმეცნიერების ინსტიტუტის ზოგადი ენათმეცნიერების განყოფილების ხელმძღვანელი, პროფესორი თინათინ სიმონის ასული შარაქენიძე.

თ. შარაქენიძე დაიბადა 1919 წელს ქუთაისში. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფილოლოგიის ფაკულტეტის დამთავრებისთანავე, 1942 წლიდან, იგი საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელია. ამავე წელს იგი პედაგოგიურ მოღვაწეობას იწყებს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში, სადაც კითხულობს ენათმეცნიერების შესავლისა და ზოგადი ენათმეცნიერების კურსებს. იქვე 1947—1953 წლებში ასწავლიდა სვანურ ენას, ხოლო 1942—1946 წლებში კითხულობდა ქართული ენის კურსს რუსთაველის სახელობის თეატრალურ ინსტიტუტში. 1957 წლიდან თ. შარაქენიძე ენათმეცნიერების ინსტიტუტში ხელმძღვანელობდა ზოგადი ენათმეცნიერების განყოფილებას.

თ. შარაქენიძე იყო თანამედროვე ქართული

ენის განმარტებითი ლექსიკონის ერთ-ერთი შემდგენელი და ლექსიკონის მეექვსე ტომის თანარედაქტორი, რისთვისაც, სხვა საბეჭდალსტებთან ერთად, 1971 წელს მიენიჭა საქართველოს სსრ სახელმწიფო პრემია.

თ. შარაქენიძე ნაყოფიერად მუშაობდა ზოგადი ენათმეცნიერების თეორიისა და იბერიულ-კავკასიური ენების შესწავლის სფეროში. იგი იყო თეორიული ენათმეცნიერების ერთ-ერთი თვალსაჩინო საბჭოთა სპეციალისტი. ავტორია ასზე მეტი შრომისა, მათ შორის რვა წიგნისა ქართულ და რუსულ ენებზე. მისი ფუნდამენტური მონოგრაფიები — „ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები“, „თანამედროვე ენათმეცნიერების თეორიული საკითხები“, „ი. ა. ბოლდუნ დე კურტენეს ლინგვისტური თეორია“, „ენათა ტიპოლოგია სინქრონულ და დიაქრონულ ასპექტში“ და სხვა — თანამედროვე თეორიული ენათმეცნიერების მნიშვნელოვანი შენაძენია. განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა მისი გამოკვლევები სვანური ენის შესახებ. იგი იყო ამ ენის თვალსაჩინო მკვლევარი და სპეციალისტი.

თ. შარაქენიძის გამოკვლევებს ფართო რეზონანსი ჰქონდა. მისი შრომები იმეჭდებოდა საკავშირო და უცხოურ პერიოდულ ორგანოებსა და კრებულებში. იგი ღირსეულად წარმოადგენდა ქართულ საენათმეცნიერო სკოლას როგორც საკავშირო სამეცნიერო სესიებზე და კონფერენციებზე, ისე ლინგვისტოთა საერთაშორისო კონგრესებსა და სიმპოზიუმებზე (რუმინეთი, უნგრეთი, ჩეხოსლოვაკია, იტალია, ავსტრია, იაპონია). თ. შარაქენიძის ინცივიტივითა და ხელმძღვანელობით მომზადდა და თბილისში გამართა ორი საკავშირო სესია — „ენა და მეტყველება“ (1971 წ.) და „მნიშვნელობის პრობლემა ენათმეცნიერებაში“ (1977 წ.).

ზოგადი ენათმეცნიერების მნიშვნელოვანი თეორიული პრობლემების კვლევას საქართველოში მიეძღვნა „ზოგადი ენათმეცნიერების საკითხების“, ექვსი კრებული, რომელთა დამფუძნებელი და მუდმივი რედაქტორი თ. შარაქენიძე იყო.

თ. შარაქენიძე მონაწილეობდა საბჭოთა კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მრავალტომიან კოლექტიურ ნაშრომში „მსოფლიოს ენები“.

ფართო და მრავალმხრივი იყო თ. შარაქენიძის მეცნიერულ-ორგანიზატორული და საზოგადოებრივი მოღვაწეობა. იგი იყო საბჭოთა

ენათმეცნიერების თეორიის საკავშირო სამეცნიერო საბჭოს წევრი და ამავე საბჭოს საქართველოს სექციის თავმჯდომარის მოადგილე, რამდენიმე რესპუბლიკური და საკავშირო სამეცნიერო ორგანოს რედკოლეგიის წევრი და აქტიური თანამშრომელი, ქართული საბჭოთა ენციკლოპედიის ზოგადი ენათმეცნიერების სამეცნიერო სექციის თავმჯდომარე, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტისა და საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სამეცნიერო ხარისხების მიმნიჭებელი სპეციალიზებული საბჭოების წევრი და თავმჯდომარის მოადგილე.

თ. შარაძენიძის ხელმძღვანელობით მომზადდა არაერთი სადოქტორო თუ საკანდიდატო დისერტაცია — მათ შორის რამდენიმე ნაშრომი მათემატიკურ ენათმეცნიერებაში, რომლის დამკვიდრების ერთ-ერთი ინიციატორი საქართველოში თვითონვე იყო.

თ. შარაძენიძე იყო ქ. თბილისის კალინინის

სახალხო დეპუტატთა რაიონული საბჭოს რამდენიმე მოწვევის დეპუტატი, ამავე რაიონის ქალთა საბჭოს თავმჯდომარე, დაჯილდოებული იყო „საპატიო ნიშნის“ ორდენითა და მედლებით.

თ. შარაძენიძე გამოირჩეოდა საქმის განსაკუთრებული სიუვარულით და ერთუწიაშით. უდიდესი თავმდაბლობა და მზრუნველობა კოლეგების მიმართ მას ხელს არ უშლიდა უოფილიყო უაღრესად პრინციპული, თანამიმდევრული და სამართლიანი.

თ. შარაძენიძე უკანასკნელ წლებში გატაცებით მუშაობდა მონოგრაფიაზე, რომელშიც უნდა შეჯამებულიყო მისი კვლევა-ძიებარ შედეგები სუანური ენის შესახებ. მას მრავალი ჩანადიქი განუხორციელებელი დარჩა. მაგრამ მისი ნამოღვაწარი ხამუდამოდ დარჩება ქართულ ენათმეცნიერებაში, ზოლო მისი სათნო სახე მუდამ დაუფიქვარი იქნება ქართული საზოგადოებრიობისათვის.

მ. შივარდნიძე, მ. ბაბუნიძე, მ. ენუქიძე, ო. ჩიქოვანი, ა. სახვარდლიძე, ნ. ბურბანიძე, ე. ხარაბე, ს. ღურშიშიძე, მ. ჯიბლაძე, ა. შრანგიშვილი, ნ. ლანდია, ე. სხინიაშვილი, შ. ძიძიგური, ა. აბაშიძე, ძ. ლომთათიძე, ა. ბარამიძე, ი. აბაშიძე, ე. მებრეველი, ვ. ნაჭვავაძე, ა. შანიძე, ა. ჩიქოვანი, ს. ჯიბლაძე, ნ. შვანიძე, მ. უგრეხელიძე, შ. ხალარია, ზ. უკელია.

დასი 1 მან. 20 კაპ.

8166/32

ინდექსი

76198

ქართული
ენების ინსტიტუტი